

अभिनवकथानिकुञ्जः

(संस्कृतकथासंग्रहः)

संपादक :

श्री शिवदत्तशर्मा चतुर्वेदः एम० ए०

साहित्यन्याकरणाचार्यः

काशीहिन्दूविश्वविद्यालयीये संस्कृतमहाविद्यालये

साहित्यमाध्यापकः

भारतीय विद्या प्रकाशन
वाराणसी

प्रकाशक

भारतीय विद्या प्रकाशन

पो० बा० १०८, कचौड़ी गली, वाराणसी

प्रथम संस्करण

नवम्बर १९६६ ई०

मूल्य ६ ००

मुद्रक

यादूलाल जैन फागुल्ल

महाबोर प्रेस

बो० २०१४४ भेलुपुर, वाराणसी-१

भूमिका

अभिनवकथानिकुञ्जोऽयं पाठकधुरीणानां फरकमलेपूपहारी-
क्रियते । सस्कृतभाषायां पञ्चतन्त्रहितोपदेशादिलघुकथापुस्तकानां
प्राचीनकाल एव प्रणयनं जातम् । विश्वस्मिन् तेषां विद्यते भूयान्
समादरः । ततोऽपि प्राक् वेदेषु ब्राह्मणेषु पुराणेषु कथातत्त्वस्य भूयान्
विकास आसीदिति न न जानन्ति इतिहासरसिकाः । कथाया यद्रू-
पमद्यत्वे 'उपन्यास' शब्देनोपन्यस्यते, पुरातनैः सस्कृतसाहित्यसमा-
लोचकैः तत् 'कथा' शब्देन व्यवह्रियते स्म, तेनैव कादम्बरी, वासवदत्ता,
तिलकमञ्जरी, इत्यादि रचनासु 'कथा' इति विशेषणं प्रयुज्यते ।
रामायणमहाभारतभागवतपुराणादि धार्मिकप्रबन्धनेषु बाहुल्येन व्यव-
ह्रियतेऽद्याप्य 'कथा' शब्दः । न्यायनयेषु प्रमाणतोऽर्थपरीक्षायां
तत्त्वाऽवगमाय पूर्वपक्षोत्तरपक्षरूपेण येयं मनोहारिणी चेतश्चमत्कार-
कारिणी कापि शैली समालम्ब्यते सापि नत्र 'कथा' शब्देनाभिलप्यते ।

अधुना तु संग्रहरूपपुस्तकेऽस्मिन् आंग्लभाषायां 'Story' शब्देन
हिन्दीभाषायां च 'कहानी' शब्देन यदुच्यते तद्गृहीतमिति न तिरो-
हितं विदुषाम् । अत्रापि 'कथा' शब्दस्य निर्बाधं प्रवृत्तिर्मुख्यरूपेण दृष्टैव ।

वर्तमानकाले जीवनस्य विभिन्नेषु क्षेत्रेषु यथा परिवर्तनं विलोक्यते
तथैव रचनाक्षेत्रमपि परिवर्तनेनास्पृष्टं नावातिष्ठत । प्रत्युत सहित्ये युगा-
नुरूपं परिवर्तनं किञ्चिदाधिक्येनैव दृष्टिगोचरं भवति । इयमपि कथा-
शैली साहित्यस्य नवीनमिव किमपि रूपम् । पूर्वमांग्लादि वैदेशिकीषु
भाषासु लघुकथानां साफल्येन रचना सजाताः । क्रमशः भारतेऽपि
हिन्दीभाषायाम्, प्रादेशिकीष्वपि च भाषासु लघुकथालेखनस्य प्रवाहः
प्रावर्तत । अस्मदाराध्या संस्कृतभाषापि शैलीमिमा साफल्येन समासा-
दितवती । मुद्रणयन्त्रप्रचारानन्तरं सामयिकपत्रिकाणां प्रचारेण कथा-
शैलीय प्रवृत्ता विकासं प्राप्ता च । सस्कृतभाषायामपि यदा प्रभृति मा-
सिकीनां पत्रिकाणां प्रकाशनमारब्धं तदाप्रभृत्येव कथानामपि प्रणयनं
प्रकाशनं च समारब्धम् । अद्यत्वे तु सस्कृतभाषायामपि कथानां सख्या
सहस्रेष्वेव गणनीयतामर्हतीत्यस्माकं विश्वासः । परमितरभाषासु
विभिन्नलेखकलिखितानां विभिन्नानां कथासन्दर्भाणां शतशः सकलनानि

यथा प्रकाशितानि लभ्यन्ते न तथा संस्कृतभाषायां किमपि तादृशं सकलनमस्मद् दृष्टौ समायातम् । ईदृशाः कथासमूहास्तु द्वित्राः समुपलभ्यन्ते यत्र एकेनैव लेखकेन स्वीयानामेवानेकानां कथानां सकलनकृतम् । सुप्रसिद्धाया लेखिकाया स्वर्गीयायाः क्षमारावमहोदयायाः संस्कृतकथानामेकः सग्रहः प्रकाशितः पाठ्यपुस्तकरूपेणापि निर्धारित इति जनाभि । परं विभिन्नेष्वेकैर्लेखितानां विभिन्नानां कथानां सग्रहः कोऽपि न प्राप्यते । तदर्थमेवायमस्मिन्विषये प्रथमः प्रयास इत्यौत्सुक्येनापि मदीयात्र सज्जाता प्रवृत्तिः ।

प्रायो वर्षद्वयं यावन्मया कथानां संप्रहर्कमणि लेखकानां स्वीकृति-प्रहणाय च प्रयतितम्, सकलनप्रवृत्तेन मया प्रायः कथानां शतद्वयां सगृहीता । तत्समग्रहमध्ये कासामपि लेखकाः स्वः प्रयाताः, तेषां सुपुत्रेभ्यो मया प्रकाशनस्वीकृतिरासादनीयाऽभवत्, तेषामप्यन्वेपणं यद्येन समयो व्यतीतः, यद्गुणां तु विदुषां बहूय एव कथा मुद्रिता मया सगृहीताः । कविशिरोमणिस्वर्गीयभट्टमथुरानाथशास्त्रिणामेव अष्टविंशतिकथाः मया सम्प्राप्ताः । तासां सकलनप्रकाशनायापि मया तेषां सुयोग्याः पुत्राः मदीयमित्रवर्याः प्रान्यापाश्चात्योभयविचारसरणिदीक्षिताः श्री-फलानाथशर्माणः प्रबोधिताः कृतसकल्पाः सन्ति ते तत्प्रकाशनायेति हर्ष-विषयोऽस्माकम् ।

मदीयस्वर्गीयपितृचरणैर्युगमहर्षिभिः संस्कृतरत्नाकरपत्रस्य प्रथम-सपादकसचालकैः अखिलभारतीयसंस्कृतसाहित्यसम्मेलनमहोदयोनां यद्गुणानां मुमहतीनां सस्थानां प्रतिष्ठापकैः प्रातः स्मरणीयैः महामहोपाध्यायश्रीगिरिधरशर्मचतुर्वेदैरेव मञ्चेतसि एतादृशप्रयत्नकरणाय धीज निश्चितम्, सचंदा च मार्गप्रदर्शनेन मदीयमुत्साहधीजमालवालायितम्, तेषामेव गीताव्याख्यानमालापुराणपारिजात-प्रमेय-पारिजात-चतुर्वेदि-संस्कृतरचनावालीपुराणपरिशोक्त-साहित्यकनिचन्ध-दर्शनअनुचिन्तन-प्रभृति प्रन्यतल्लजानां सम्पादनकर्मणि व्यापृतेन मया तेषां जीवितवेलायां कथासमग्रहस्याग्न्य सम्पादनमुद्रणाद्यर्थं समयो नासादितः । इदानीं कार्यमिदं पूर्णतां स्पृशतीति प्रमोदस्य विषयो नूनम् ।

येषां विदुषां कथास्तावदत्र सगृहीताः तेषु म० म० श्रीगिरिधरशर्माणश्चतुर्वेदाश्रमपितृचरणाः, म० म० श्रीनारायणशास्त्रिस्तेमहोदयाः, कविशिरोमणिभट्टश्रीमथुरानाथशास्त्रिणः, श्रीमूर्यनारायणाचार्याः, श्रीपृथ्विचन्द्रशास्त्रिणश्च स्वर्गीयाः सज्जाताः । तत्कथाप्रकाशनस्य स्वीरिति-

प्रदानेनास्मान् तत्पुत्राः श्रीवटुकनाथशास्त्रिस्तेमहोदयाः श्रीकलानाथ-
शास्त्रिणः, श्रीहरिप्रसादशर्माणः, श्रीप्रभाकरशास्त्रिणश्चानुगृहीतवन्त
इति तेभ्योऽस्माभिरनेकशो धन्यवादाः समर्प्यन्ते । महामहोपाध्यायाः
श्रीपरमेश्वरानन्दशास्त्रिणोऽस्मत्प्रार्थनां स्वीकृत्य गढवालप्रदेशस्यैतिहा-
सिकघटनामेकां कथारूपेणविलिख्य प्रेषितवन्त इति नून तेऽस्माकं धन्य
वादान् भृशमर्हन्ति । एवमेव श्रीमन्तो रामकुवेरमालवीयमहोदयाः,
अस्मदग्रजाः श्रीदेवीदत्तशर्माणश्चतुर्वेदाः, श्रीमन्तो मान्याः बलदेवोपा-
ध्यायाः, डा० गजाननशास्त्रिणः, श्रीमन्तो मधुसूदनशास्त्रिणश्चास्मदा-
ग्रहेणात्र सद्य एव कथां निर्माय प्रदत्तवन्त इत्येते विद्वांसोऽप्यस्माभि-
स्साधुवादैर्भ्यर्च्यन्ते । अन्ये च छेरकधुरन्धराः पूर्वप्रकाशितानां स्वीय-
रचनानामत्रसग्रहे प्रकाशनाय स्वीया स्वीकृतिं प्रेषितवन्त इति तेऽपि
स्वास्तुर्वन्त्वस्मदीयान् धन्यवादान् । श्रीमद्भिः द्विजेन्द्रनाथमिश्रमहो-
दयैः समये समये नानाविधपरामर्शप्रदानेनास्माकं मार्गप्रदर्शनं कृत-
मिति सर्वदेवास्मदुत्साहवर्धकास्ते समभिनन्दन्ते । अन्ते चैतत्पुस्तक-
प्रकाशकः भारतीयविद्याप्रकाशनाधिपतिः श्रीकिशोरचन्द्र महाशयोऽ
स्माकं प्रभूतधन्यवादपात्रम् येनौदार्येणास्य प्रकाशनमुपक्रान्तम् । आशा-
से विद्वज्जनैरनुमोदितेऽस्मिन् प्रयासे पुनरप्यन्यत्संस्कृतकथासकलन
प्रस्तोतुं प्रयतिष्यामह इति—

दीपावली

१९९६

निवेदक

शिवदत्तशर्मा चतुर्वेदः

विषय-सूची

१. करिवन्कवि	स्वर्गाय महामहोपाध्याय श्रीगिरिधरसर्मा चतुर्वेद	१
२. प्रान्त-निवास	स्वर्गाय महामहोपाध्याय श्रीनारायणशास्त्री खिस्ते	१०
३. पद्मसागर	स्वर्गाय कविशिरोमणि भट्टश्रीमधुरानाथशास्त्री	१६
४. वीरमति	स्वर्गाय श्रीनूरुनारायणशास्त्री	२५
५. मल्लिका प्राम	महामहोपाध्याय श्रीपरमेश्वरानन्दशास्त्री	३६
६. प्रथमप्रेमी	श्रीरामचन्द्ररत्नाश्री	४१
७. चम्पा	श्रीद्विजैन्द्रनाथमिश्र	४८
८. वासन्ती	श्रीवत्सलनाथशास्त्री खिस्ते	५६
९. उमा	स्वर्गाय श्रीवृद्धिचन्द्रशास्त्री	६४
१०. विमाननन्द	श्रीगणेशरामसर्मा	७३
११. परिव्रजन्	श्रीशिवदत्तसर्मा चतुर्वेद	८७
१२. शम्भु, मित्रे या ?	श्रीकल्याणशास्त्री	९५
१३. आदर्शकन्या सुकन्या	श्रीनवलकिशोरसर्मा काङ्कूर	१०३
१४. ग्रामान् शास्त्री महोदय	श्रीनारायणशास्त्री काङ्कूर	१०७
१५. सह्याय	श्रीश्रीधरप्रसादशर्मा	१११
१६. अश्वमेधाग	श्रीरामेश्वरशास्त्री	१३२
१७. मद्रा कुण्डलकेश	श्रीजगन्नाथपाठक	१३७
१८. प्रणयति निखिल ससार	श्रीजनार्दनस्वरूपशास्त्री	१४२
१९. मनोरमा	श्रीदेवकीनन्दनशास्त्री ✓	१४६
२०. नारीमतिवैभवम्	श्रीदोनानाथविवेक	१५४
२१. किमासीत् किं चतुत्तम्	श्रीनिगमानन्दशास्त्री	१६२
२२. अस्याने नियोग	श्रीद्विजैन्द्रनाथमिश्र	१६६
२३. कुण्डा डाकिनी	श्रीदेवीदत्तसर्मा चतुर्वेद	१७१
२४. अनाथा आनैयी	श्रीवत्सलदेवोपाध्याय	१८०
२५. मुक्ता वनिरश्च	डा० नक्षत्रमुखा मुखोपाध्याय	१८७
२६. शिनिताया अनुयेय	डा० गजाननशास्त्री मुखर्जी	१९४
२७. कहानी ?	श्रीमधुसूदनशास्त्री	२०१

कश्चित्कविः

स्वर्गायः महामहोपाध्यायः श्री गिरिनगम्नां अनुवृत्तः, वाक्पतिः

(व० न० सङ्कट-महिषमुन्मूलनचिन्तामणि, संस्कृत-महाकाव्य-प्रवर्धन-
दात्र सहायक-वचन-पत्रिका संन्यास)

ममापन्ना नाप्यात्रिका वेला । नर्तनान्तर्यामिन् प्रसरतं प्रवर्तते
भगवान् मरुचिमाडी, अयापि ग्रामे निन्द्यमानं गतागतं लोकम् ।
केचित्प्रणयिनीभिः पाचितं सूर्यदनादि श्रियाकाशिमिः समिश्र
सामिनन्दनमभ्यवहर्तुं प्रवृत्ताः, परं मोक्षनार्थमाह्वानं प्रतीक्षमानाः
पादशालां दृष्टिमिरापिबन्नाव । ऊन्दे 'गच्छानन्तरं' सोक्तुम्, किं
न चलामि ?" इत्यादिभिः श्रियुक्ता सुधानुर्वचोमिगमयमाना
सन्नद्धा इव मोक्षम् । इतरं श्रेयसिषु पङ्क्तिन्यासं न ममागता विशा-
न्यन्ति । पशवोऽपि तव इवः परिक्षम्य ग्रामेन उल्लेखं च सन्तर्प्यमान-
मधुना छायापृष्ठानेवागिमेत्ये । एवमिव एव ममये सरामि मुन्नात-
डिचरकृवाहिकक्रियः समचित्तदेशोऽस्माक कविः शिष्यवर्गेण परिपुन-
प्राविशद् ग्रामम् । इत्येतः स्मिन्ननुवृत्तं दृष्टिं हित् पृष्ठादिच्छायाया
विश्राम्यतः प्रणयितः संभाषणेन प्रमादयन् वाचदंष्ट्रं गृहान् प्रविशति
वाचदेवागत्य मध्ये मार्गं परोवाच दात्र "तान् ! शलवदम्बस्थाद्य
पिनामही । न प्रातरागम्य ग्रामाणि नरा मुक्ता, तन्परिचर्यायामेव
व्यापृता च जननीति पादोऽप्यद्य न ममग्रः" । धृतमात्र एव वक्षमि
कविरसी त्वग्या प्रविष्टो मातुः सदनम् । अस्वस्थाया अपि मातुः
पुत्रदर्शनाद्यत्मन्यं गतिनिव द्रुत्यम् । आमीदेवमनयोः मंडाप ।
नास्य द्वेः किमपि नानगोत्रादिकमन्नाक परिचितमिति कविनास्मैर्जनं
त्यवहरिष्यामः ।

प्रावाच कविः—किमयं सचावं निरोपतो निमित्तमन्वारण्यस्य ?
माता—वत्स ! वर्तनं प्वान्वह वार्यकृतता मे निर्मलता ।
श्रोयन्तेऽङ्गानि, कतिररानामेवाद्वा प्राप्नुमिर्मी । न चास्ति वाञ्छापि
काचनमनमि । केवलमेक एव सेतो मनमि शल्य इव ।

कविः—किं किं, को वा श्रान्त्या मनमिरोदः, किमिच्छति भवती ।

माता—नास्ति कोऽप्यात्मकृते खेद । भवन्तमेव विमलाभिर्विद्या
भिरिव शोभनाभि सम्पद्भिरप्युपेत चेद् द्रष्टुं ग्रामविष्यम्, ननु सफलो
मे जीवलोकोऽभविष्यत् । यदृच्छोपनतभोजिनस्तु ते 'अश्वस्तनिकता'
दुनोतीव माम् । बहुशश्च देशाधिपतिना कर्णेन राज्ञा समाहूतोऽपि
भवान् न तमाश्रितवान् ।

कवि — अहो ! सोऽयं खेदस्तत्रभवत्या मातु । अपि जननि ।
सरस्वती रसिक मामिन्दिरादास्ये नियोक्तुमिच्छसि ? अपि भवत्याश्च
रणशुश्रूषा परित्यज्य धनोन्मदानाश्चरण—शुश्रूषां शिक्षयसि ?

माता—स एष ते दुराग्रहो यस्त्वा क्लिष्टनाति । अनेनैव विशाचेन
समावृष्टस्त्व सुखसाधनानि नाप्नोषि एतत्कृत एव कुटुम्बभरणमपि
दुःशक्य ते ।

कवि — जननि । मैव वादो । विवेचय मनाक् स्वातन्त्र्ये यत्सुख
तल्लवोऽपि सततमध्यक्षमुखप्रेक्षिभिस्तद्यादुकरणमात्रसमापितकर्तव्यै
तदुदितदुर्वचनशल्यपूरितकर्णकुहरैरात्मत्रिक्रियिभिर्जनैर्न नाम समा
साद्यते स्वप्नेऽपि । भृतिकमणि वर्तमानस्य यो महान् क्लेशस्तल्लेशोऽपि
यदृच्छोपनतमन्त्रादि कलादि वा यथेच्छ मुञ्जानस्य काले शयानस्य मे
नास्ति । मात ! सर्वथाहं सुखी । तत्परित्यजतु चिन्ताभिर्मां भवती ।

किमप्युत्तेजितेव जगाद जननी आस्ताम्, यथा तेऽदृष्ट वर्त्तस्व
तथा । त्वदुपाश्रयणामपि जनानामस्मदादीना मनोमोषणमेव शरणम् ।
श्रुतमद्य ग्रामे कर्णोऽणि—स एव राजा कर्णो वृद्धा स्थमातर काशी
लम्भयितुं सपरिजनं प्रयातीति । सैव ननु जनना यस्या सुत एव प्रभु,
कुतोऽस्मदादीनामीदृश भागधेयम् ।'

कवि --अहो ! एतदर्थमियं भूमिका । प्रथममेव कुत स्पष्ट
नाज्ञप्तोऽस्मि—काशीं जिगमिषति श्रामतीति । मातर्मां शुच । अद्यैव
त्वां नयामि काशीम् । सन्ति मदीया अपि परिजनादृष्टात्र ये शिविका
ते सुखेन वक्ष्यन्ति । क्षेत्रोत्पन्नमन्त्रादि चेह बालानां मार्गे चास्माक
कृते पर्याप्तं भविष्यति । शकफलान्कितं तत्र तत्र लप्स्यत एव । द्रक्ष्यति
भवतो स स्वदेश एव राजा, वयन्तु वीणापाणैर्देव्या प्रसादात्
सर्वत्रैवाप्रतिहतप्रसरा ।

एतावदुक्त्वा उत्तरमप्रतीक्षमाण एव प्रथमं पिधातुं निर्गत
कवि । जनन्यपि हर्षविरमयस्नेहशोर्वैर्युगपदाजान्ता तस्थौ ।

[२]

महता गजाञ्चमनुजपलेन परिवृतः शिनिक्वाध्यूटनारीजनो
 वाद्यघोषपुरस्कृतो वन्दोभिरनुक्षणं स्तूयमानः प्रयाति कर्णो नरपतिः
 काशीम् । वृद्धा मातास्य तनुमपुनर्भवाय परित्यक्तुं काशीं वान्छति,
 तत एवायं समारोहः । मध्येमार्गं यतो यतः संघ एष प्रयाति, तत्र
 तत्रैव दर्शनोत्सुकानां बालवनितादीनां संमुग्गानमायात्यपर संघः ।
 गजारूढो राजापि सयनं पथि दृष्टिं किरन् प्रमोदमानस्तैस्तैरभिनन्द-
 इयैः खर्वयन् ग्रामान्, नगराणि, पर्वतान्, नदीश्च, मोल्कण्टम् वास्तान्
 जनान् जनपदांश्च पश्यन्, सुहृद्भिः समालपन्, विन्मृत-स्वराज्य-सुख
 सुखं प्रयाति । धूमयानमान्द्य राज्ञो शयाना एव ये योजनशतमतिक्रा-
 मन्ति, तेषां देशाटनं तीर्थयात्रां वामिनयनामपि नैष गोचरोऽनु-
 भवस्यार्थः । तथाकृतपरिश्रमणा एव नद्विज्ञातुं प्रभवन्ति । एकस्मिन्दिने
 यावत्प्रयात्यनेनैव प्रकारेण उलमिदम्, तावदेव दृष्टं यन् पृष्ठतः
 शास्त्रसंख्या-मुखरित पद्यगांनप्रभृतिमिरावर्जितलोकः समालाप-
 चतुरो धीतोत्तरोययज्ञसूत्रमात्रसर्वस्वानां ब्राह्मणानां कश्चिदपरोऽपि
 संघः शिविकामेकाम् जरत्याविरुढामुद्बहन् पादचारिशिगुनारीजना-
 नुगत समायातोति ।

ज्ञायताम् किमेतदिति राज्ञाज्ञप्त कश्चिदनुचरो विद्वितपृत्तान्त
 आगत्योत्तरान्—‘महाराज ! कविरयमस्मद्देशीय एव ग्रामवा-
 स्तव्य, यः श्रुतचरः श्रीमन्वरणे । अयमपि नयति काशीं वृद्धां मातरम् ।
 अन्तेवामिनोऽस्य बहव सहचराः, त एव शिनिक्वां वहन्ति, उपयुक्तं
 च मार्गं शुश्रूषन्ते । जनन्याः शुश्रूषणे बहुतराप्रहिलमन्तःपुरमपि
 मशिशुजनमनेन महवानांतम् । अन्येऽप्यस्य बहव सम्बन्धिनः
 सहचराः ।’ आकर्ण्य प्रथमं चिन्तितम् राज्ञा—‘शौण्ड्याद्याष्टे
 मयाहृतोऽपि नागत एष इदानीम्मार्गेऽनन्यगत्रिको मामेव श्रयिष्यते’
 यदा तु चिरायालोकिन्तम्—‘शाट्टूल इव ग्रामं नैष स्वमंघ्रदलम-
 भ्यर्गमप्यनुपतनीनि, तदा दाक्षिण्यनिधिगुणैरगृह्यो नरपतिः सुयोग्यं
 परिजनं कविमर्मापे प्रजिघास । जगाद च तन्मुखेन—‘चिरादहं
 मुक्त्वे’ भवद्गतेनाकाङ्क्षा, तदिदानीमिहयागम्यताम् । पथि काव्य-
 मुधाभिः परितर्पयत्वस्मान् भवान् । मह्यं यात्रापि भवतां निर्यहतु ।
 गजनश्यं रथं वा यथेष्टमारोहतु भवान् । नास्त्वपि भवतः शिनिक्वा-
 नेकामलद्वारोतु । तेषु तेषु तीर्थेषु यथामिच्छितं प्रददातु च जननी

क्षप्ता अपि जलप्रपातमसहमाना विद्विपन्तो घनालीं प्रचलयन्ति प्रभञ्जनमनवरतनि सृतेर्निश्वासवातैः । न कोऽपि क्वचिदालोक्यते पर्यटन्, झिल्ली-झाङ्कार एव नि स्तब्धतां भनक्ति ।

अस्मिन्नेव वचसामगोचरे सुरस्येऽवसरे किमप्युत्तालमाकर्ण्यत आरात् प्रवृत्तं पुरे सुमधुरो गीतिध्वनिः । अहो माधुर्यम् ! अहो लयः ! अहो सौष्ठवम् ! क्षणादाकृष्टान्यनेन ध्वनिना ध्वनिनेव सहृदयानां जनानां चेतांसि । प्रसह्य एवायमुदकण्ठयल्लोकान् ।

अहो ! पतत्रिभिरपि दुष्प्रपन्नतमे सर्वतः सुगुप्ते कर्णस्य राज्ञोऽन्तःपुरेऽप्येव परिश्रान्तिपरवशैर्निद्रादरिद्रोक्तनकरणशक्तिभिः परिजनैरनुपलक्षितं प्रविष्टं एव । न केवलं प्रविष्टः, धूर्तेनानेन ध्वनिना तत्रैव विक्षेपतः प्रदर्शितम् प्रभुत्वमात्मीयम् ।

कर्णकुहरप्रविष्टमात्रेऽस्मिन्नन्यादृशी एव दशा पट्टराशा सञ्जाता । सा हि कुरङ्गीवोत्तन्धकर्णा, भुजगोव शिरो धुनाना, मयूरीवोन्नमितगात्री, शफरीव लुठन्ती, यत्सत्यमतितमामुदकण्ठतः । पुनरुत्तिष्ठति, पुनः शेते, श्रोत्रभावमेव सर्वेषामङ्गानामभिलपन्ती सर्वैरङ्गैः श्रोत्रयोनिनीयत इव । कोऽप्येव मोहनो मन्त्रः सर्वामपि विचारशक्तिमस्या अहरत्, शय्यायां शयनेन राज्ञा निभृतमस्या समालोकितम् चरितम्, तत एव किमियं प्रतिपद्यत इति परीक्षिषु स एव कृतकसुप्तोऽभवत् ।

राजपत्न्यापि निपुणं निरीक्ष्य, मुहुर्निर्वर्ण्य गाढसुप्तमेव राजानमवधार्य परायत्तं चेतो वशयितुमपारयन्त्या ममुत्थितमेव । सञ्जीकृतो नील-निचोल वषभयवारधमपचारकमुपरिकृतम् । भूषिता एव भूषणीर्भवन्ति राजमहिष्य, अधाप्यपगण्यनया धृतानि भूषणानि । चट्पाट्य पेटिकां निष्कासितानि जनदुर्लभानि बहूनि मौक्तिकादीनि, रत्नानि, सुवर्णशरलानि च, सञ्जाकृतान्येतानि पात्रे । सर्वमिदं निमिषैरेव परिसमाप्य प्रापृतदियं ध्वनिमनुसरन्तो मनोरथमाग्रसहस्ररी प्रासादान्निष्कम्य पुराद्वहिर्गन्तुम् । राजापि निष्क्रान्तायां तस्यां व्रतमुत्थाय सद्गसहायोऽनभिलक्षित एव तया पृष्ठेन पर्यसरत् । महता प्रयत्नेन चिह्नद्रुमभिलक्ष्य गच्छन्तायिमौ पादवेन वा तमोवाहृत्येन वा अनवधानेन वा निद्राभिभवाद् वा भवितव्यगौरवाद् वा न केनापि प्रहरिणाभिज्ञातो । निष्कम्य नगराद् ध्वनिमेवानुसरन्तो राज्ञो नानिदूरमेव गरस्तारे शिवालयमेव मामाद्यानिष्ठम् ।

लक्षितं तथा तत-एवाभ्यन्तरात् प्रकोष्ठात् सुधामधुरो गीतिध्वनिरेप निर्गच्छतीति । तत इय प्रकोष्ठान्त प्रवेष्टुं कृतमतिरपि—“कथं प्रविशानि ? कमालपानि ? न चेत् प्रविशानि किमागत्यात्र कृतम् ? व्यर्थोभवति सर्वोप्येय यत्न ।” इति लज्जोत्सुक्यसाहसादीनामन्तर्व-
तमाना कतिचित् क्षणानि दोलासमारुढान्तव साहसार्थव जयपत्र-
मर्पितवती । स्थित्वा प्रकोष्ठक-समीपे मृदुचलागुलिना पाणिना कपाटौ
शङ्काययन्ती मन्दमधुरमुखाच—‘उद्वाह्यता द्वारमिति’ । राजापि
यत्नेनात्मान प्रच्छाद्य समीप एवावस्थितः ।

निष्क्रान्तोऽभ्यन्तरतो ध्वनि—“आ क एष कालेऽस्मिन् ?”
अहो ! साश्चर्यं प्रत्यभिज्ञात. राज्ञो राज्ञा—स एवैष महाशय
कविरिति । तत साध्वसपरवशो यावच्छून्य श्वाशतिष्ठते, तावदुक्त
राजपत्न्या—‘अहमस्मि महाराजस्य कर्णस्य महिषी, द्रष्टुमिच्छामि
भवन्तम् ।’ आवृतद्वार एव करिस्वाच—“अहो किमिदम् ? किमह-
मिदं शृणोमि ? राजपत्न्यास्तत्रभवत्याः किमत्र कृत्यम् ? क एष समयो
दर्शनस्य ?”

इत्थमाश्चर्यस्तिमितस्य कवेश्छन्दोरूपेण परिणता वागश्रूयत—

दन्तादाम्बुदवर्धितान्धतमसप्रभ्रष्टदिग्मण्डले,

काले यामिकनाग्रदुग्धसुभग्याकाशकोलाहले ।

कर्णस्वामुहर्दण्याम्बुडवापह्वेयदन्तपुरा—

दायातासि तदम्बुजाक्षि ! कृतक मन्ये भय योपिताम् ॥

प्रत्यभिज्ञात स्यान् पाठकमहोदयैरपि—यत् स एव कवि कृत-
मातृसस्कारो काश्या निवृत्त, तत्रा सरुत्पित द्रविण प्रदापयितु
राजसकाशमुपागच्छत् । साय पुरे प्राप्त पुराद्वहिरेव सरस्तीरे
शिवमन्दिरे त्रिश्राम । वर्षाकाले तेनोदीरिता गीति, यस्या
घटित परिणामः ।

राज्ञो तु तथा प्रत्याख्यायमानापि अवमानादधोनमन्त्यपि लज्जया
निवार्यमाणापि, प्रेर्यमाणोत्कण्ठया पुनरेव जगौ—“नाह भवन्त
मात्मान वा धर्मादपेते पथि पातयितुमिच्छामि, न किमप्यन्यद्
प्रवोमि । केवलमुद्वाह्य द्वारम् दीयता दर्शनम् । अङ्गीक्रियता
सुवर्णरत्नराशिरूप स्वगुणगणस्य गुरोर्लघुगुणहार । दयस्व ननु ।
इत्थमनर्थशतमनाशङ्क्य कृतसाहसा मां मा प्रत्याख्याहि ।”

अहह ! न तथाप्यपावृत द्वारम् । पुन पुनरुवाच कवि — “देवि । न मे त्वया, न चैवविधेन धनेन कृत्यम् । अननुमतस्य राज्ञा, त्वयैकान्ते वितीर्णस्य धनस्याङ्गीकारमप्यहं महान्तमनर्थमाकलयामि । तद्गवति, क्षम्यताम् । एषोऽञ्जलि । ननु गच्छ, यथागतम् । मा च पुन साहस-मेवंषिवं कार्षीं.” इत्यादि । नान्तत पारितं किमपि प्रतिविधातुं महिष्या । चिरं स्थित्वा निराशा निवृत्तैवैषा । राजाप्यनुपलक्षित एव कथमप्यग्रत एव न्यवर्तत । यथागतमागत्य प्रयत्न राजा तथैवाशेत । तदनु महिष्यपि राज्ञा अविज्ञातमेव चरितमस्मीयमभिजानती विसृ-व्याभिसारवेप प्रसुमा । राजा तु कृतकमुषोऽप्यन्तस्तदेव कवे कलानै-पुणम्, गीतिमाधुर्यम्, राज्ञीसाहसम्, कवेर्निर्लोभता, धार्मिकादर्श, कविस्वशक्ति च चिरमनुध्यायन् ‘कृतक मन्ये भयं योपिताम्’ इत्यस-कृदावर्तयन् कथञ्चिन्निशां व्यनैषीत् ।

[५]

सञ्जा राजसभा । सामन्ता सर्वे स्व-स्थासने यथोपितमुपा-विशन् । मन्त्रिणोऽन्ये च राजमान्या यथास्थान स्थिता । राजापि प्रातरेव कृतान्हिकस्त्वरितमाससाद सभाम् । एषोऽद्यकिमपि विचिन्त-यन्निव, उत्कण्ठित इव च प्रतिभाति किमिदमिति यावत्तर्कयन्ति सभास्तारा, आज्ञाप्तास्तावदेव राज्ञा-साहसगजरथपदातय प्रधानाः सामन्ता चरितं पुरादहं शिवालयमुपेत्य तत्रावस्थित विद्वांसं कविं गजारूढ शीघ्र सादरमग्नानयन्तु इति । अनुष्ठित सर्वे राजशासनम् । कियत्कालफलानन्तरन्तु समुपेत्य समभापत नतशिरा सामन्त “पृथिवीन्द्र । ननु श्रीमद्भिराज्ञप्ता गता सर्वे वयं तत्र । स तु जगद्विलक्षण-लक्षणः कविः किमपि नान्वमोदत । उक्त तेन—“किं मे रथैरश्वैर्गजेर्वा कृत्यम् ? पेनाहमेवावन्तमध्वानमानीत ? यथाहमग्रा-यातोऽस्मि, तथैव निर्धृतशरीरयात्र सभामप्यासादयिष्यामि । यान्तु मयन्तः । नाहं भवद्भिः सहागन्ता, तदेतदारुण्यं देव प्रमाणम् ।” राजा औत्सुक्यपरवशोऽप्यारुण्यं कथञ्चिन् विममनास्तरथी । क्षण क्षणन्तु तमेव प्रतोक्षते । निथुक्तास्तद्वर्तागवेपणाय घरा । पृष्टो मन्त्रिप्रभृतिमिस्तद्विषये नदागमनममय एव सर्वं शास्वप-द्रव्येषोत्तरं दत्तवान् ।

अथ सर्वैः सचमत्कृति प्रतीक्षमाण. कथञ्चिदाययौ कविः ।
पूर्वमेव निवेदिता वार्ता वार्ताहरैः श्रुतमात्र एव वहिर्द्वारपर्यन्तं
प्रत्युज्जगाम सामन्त-परिवृतो राजा । महतादरेण च तमेतं कविं
निनाय राजसभाय् । अर्घ्यादिभिः सम्पूजितं च चन्दनमाल्यादिविभू-
षितमेकस्मिन् महाहर्षे सिंहासने समुपावेशयत् । कृतार्थताञ्च स्वकीयां
तदर्शनात् प्रकटयन् विश्रान्तमात्रमेवैनमुवाच—‘सुकवे ! कवितान्तरा-
स्याद. पञ्चाङ्गप्यस्ये, श्रुतं मया भवन्मुखात् कदाचित्—उकारोपक्रममेकं
पद्यम् ‘कृतकं मन्ये भवं योषिताम्’ इति पद्यस्यान्तिमो भागः ।
तत्पुनरपि श्रोतुमुत्कण्ठितं मां कृपयाऽऽश्राव्य कृतार्थाकुरु । अलोचितं
राज्ञा—एतच्छ्लोकमुखेनैव सर्वमपि रहस्यमुद्घाटितं स्यात् इति ।’
कविस्तु रहस्यं पारिरक्षन्नेव तत्कालस्फुरितमतिः प्रत्याह—आ श्रूयतां
श्रीमन् !

उग्रप्राहमुदन्वतो जलमतिशामस्यनालम्बनं
व्योम्नि भ्राम्यति दुर्गमश्रितिमृतां मूर्धानमारोहति ।
न्यास याति विपाकुलैरहिकुलैः पातालमेकाकिनी
कीर्तिस्ते मदनाभिराम ! कृतकं मन्ये भवं योषिताम् ॥१॥

अथ तथैतामप्रतिरुद्धप्रसरामस्य कवित्वशक्तिं तथा धर्मैकपरता
पररहस्योद्घाटनविधुरताञ्चालक्ष्य नितरां द्रुतान्तःकरणो राजा भूयो
भूयोऽस्य पादतले लुलोठ । पृष्ठे सामन्तैर्मन्त्रिभिश्च स्वयमेष
सर्वं रात्रिचरितं जगाद । सर्वैः सह चैव कविं स्वातन्त्र्येण स्वसभाम-
तितमामलङ्कृतुं प्रार्थनयानुरोधः । कविस्तु सर्वथैव सुमधुरं तत्प्रत्या-
चक्षाणो ग्रामे वसतिमेव स्वकीयां सुरदुर्लभां प्रतिपादयन् केवलं
सङ्कल्पितं द्रव्यं ब्राह्मणेभ्यः प्रदातुं प्रत्ययाचत । गुणपरवशेन राज्ञा
मूर्ध्नि कृतं सर्वमपि कवेरनुशासनम् । कविस्तु न किमपि द्रव्यमात्मा-
र्थमङ्गीचकार ।

अथ भूयोभूयोऽनुरुध्यमानश्च जगाद—‘यदि किमप्यवश्यं प्रदेयं
श्रीमता मह्यम्, तर्ह्येतदेव ददातु—न सा राज्ञो किमपि चकल्या । न तथा
किमप्यनार्यमाचरितम् । ननु मवानिव सापि गुणैकगृह्या, न तु
दुष्टमति । तस्मान्मत्कार्थितः पूर्वमिव तां स्नेहेन पश्येद् भवान् ।

का गतिः । स्वीकृतव्यमेव सर्वं विदुषोऽनुशासनम् । गुणप्राहिता-
न्यथा भज्येत । स्वच्छन्दं यान्तमिदानीमस्माकं कविं गवाक्षेण
कथमप्यालोक्ष्येमपि कृतार्थमनतु राज्ञः कर्णस्य महाभिपिक्ता राज्ञो ।

प्रणय-पिपासा

स्वर्गायः म० म० प० नारायणशास्त्री लिखिते

(काशिकराजकीय संस्कृत महाविद्यालयस्य भूतपूर्व प्रधानाचार्य, अनेकानां संस्कृत ग्रन्थानां प्रणेता व्याख्याकारश्च, वाराणसी वास्तव्य)

कावेर्या पङ्क्तिमे तीरे सुन्दरपुर नामान्वर्थाभिधानो मामः शोभते । कुवेराचलाख्यस्य पर्वतस्योपत्यकाया विशाला सहकारवादी, तामनु सुन्दरपुरमाम् प्रतिष्ठितः । एकत कावेरीतीरपरिसरप्रसूता तालतमालनारिवेलकमुकादिविशालवृक्षराजिपरिरक्षिता मध्यन्दिनेऽप्यर्कगभस्तिभिरनचापप्रवेशा, शिल्लीशकारनादिता गभीराऽरण्यानी, अपरतश्च मल्लिकायूथिकाजातीमालतीप्रदुलचम्पकपाटलादिविविध-कुसुमद्रुमसमेधमानसौभाग्या विशालोपशल्यावलि । कुवेराचलवर्ति-निर्झरसमुत्क्षिप्तान्ध्र क्षोदसमुद्वहनजातजडिमा, भारमुग्ग्न इवमन्द-गतिः कल्पप्रफुल्लोपशल्यकुसुमसमूहपरिमलतस्करः पथनः सन्ततं सेयते सुन्दरपुरवासिसज्जनान् ।

मामेऽस्मिन् विशेषतो राजन्या निवसन्ति, पञ्चपाण्येव विप्राणां गृहाणि, वैश्यानां शूद्राणां च मिलित्वा पञ्चाशदधिकानि सञ्ज्ञानि, तावन्न्येष राजन्यानाम् । ममाधिपतिर्बोरसिंह प्रख्यातवीरक्षत्रिय-वंशालंकारभूत प्रभूतभूसम्पत्तिमान् दर्शनीयारूढि प्रांगुर्धिशालवक्षा वीराप्रणीर्वर्तते । ग्रामीणाः सर्वेऽपि आपन्नाभयदीक्षिते तस्मिन्-प्रगाढं स्निहन्ति, विभ्यति च सुलभकोपात् प्रचण्डशासनात् तस्मात् । अप्रजातयो विप्राः किल पौरोहित्यवृत्तिमनुतिष्ठन्तः पञ्चमहायज्ञान् यथावद् वितन्वाना वेदानभ्यस्यन्तोऽग्न्याहिता सुखेन निवसन्ति ।

इत्थविधे तस्मिन् सुन्दरपुरे ग्रामाधिपतेर्बोरसिंहस्यसूनुः प्रति-कृतिरिव निजपितु कुमारः शार्दूलसिंहो यौवनमुलभोत्पलिका समा-कुलचेता परदा प्रसूत्यै स्थापितुं सदनमुपगता चिरपोषिता कावेरी-पूर्वतीरयतिराश्रमगपुरग्रामाधिपतेस्तनूजा स्वप्रेयसी दिदक्षुरक्षप्रसूति पुत्रलाभप्रवृत्ति प्रवृष्टान्तरो मृगयामपटेन गृहान्निष्क्रम्य श्वशुरालयं गन्तुमियेप ।

तदानीं प्रावृट्शालः प्रवृत्त आसीत् । कावेरीसमुत्तीर्थेव पूर्वतीर-
वर्ति लक्ष्मणपुरमासाद्रयितु सुगम् । नान्यः पन्था । कावेरी समुत्त-
रणं विना नान्या गति । अत्रान्तरे पयोदपटलैर्नीरन्त्रित नम ।
क्षब्जावायुर्वातुमारेभे । एकद्वित्रिक्रमेण पतन्तो वर्षाविन्दय क्षणादिव
धारासारात्मना वर्षन्ति स्म । निमोजयन्तीं जगन्नयनानि विद्यु-
न्मध्ये मध्ये व्यद्यानत । न कोऽपि नाविकस्तदानीं शतेनापि दित्सि-
तेनातरेण तरणिं मोक्तुमिवेष । शार्दूलसिंहटिचर तान्नाविकाननुनी-
याप्यकृतार्थः प्रस्तोत्तलिकापारयशेन तत्क्षणमेव गन्तु कृतनिश्चय
क्षत्रियसहजेन साहसेनाध्यातस्तुरगवृष्ट एव कावेरीं तत् निरर्चपीत् ।
करे बल्गा धृतरा प्रवेशितस्तेन कावेरीजले तुरङ्गमः । स्वामिनो भावं
विदन्निव स पशुरविगणन्य विन्नान् चचाल । यावत् स किञ्चिद्दूर
गच्छति, तावदेवैको महानाजर्तो दृष्टो । शार्दूलसिंहस्तु बल्गामाकृत्य
जलभ्रमपरिजिहीर्षया किञ्चिदपस्तृत्य तिर्यग् गन्तुमिवेष । किन्तु तदानीं
पाकामिमुत्तदुरदप्रभावान्तु शार्दूलसिंहायुक्षयान्तु वेनाप्यचिन्त्येन
हेतुना जलौघप्रलवेगाभिहतोऽवशश्च स तुरङ्गमस्तस्मिन्नेव भयान-
केऽम्भोध्रमे न्यपतन् । तुरङ्गपर्याणपाठ्ववर्तिलोहपात्रिकासयवसोपान-
रूपाद् शार्दूलसिंहोऽपि सहाशेन प्रणयिनीमिलनोत्कलिकाभिश्च
सद्य पातालमुपानीयत । इत्थ सतुरङ्गस्य तस्य जले पञ्चत्व सम्पन्नम् ।

तमेव क्षणमारम्य संस्कारदेहधारी स प्रलः पिशाचो भूत्वा
कावेरीतीर परिसरारण्ये वध्राम । तेन पथा जनानां यावायात दुष्कर
समपद्यत् । प्रायस्तेन पथा गच्छत्सु नैकोऽपि जीवन् पराजर्तते स्म ।
अध्वगीरथ स भाग एव परित्यक्तः । न कोऽपि तेन पथा गच्छत्याग-
च्छति च । पिशाचोपद्रवस्य नानाविधाः किंवदन्त्यः सर्वतः प्रसृताः ।
कश्चिद्वदति-दृष्टो मया स पिशाच, तालप्राग्भूषणास्यः किल स
इति । अपरो वदति विपर्यस्तो तस्य पादौ, ललन्ती जिह्वा, भृकुटिभी-
षण मुसम, अध्वगान् दृष्ट्वा स मुख व्यादाय घावति । इत्यविधा
किंवदन्तीः श्रुत्वा भर्तैः पथिकैः समार्गं एव परित्यक्तः । न कोऽपि तत्
पर तेन मार्गेण गच्छति । तन्मार्गपरिसरवर्तिषु क्षेत्रेषु कर्पणादिकार्यं
कर्तुं ॥ केऽपि कर्पका लभ्यन्ते । ग्रामाधिपतेस्तेन सहती हानिः सम-
जायत । तन्मार्गशोधनपुरस्सर पिशाचोपद्रवनिराकृत्ये ग्रामाधिपति-
नादशसहस्ररूप्यकात्मकं पारितोषिकमुद्योपिनम् । पारितोषिकलोभेन
ये केचित् साहसेन पुरस्समुपागतास्तेऽपि जीवन्तो न पुन परावृत्ता ।

इत्यमेवातीते कियतिचित् समये दुःखितेन ग्रामाधिपतिना स्वकुल-
पुरोहितो भट्टसोमदेवः सानुनयं प्रार्थित —

भगवन् ! आचार्ये ! किं नास्त्येव कश्चनोपायः तस्य परिशोधनाय
पिशाचोद्धरणाय च ? सत्सु भवादृशेषु तेजोराशिषु सिद्धमन्त्रेषु ब्राह्मणेषु
किं नेदं लज्जास्पदम् ? दशसहस्राणि मया दिस्सित पारितोषिक किम-
ल्पम् ? मन्ये सम्प्रति ब्राह्मणानां सिद्धमन्त्रत्व विडम्बनमेव ।

श्रुत्वेद ग्रामाधिपतेर्वाक्यं विद्ध इव शरेण ब्राह्मण्याधिक्षेपमसह-
मानोऽन्तः क्रोधेन ज्वलन्नपि निगूह्य त भट्टसोमदेवस्तमाह, राजन् !
अहमस्मि भवत्पुरोहितः, भवदन्न मुञ्चानस्यैव पलित मे शिरः, न
ममास्तिपारितोषिकप्राप्तेर्लोभः । भवता यद् ब्राह्मणानां सिद्धमन्त्रत्व
विडम्ब्यते, तदसहमान एवाह पिशाचोद्धरणे मार्गपरिशोधने च प्रवृत्तो
भवेयम् इति ।

अथ विदितभट्टसोमदेवप्रभावस्तस्य पिशाचोद्धरणप्रवृत्ततां दृष्ट्वा
हृष्टान्तरङ्गो ग्रामाधिपतिर्वीरसिंह सपादोपग्रहं तमाह-शुरो ! क्षम्यतां
ममातिक्रमः, पिशाचोद्धरणकार्ये प्रवर्तयितुमेव ब्राह्मण्याधिक्षेपमिषेण
मया कोपितो भवान् । सिद्धं च मम समीहितम् । ब्राह्मणा हि मम
पूज्यतमाः । तथापि कुलगुरुर्मवान् मम सर्वस्वमेव । यत् किञ्चन
मम वैभवं यशश्च तत्सर्वं भवदनुग्रहादेव सम्पन्नमस्तीत्यहं जानामि ।
मम दुरुक्तं भयता न मनमि स्थाप्यम् इति वदन् भूयो भूयः प्राणंसीत् ।

‘प्रणिपातप्रतीकारः सरम्भो हि महात्मनाम्’ इति नयेन
ग्रामाधिपतिं प्रणतं दृष्ट्वैव दयालोर्ब्राह्मणस्य कोपः क्वापि पलायते स्म ।

अथान्येद्युर्भट्टसोमदेव पाथेयस्तरादिग्रन्थं निधाय ग्रामाधिपतिं
वीरसिंहमापृच्छ च पिशाचोद्धरणाय प्रतस्थे । प्रतिष्ठमानश्च विघ्न-
हराणि सूक्तानि जपति स्म ।

क्रमेणासौ स्वग्रामसीमानमुल्लङ्घ्य पिशाचाधिष्ठितं वनमाससाद ।
तावता वियन्मध्यमुपतरस्थे भगवान् भास्वान् । नैदाघोष्मा प्रकर्षेण
चपृथे । धायोरनुष्णाशीतस्पर्शतां प्रतिपादयतस्तार्किकान् परिहसन्निव
ज्वलद्द्वारमङ्गाशताप उष्णो धायुर्वातुमारम्भे । पश्चिणोऽपि नोढान्त-
र्निर्लाय निभृतं तस्थुः । कुत्राप्यलन्धावकाशेव छाया तरुमूलमवा-
लम्बत ।

तथापिचे समये श्रान्तो भट्टसोमदेवो विश्रमिपुर्दूरादेवं
विशालाकारं सुदूरप्रसृतमूलं वटपृष्ठं ददर्श । तद् दर्शनोत्पन्नहर्षप्रकर्षं

कियन्तं चिदध्वानमतीत्य तस्य वटवृक्षस्य सुदूरप्रसृतासु शाखासु
 बद्धान् तुरङ्गमानद्राक्षीत् । 'विशश्रमिषवः केचित् पान्था भवेयुः'
 इत्यचिन्तयत् च । पुनरस्य चेतसि विकल्पः समुद्भूत्-'पिशाचा-
 धिष्ठितोऽध्वरौः परित्यक्तः प्रान्तरोऽयमध्वा, कथमत्र पान्थानामागमनं
 सम्भाव्यते । भवतु यत् किमपि, समीपं गत्वैव सम्यक् परिलक्षयेयम्'
 इति निश्चित्य तं वटवृक्षमनुलक्ष्य भट्टसोमदेवश्चाल । उपगम्य
 समीपं सकुतूहलमपश्यत्—विशाले वटद्रुमतले शोभनोऽनेकवर्ण-
 विचित्रः कुयः समास्तोर्णः । तदुपरि दुग्धफेनधवलः प्रच्छदपटः, हंस-
 तूलकल्पितान्युपधानानि च सज्जानि । वीरासनोपविष्टास्तेजस्विनो
 वीरा इव लक्ष्यमाणा विशत्यधिकाः शस्त्रधारिणः पुरुषा मण्डलाकारेण
 स्थिताः, तेषु मध्ये सुवृहदुपधानालम्बितपृष्ठ एकस्तेषां स्वामीव लक्ष्य-
 माणस्तेजस्वी शस्त्रपाणिः पुरुषः । मध्ये राजतं धूमनलिकापात्रं विरा-
 जते । ततः समुद्भूतः सुगन्धिधूमपरिमलो मोदयतीव मनांसि । भट्ट-
 सोमदेवमुपायान्तं दृष्ट्वा स तेषां शस्त्रिणां स्वामो सोल्लासं प्रणमन्नाह-
 'आगम्यतां पुरोहितमहाशयाः ? अद्य सत्यमेव सुदिनं नः, इहास्यताम्'
 इति स्वासनस्य दक्षिणे समुन्नतमासनान्तरं निरदीदिशत् । भट्टसोमदे-
 वस्तु तन्मुखात् 'पुरोहितमहाशय' इति सम्बोधनमाकर्ण्य 'कोऽयं मां
 पुरोहितं भणती' ति चिन्तयन् तन्मुखं निपुणं निरैक्षिष्ट । अलक्ष्यञ्च
 स्वग्रामाधिपतेर्वीरसिंहपुत्रस्य शार्दूलसिंहस्य मुखच्छायाम् । सर्वेषां
 च तेषां नेत्राण्यपह्नमपातानि विभाव्य 'नूनमेते न मानवाः किन्तु देव-
 योनय एवेति' निश्चिन्वानो निर्भयचेताः प्रणमतस्तान् शुभाशीर्भिर-
 भिवर्धयन् निर्दिष्टमासनमध्यरुक्षत् । अथ मुहूर्तं कुशलप्रश्नादिसंलापं
 विधाय स शस्त्रधारिस्वामी भट्टसोमदेवमपृच्छत् 'पुरोहितमहोदय !
 पट्सु ऋतुषु कतमो भवता प्रशस्यते ।' चतुरो भट्ट उत्तरयति स्म—
 भिन्नरुचयो जनास्तान् तान् ऋतून् प्रशंसन्ति, अहन्तु शीतर्तुमेव
 सर्वश्रेष्ठं मन्ये, यतः स हि सर्वविधोपभोगक्षमः । पुनरब्रूत शस्त्रि-
 स्वामी-'कथं वर्षर्तुर्न प्रशस्यते भवता ?' भट्ट प्रत्याचष्ट—सपट्टो
 दुर्दिनान्धकारितो वर्षर्तुः केन गुणेन प्रशस्यताम् ? किञ्च, वर्षर्तुः
 प्रियामिलनोत्कलिकाकुलानपि यूनो निर्देयं प्रवृद्धसरिदावर्ते मज्जय-
 तीति घातकप्रकृतेर्वर्षर्तौवर्णनं न मनागपि रोचते मह्यम् ।

श्रुत्वेदं भट्टवचनं तत्क्षणमेव चकित इव स शस्त्रिस्वामी भट्ट-
 सोमदेवस्य करमादाय तन्मुखं निरवर्णयत् ।

पश्यतोहरः

स्वर्गाय* महामयुरानायनाम्नो, कविशिरोमणि

(सप्तशततरुनावरपत्रस्य भूतपूर्वं, अनेकसंस्कृतशाम्यग्रन्थप्रणेता, व्यास्या-
कारश्च, जयपुरवास्तव्य)

(१)

यैशास्त्रमासस्य भुवनभयानको नूनमातप सम्प्रति व्याकुलीकरोति
जनान् प्राणिनश्चान्यान् । साम्प्रतं पूर्णो मध्याह्न । रवेरुत्तापः परां
फोदिमारुह ।

अस्मिन् समये मधुपुरमामे धूमशकटविभ्रमस्थानसन्निधानपक्ष
नन्दरामवणिजः समुद्घाट्यमान आपणोऽस्ति । वणिगरिम्बन् समये
भोजनसम्पादन एव व्यग्रोऽवलोक्यते ।

एतावतैवापणोपरि वृद्ध एक साधुमहाशयः समुपस्थित । साधो-
रस्य पट्टावितललाटे विषट्तया घटितं दूरतोऽपि दर्शनीयं तिलकं
साम्प्रतं धर्मसलिलैः प्रवाह्य प्रवाह्य “न ते समुचितम्” इतीव निः-
सार्यते । लम्पशित्वाभूषितं शिरः श्वेदभरस्तिन्नमस्ति । मुखश्चानप-
मन्तापेन समधिकमरुणमालोक्यते । वृद्धसाधोः पादौ जानुपर्यन्तं
निषिद्धया धूल्या धूमरितौ स्तः ।

साधोऽथ पञ्चाष्टकमण्डलत्वादिधारकः शिष्य एकोऽस्ति । आपणे
आगत्यैव मयैस्तत्र सादम्बरश्च प्रोक्त साधुमहाशयेन—“अरे वत्स !
किमु वृद्धमाक्षगायापि न्यूनमिहावकाशं दास्यमि ? सम्प्रति मच्छिष्य-
स्य गेह दूरवर्ति । शरीरं च मे न सोऽु शक्नोति साम्प्रतं मार्गगमन-
रोदम् । तत्रादि न ते विमुग्धानि भाग्यानि तर्हि ब्रूहि अथ रात्रायत्रैव
विमस्य श्वः प्रान्तरेष शिष्यमामं प्रयास्यामि । कथय भाग्यवम् ! कस्ते
आशयः ?

नन्दरामवणिज् सर्वान्द्रपूर्ण एको मणजन आसीत् । स हि प्रायशः
समागतानां साधुमतां सत्कारे भूतमेव दशमना आसीत् । स चास्मिन्
मध्याह्ने आसनधार्यनिवृत्तः पाद्यादिममायोजनं श्रुयंन्नासीत् । एता-
वन्नेव वृद्धेन साधुना दर्शनं भोगुरवचनम् !

वणिग्रराकः सर्वं परित्यज्य प्रणनाम साधुप्रवरम् । साधुमातपे
क्षिद्यन्तमालोक्य सकरुणस्य वणिजो मनसि भक्तिश्रद्धायाः प्राय-
हत्स्रोतः ।

साधोर्मध्यकाये धौतवस्त्रं, नहि नहि सम्पूर्णमक्षतवस्त्रमेव संश्लिष्ट-
मालोक्यते । स्कन्धे रामनामाङ्कितमुत्तरीयं पतितमस्ति । मुण्डिते
स्वेदजलमसृणितेऽत एव जाज्वल्यमाने मस्तके शार्ङ्गलशालिनी शिखा
आर्द्रकर्पटाच्छादिताऽस्ति । हस्तयोश्छत्रं प्रकाण्डो दण्डश्च याभाति ।
पादौ चोपानद्विरहितौ स्तः । गले तुलसीमाला, वक्षसि च पीठवर्णं
यज्ञोपवीतं विराजते । साधोः प्रभावशालिनीं मूर्तिं दृष्ट्वैव भक्तवर्णिक
“इमे पूर्णाः परब्रह्मसहचराः” इति मनसि कुर्वन् ससमादरं समभाषत-
“श्रीमन् ! कोऽत्र चिन्तावसरः ! इदमपि श्रीमतां शिष्यस्यैव स्थान-
मस्तीति बुद्ध्या कृतार्ध्यताम् । प्रायो ये ये साधव आयान्ति ते ते
दीनस्यास्य निवासे कुर्वन्ति कृपाम्, श्रीमन्वोऽपीह चरणरजो वृत्त्वा
पावयन्तु स्थानमिदम्” ।

इदमुक्त्यैव च वणिजा जलपूर्णं पात्रमेकं दत्तां साधवे । साधुनापि
सर्वमात्मीय वस्तु न्यस्तमापणे । शिष्येणापि सर्वं दण्डकमण्डलवादि-
कमुत्तार्य स्कन्धकर्पटेन प्रोच्छिद्यते पादौ । वृद्धसाधुना जलेन क्षदिति
प्रक्षाल्य पादौ प्रोक्तं वीक्ष्य—

“तर्हि वत्स ! इदानीं साधूनां भोजनस्यापि कुरु सत्वरमायोजनम् ।
तुभ्यमपि चेद्वोचेत तर्हि ग्रहीष्यसि भगवत्प्रसादं तत एव । किमिति
पृथक्पाकादि कृत्वा वृथा परिश्रमः सोढव्यः ।”

पुनः किमासीत् ? नन्दरामस्तु साधूच्छिष्टाय नितान्तमेव लाला-
यित आसीत् । इदानीमात्मनो मनोरथानुकूलं दृष्ट्वा शीघ्रमेव सर्वं
वस्तु स्थापितं साधोरग्रे । पाकसम्पादनस्थलन्तु पूर्वत एवासीत्सम्य-
क्त्या सज्जम् । साधुरपि सर्वं सुभगमालोक्य सरभसमेव पाकनिर्माण-
स्थलोपरि आक्रमणमकरोत् ।

साधुमहाशयस्त्वरितमेव सम्पादयामास मनोनुकूलं भोज्यम् ।
नन्दरामः साधुमहात्मनो निःसार्यमाणा नानाविधाः सासर्गः, मृदु-

मधुराश्च वार्ता प्रत्यक्षीकृत्य कटककृतनिकेतनं भगवन्तं जगन्नाथं
गृहोपस्थितं मेने ।

सम्पन्ने पाके सोत्रादं शङ्कराय कृत्वा ठण्ठणदिति घण्टां ध्वनया-
मास साधु । नानाविधानि च स्तोत्राणि सगलास्फालनं समारब्धं
भोज्यसामग्री धृतवान् ग्रन्थिनिष्कासितस्य नृसिंहस्याग्रे । विधिविधा-
नेन च कृतवान् शङ्खोदकादि । तदनन्तरञ्च धुत्क्षामकण्ठयात्मनः
शिष्याय, नन्दरामवणिजे च दत्तवान् भगवत् पावनं प्रसादम् ।

प्रातः कालादनाहारो वराको वणिक् तावता प्रसादनैव कथमपि
तुतोष । विशेषतश्च साधोर्दर्शनेनैव नन्दरामभक्तस्तृप्तः समभूत । तृप्ते
मनसि क्वावकाशोऽन्यविषयस्य । इतस्तु किञ्चिन्मात्रेण प्रसादेनैव
भक्तं सन्तोष्य सशिष्येण साधुमहात्मना यथेच्छं संहार आरब्ध ।
सर्गमपि पदार्थजात जठरकोपागारे सरभसं न्यक्षिप्यत ।

अन्ततः प्रसादलोलुपो वणिक् प्रतिदिनभक्ष्यापेक्षया अर्द्धेनैव
भक्ष्येण सन्तोष्य जठरं प्रक्षालितहस्तमुखं साधोः कृते धूमपानपात्रं
सज्जीचकार । साधुरपि समापितसमस्तवस्तुस्तूपं कृत्वा च तदुत्तर-
कार्यं पृथगासने स्थित साढम्बरं गडगडायमानं चकार धूमपान-
पात्रम् ।

इतः साधूच्छिष्टलोलुपो नन्दरामभक्त पुनरपि साधोर्भुक्तावशिष्टं
भक्ष्यमन्विष्यति स्म । परतत्र श्रीमता साधुमहात्मनैव साधुकृपा
कृताऽऽसीत् । अस्तु यत्किञ्चिदासीत्तदेव शक्तिभक्तिगद्गदो वणिक्
अभ्यवहंतुमारभत । यावदयं भुङ्क्ते तावतैव श्रूयते स्म धूमशक्त्या
विकटश्चीत्कारः ।

शब्दं श्रुत्वा ससम्भ्रमं जगादापणस्थाय साधवे वणिक्—“यदि
यहिः कश्चन ग्राह्यः समायायात्तर्हि श्रीमद्भिस्तत्र देया दृष्टिः । न स
परावर्तेत । अयमेव मे जीवनोपायः ।”

यावदयं संलापो भवति तावतैव पूर्णतया शृङ्गारितसर्वशरीरो
साधुमहाशय एको नन्दरामापणोपरि समापपात ।

शृङ्गारिणोऽस्य शरीरं खड्गखडायमानाग्रबाहुभूपिनेनाङ्गलचोलकेन
समाच्छादितम् । कट्यां कृष्णान्त्यरेखमुज्ज्वल धीतवस्त्रम् । स्कन्धे
च सचातुर्यराशीकृतं सद्योघातमुत्तरोयमेक विलसति । पादौ चास्य

चाकचक्यशालिभ्या कृष्णवर्णाभ्या वैदेशिकोपानद्भ्या गूढौ स्तः ।
ययोर्हि गमनसमये “चरुमर्” इति शब्दो मुखरयति मार्गोद्देशम् ।
हस्ते च बाधुमहाशयस्य चाकचक्यशाली “पटसम्पुटकः”^१ द्वितीये च
वेशगौरवभयादिव कम्पमाना सुभगा यष्टिरासीत् ।

वैश्यो बाधुमहाशय दृष्ट्वैव, अन्त कोष्ठकादेव सादरमभाषत—
“महाशया ! क्षण स्थित्वा गृह्यता धूमपानपात्रम् । तावद्दहमायामि” ।

साधोर्नाभत्रद्वागसर । सर्वं वणिजैश्च वक्तव्यमुक्तम् । वैश्यस्त्वरि-
तमेव हस्तमुख प्रक्षाल्य वहिरागतो बाधुमहाशयस्य शृङ्गारसुभगा
मूर्तिमालोक्य गौरवमिवोद्बुधन् समभाषत—“कथं बाधुमहाशया !
भोजनादिकं निर्वृत्तम् ?”

बाधु०—नैव । इदानीं तु चिलम्बो जातः । सायंभोजनमेव साधुतया
भविष्यति । इदानीं तु किञ्चित् “जलपानमात्रं” करिष्ये ।

“सम्यक् श्रीमन्” इत्युक्त्वा वणिक् कान्दविकार्पणाद् भक्ष्यमा-
नीय बाधुमहाशय भोजनाय सज्जीकृतवान् । बाधुमहाशयोपि नाममा-
त्रेणैव “जलपानं” वस्तुतस्तु सचाङ्गपूर्णं भोजनं सानन्दमकार्षीत् ।

[२]

सर्वेऽपि रात्रिं भुक्त्वा, पीत्वा, शयित्वा सानन्दमयापयन् ।
नाभूत्तत्र विशेषः ।

प्रातरेव जागरूकेण साधुमहात्मना दृष्टं यद्वणिगापणे नागदन्ति-
कोपरि पीतं कीशेयाम्बरमेकं लम्बते । जगाद् बाधु वणिग्भक्तम्—
“वत्स ! यद्यनुमन्यसे तर्हि पाताम्बरमिदं धृत्वा सन्ध्याह्निकादि
विदधामि । शिष्यप्राप्तो दूरेऽस्ति, न जाने कदा या तत्र प्राप्नुमः ।
इत एवाह्निकादितो निवृत्तौ मुखं नो भविष्यति”

वणि०—महाराज ! क्रीतस्यास्य दिनद्वयमेव जातम् । नैवधारमपि
परिहितं मया । श्रीमता “प्रसादीभूत” स्यात्तदा मे मनोऽभीष्टं
भविष्यति । धारयतु श्रीमान् ।

पुनः किमासीत् ? सानन्दं परिहितं साधुमहात्मना । साढम्बरश्च

१ वूट ।

२ मनीवग ।

३ हलवाई ।

४ खूटी ।

दण्डकमण्डलवादि इतस्तत् प्रसार्य, ऊर्णासनोपविष्टोऽक्षिणी निर्माल्य धृतगोमुखीक. परे ब्रह्मणीव लीनतां गन्तुमारभत ।

इतो बाबुमहाशयेन सम्यक्तया विभूष्याऽऽत्मानं स्वीयं च वस्तु गृहीत्वा प्रोक्तं वणिजे—“अयि वणिग्वर ! ह्यस्तनजलपानस्य, सायं-भोजनस्य च कियान् व्ययो जातः ? कथयतु, इदानीमेवाऽहं सर्वं ददामि । आवश्यकं मे साम्प्रतमेव गमनम्”

वणिजा मनसि चिन्तितम्—“अतीव मे श्रमो जातः । व्ययोपि इतो भूयान्भवत् । विना किमप्युपार्जनं न चलिष्यति ।” पुनर्मनसि गणितं कुर्वतेव प्रस्फुरित्वाधरेण प्रोक्तम्—“आम्, एवम् । सर्वं मुद्रा-द्वयं साद्धं पणपञ्चकं च जातम् ।”

बाबू०—अयि भोः ! स्फुटपणानां तु कथैव गच्छतु । इदं तु वणि-गजनानां प्राकृतं कल्पनपाटवम् । तर्हि अष्टौ रूप्यकाणि परावर्तयतु भवान् । अहं दशरूप्यकमूल्यं शुल्कपत्रं ददामि ।

प्रमुदितचेतसा वणिजा पेटिकातो रूप्यकाष्टकं नि सार्य समर्पितं बाबूमहाशयाय । धृतञ्च तत् पटसम्पुटकमध्ये बाबूमहाशयेन । अनन्तरञ्च यष्टिं गृहीत्वा प्रयातुमारभत् बाबुमहाशयः । तद् दृष्ट्वा अतीव विनयेन प्रोक्तं वणिजा—“बाबुमहाशयाः ! शुल्कपत्रम् ?”

बाबू०—आम्, तदैव दशरूप्यकाणां यत्प्रदत्तम् !

वणि०—महाशय ! क्व प्रदत्तम् ? दानायैव तु स्मारयामः श्रीमते !

बाबू०—अरे कीदृशमानुपोसि ? पूर्वं शुल्कपत्रं गृहीत्वा तदनन्तरं तु त्वया मुद्रा प्रदत्ता !

वणि०—नैव महाशयाः ! विस्मरन्ति भवन्तः । स्वीयं पटसम्पुटक-मुद्रपाट्य पश्यन्तु ! न वयं द्विवारं ग्रहीतारः ।

बाबू०—अरे न वयं द्विवारं प्रदातारः । भवानेव स्वीयां पेटिकां पश्यतु । भवतो वञ्चनापाटवं नात्र चलिष्यति ।

वणिजा मनसि चिन्तितम्—“अयं तु विचित्रवेपथ्वीरः समायातः । हा तात ! यः श्रोष्यति स मामेव मिथ्यावादिनं कळयिष्यति । गौरोज्ज्वलवेपमिमं तु सभ्य इति सर्व एव सत्यवादिनं वदिष्यन्ति । यद्भवतु, तद्भवतु यादृशाय तादृश एवोपयुज्यते । अयमिदानीमतीव प्रवृद्धः । आत्मस्वरूपप्रदर्शनं विना नायं मामकं दास्यति द्रव्यम् ।

इत्याकलय्यैव आपणादुत्प्लुत्य पथि समाजगाम, जग्राह च करेण बाधूमहात्मनः पटसम्पुटकम् । उभयोर्वभूव कराकरि सभाक्रमणम् ।

द्वयोरिमं भीषणसमाक्रमं दृष्ट्वा बहवो जना समाययुः, चक्रुश्च प्रयत्नमस्य कारणावगमाय ।

साधुमहाशय साम्प्रतमासने स्थितः प्रातः सन्ध्यामिव कुर्वन्नासीत् । स इमं लोककोलाहलं श्रुत्वा आसनादुत्थाय बहिराजगाम । लोकसंघाते प्रविश्य च किं किमिति वारं वारमुच्चरगादीत् ।

वणिक् साधुमहाशय समीपे दृष्ट्वा मनसि सुतरां प्रासीदत् । आसीत् चास्य विश्वासो यद्वश्य साधुमहाशयाः सत्या वार्ता प्रकाशयन्तो भक्तस्य मे साहाय्यं करिष्यन्ति । परमित सर्वा कथैव परावृत्ता ।

अपृष्ट एव साधुमहाशयस्तोत्रेण स्वरेण सर्वानवदत्—‘हरे ! हरे ! एवं तु वणिक् धार्मिक इव दृष्यते स्म, परं हन्त ! हन्त ॥ अयन्तु सुतरामेव वज्रकः ॥ पश्यत सर्वस्व हरति ॥ पूर्वं तु सभ्यं पुरुषं रात्री घलादस्थापयत् । तत एकवारभोजनस्य मुद्राद्वयं व्ययमयाचत् । तदपि वराकेण धार्मिकेणाङ्गीकृत्य दशमुद्रामूल्यं शुल्कपत्रं प्रदत्तम् । अनेनापि तद् गृहीत्वाऽप्यौ मुद्रा परावर्तिता । परमिदानीं कथयति “न मे शुल्कपत्रं प्रदत्तम्” हरे ! राम ! कथमस्य भगवान् भग्यं करिष्यति । रे पामर ! धर्मतोऽपि मनाग् त्रिभिहि ! कण्ठकर्तनेन न कुवेरो भविष्यसि । सर्वत्र धर्मं दृष्ट्वा कार्यं साधनीयम् । सर्वं खलु भूतभावन परमात्माऽनिमिशमालोक्ते ।

साधुमहात्मन कयामिमा श्रुत्वा सर्वेऽपि तदन्तिके समागत्य सर्वं वृत्तान्तं पप्रच्छु । समयरुम्पमिव प्रात्रवीत्साधु —

“सर्ववृत्तान्तश्रवणान् पूर्वं भवन्त पातकिनोऽस्य वणिजो द्वारात् प्रतिष्ठाविरहितं मा स्वभीष्टस्थलं यापयत ! न जाने वकभक्तोऽयं बहुमूल्य ममापि सर्वं वस्तुजातं चेदपहतुमुक्तः स्यात्तर्हि व्यवहारानभिज्ञस्य विपरीतं मे पतेत् । हन्त ! हन्त ॥ अनेन वराकेण तु मदग्र एव शुल्कपत्र दत्तमासीत् । मया तु यदाऽमुष्मे रात्री मम भोजनमूल्यं दत्तमासीत्तदा तु माश्रयपि कोऽपि नासीत् ।

इदानीं सर्वे जना वराकं वाणिजमेव सावहेलं धिक्चक्रुः—
‘अरे राम ! इमे तु साधुजना सन्ति, एभिः साकं च तवाऽयं व्यवहार ! हा धिक् !’

एक प्रतिवेशी जगाद—“अरे नन्द ! त्वमेव स्वयं निजमनसि

साधु०—नैव वत्साः ! नैव ! इदं तु सर्वैरेव दृश्यते यद्ययं स्वग्रामजनविहाय नास्माकं सहाया भविष्यथ ! लोकस्य चरितमेवैतो-
दृशम् । तथापि धर्मोऽपि किञ्चन धस्तु भवति । तस्यैकवारमेव न लोके
लोपो जातः ?

तृतीयोऽस्मिन्नेव स्वरेऽगायत्—“साधुमहाशया ! धर्मसेतोर्न
सर्वथैव भङ्गो जातः । कुटिलेऽस्मिन् कलिकाले यद्यपि छलकपटादिभि-
र्जगत् परिपूर्णमथापि धर्मस्याङ्गमधुनापि वर्धति । केषांचिन्मानुषाणां
प्रवृत्तिः कल्मषकलुपिता, तेनापि किं भवति ? अधुनापि संसारे धर्मस्य
जागर्ति सर्वतोमुखो जाञ्ज्वल्यमानो भगिनयप्रदीपः, भगवान् जगदा-
धारो नाधुनापि कापि विलीन ! यदि सर्वेऽपि वत्सृष्टसाधुपथाः
स्युस्तर्हि भूवल्लय कथमिव कल्पयेत्स्थितिमात्मीयाम् ।

अस्मिन् समये कपटसाधुना, वञ्चकबाबुना च प्राप्तः समुचितोऽ
वसरः । उभावपि भन्दमन्दं हसन्ती तत्स्थानाददर्शनमुपाजग्मतुः ।

वराको वणिक् आत्मनः कपालमास्फोट्य, हृदयं कथञ्चित् बला
त्संस्थाप्य तयोः पन्थानमनिमेषं पश्यन् पापाणं इवाचलतस्थौ ।

दृष्टो धर्मपथमवलम्बमानानां समयेऽस्मिन् परिणामः ? धन्यः
पूज्यपादः साधुमूर्द्धन्यः । सन्तजनभक्तिपरायणो वणिगपि च धन्यः !!

धर्मपथस्थितो वराको नन्दरामवणिक् केवलं हाहाकारं भागी
बभूव । परमानन्दभागिनौ च बभूवतु “लुण्ठाकयतिः, वञ्चकबाबू च” ।

वीरमतिः

स्वर्गायः श्रीसूर्यनारायणाचार्यः

(संस्कृततरलाकरस्य भूतपूर्वसम्पादकः, जयपुरवास्तव्यः)

गुर्जरदेशे दुकटोढानामकमेकं राज्यमस्ति । कदाचिद्भ्राजा-
जीनामकं कञ्चिच्चावद्वायंशीयो नरपतिश्शासनमकरोत् । अमुष्य
भूपतेरेकं पुत्रोऽभूद्, द्वितीया च पुत्री । पुत्रस्य वीरज इति कन्यायाश्च
वीरमतिरिति नामाभवत् । एषा वीरमतिर्वाल्यादेव प्रभृति शस्त्रास्त्र-
सञ्चालनमभ्यस्यन्ती हयारोहणादिकासु वीरजनोपयुक्तासु सर्वास्वेव
कलासु परां प्रौढिं प्राप । यद्यप्येषा स्वज्येष्ठभ्रातुर्वीरजात् कनिष्ठाऽ
भयत्, तथापि बहुष्ववसरेषु लक्ष्यवेधविषये—ततोऽप्यधिकं हस्त-
लाघवमदर्शयत्, एवमियं स्वोयेन युद्धकलाकौशलेन स्थजनकं नितान्त-
मतोपयत् । अथैवं लालनपालनाभ्यां पोष्यमाणा वीरमतिः क्रमशः
विवाहयोग्या बभूव । राजाऽपि च स्वकन्यानुरूपस्य धरस्य प्राप्तये
महान्तं प्रयत्नमातिष्ठत् । अन्ततो मालवाधिपतेरुदयादित्यस्य जगदेव-
नामानं कुमारं निजमनःसंकल्पितैः सर्वैरपिगुणैर्भूषितमभृणोत् । ततश्च
तेनैव सह तस्या पाणिग्रहणसंस्कारमकरोत् ।

अस्मिन्नेव समये सुगृहीतनान्नोर्भोजधिक्रमयो कुले जातः श्रीमानु-
दयादित्यनामा मालवाधिपतिरासीत् । तस्य च द्वे राज्ञावास्ताम्,
प्रथमा वधेलनी द्वितीया च सोलङ्किनी । तत्र प्रथमायां वधेलन्यां राज्ञ
परं प्रेमाभवत्, सौलङ्किन्यां च न । वधेलन्यां रणधवलनामा ज्येष्ठः
सौलङ्किन्यां च जगदेवो नाम कनिष्ठः पुत्रो जातः । रणधवलो यद्यपि
ज्येष्ठोऽभूत् तथापि बुद्धिमान् वीरश्च नासीत् । जगदेवश्च कनिष्ठत्वेऽपि
वीरो बुद्धिमान् कलाकुशलश्चासीत् । ततश्च यथा यथा सोऽवर्धत् तथा
तथा तस्य गुणानां प्रशस्तिः प्रासरत्, एकां तस्य त्रिमातरं वधेलनीं
विहायान्ये सर्वेऽपि जनास्तस्मिन्नस्निहन् । राज्ञोऽपि च तस्मिन् महान-
नुग्रहोऽभवत् । वधेलन्यां तु यथा निजतनयस्यायोग्यत्वं नारोचत
तथैव ततोऽप्यधिकं वा स्वसपत्न्यां पुत्रस्य योग्यत्वमपि नारोचत ।
अतः सा तस्मै नितरामसूयत् । परं राजा तस्यामनुरक्तोऽभवत् ।

अतः सा समये समये पुत्रसहितायाः स्वसपत्न्या मिथ्यापवादैस्तस्यै तमरोपयत् । एवं क्रमशो राजानं कोपयन्ती सा पुत्रसहिता तां सोलङ्किनीं शुद्धान्तनामनि ग्रामे प्रैषयत् । यो जगदेव सहितायै सोलङ्किन्यै राज्ञा निर्वाहार्थमदीयत । सोलङ्किनी तु धीरा साध्वी चाभूत् । अतः सा तत्रापि सुखं निवसति स्म । वघेलन्या तु दिने दिने तथा कपटबन्ध आरचितो यथा सोलङ्किन्या पुत्रस्य जगदेवस्य राजसभाप्रवेशोऽपि निषिद्धः ।

एवं कष्टदशायामपि वर्तमानो जगदेवो विंशतिवर्षवयस्को बभूव । एकस्मिन् दिने निजन्यायालयोपविष्टायोदयादित्याय राज्ञे कश्चित् सामन्तो जगदेवस्य हीनावस्थां व्यजिज्ञपत् । सोऽपि तदाकर्ण्य पुत्रप्रेमाद्रङ्गदय सन् तत्क्षणादेव जगदेवमाजुहाय । समयार्तं च तं हीनवेषं विलोक्य सज्जानकरुणो राजा तस्मै बहूनि महार्हाणि वस्त्राण्यदापयत् । स्वीयं खड्गं वाजिनं च स्वयं तस्मै प्रादात्, एष च सर्वोऽपिष्टुत्तान्तो वघेलन्या अपि कर्णगोचरो बभूव । सा तु च्छरुत्वा तलब्धाहुतिरनल-
बालेव नितान्तमदीप्यत । सायं सामायातं स्वस्वामिनं चोवाच “स्वामिन् ज्येष्ठं विहाय कनिष्ठस्य पुरस्करणं सर्वथा राजनीतिविरुद्धम् । रणधवलश्च भवतो ज्येष्ठः पुत्रोऽस्ति । अतो भवतः खड्गाश्चोस्त-
स्यैवाधिकारोऽस्ति नतु जगदेवस्य । अतस्त्वरितं त्वं स्वीयौ खड्गाश्चौ जगदेवात्प्रत्यानय, नोचेत् प्रायोपवेशनं मे स्यात्” इति । तन्निशम्य नरपतिराह “प्रिये यदि कश्चित्क्षुद्रोऽपि जनं कस्मैचित् किञ्चित् ददाति तर्हि सोऽपि स्वहस्तदत्तं वस्तु प्रत्यादातुं लज्जते, अहं पुनर्नृ-
पतिरस्मि, तत्कथमहं स्वहस्तदत्तं वस्तु प्रत्यानयेयम्” । एव-
मुक्तवति राक्षि इठसमारुढा सा राज्ञी सर्वथैव प्राणान् हातुमुद्यता बभूव । राजा तु तस्यास्तां दशमालोच्य विवशो भूत्वा पुरस्कारसहितं जगदेवं पुनराकारयामास । पुनरुपस्थितं च तं जगाद—“पुत्र, चेत्वं मामनुरञ्जयितुमिच्छसि तर्हि मदत्तौ खड्गाश्चौ प्रत्यर्पय,” । जगदेवस्तु तदाकर्ण्य खिन्नमना सन्नुवाच—“तात नैवं भवदभिलाषः, किन्तु मम विमातुरेवास्तीत्यहं सम्यग्जानामि, अहं राजन्यसूनुरस्मि, नाहं धनाभावात्किञ्चिदपि त्रिभेमि । स्वखड्गास्य बाहोश्च प्रतापादहं यत्रैव गच्छेयं तत्रैव जात्रिकां लभेयेत्यस्ति मे सुदृढो विश्वासः इदानीं यावद् विपदभिभूतोऽप्यहं भवदनुरागमनुस्मरन्नत्र न्यवसम्, अद्य च मया सम्यक् परोक्षिता भवत्योतिः । तदद्य कर्मवशाद्यत्रैव मे गति-

भविष्यति तत्रैवाह गमिष्यामि। एष च खड्गः, अथ चाश्वः, " इत्युक्त्वा खड्गं तत्रावस्थाप्य घोटकं च द्वारि विमुन्य जगद्देवस्ततः स्थानात् प्रचलितः। स्वयं राज्ञा तत्सामन्तैश्च ऋद्ध्या प्रबोधितोऽपि खड्गाश्वौ दातुं पुनरुक्तोऽपि च न कश्चिद् विरराम।

एष राजद्वारात् प्रस्थितो जगद्देवः प्रथमं स्वमातुं समीपे गतः। तत्र च सर्वोऽपि वृत्तान्तस्तस्यै निवेदितः। पुत्रस्य प्रणामोद्योगमाकर्णयन्त्या मातुः सर्वाणि गात्राणि श्लथानि जातानि, नेत्राभ्यां वाष्पस्निग्धोऽपवन्। कण्ठो निरुद्धः मुखं शुष्कम्, शरीरे च वेपथुः सज्जतः। यथा गहनवनमध्ये निचरतः स्वयंचिदशरणस्यान्वस्य करान् क्रोशति यष्टिकामाहरेत् तथैव जीवनाधारभूतस्य तस्य पुत्रस्य त्रिदशपस्तामस्त्रेदयत्। परं किं कुर्यान् सा मन्दभाग्या। नासीन् कत्रिदुपायो त्रिपद् विनाशाय। अन्ततः सा स्वयंचिद् इदमवस्थाप्य वाष्पस्निग्धः प्रणमतः पुत्रस्य मूर्धानमभिपिञ्चन्ती जगाद "वत्स यद्यपि त्वद्विष्टलेपजः शोकः काष्ठाग्निरिव ब्रह्मणि मे हृदयम्, तथाऽपि परमसमान-मुत्साहो राजपुत्रस्त्वमनर्हः खल्वमुप्यनिरादरस्य। तद्गच्छ, भद्रं ते भूयात्। शिवास्ते सन्तु पन्थानः"। एव जननीमनुमान्य, शस्त्राणि संयोज्य, पाजिनं समारुह्य, देवतां प्रणम्य, वाष्पवर्षणं पन्त्या मातुं पुनः पुनर्मुखमवलोक्य खड्गदेवपटुकटोढाभिश्च श्वसुरपुरं प्रति प्रचलितः।

तत्र नगरे गतत्र कस्मिंश्चिदुद्याने ह्यष्टपदाश्वतीर्णस्तमग्रं पृथ्वीमूले बन्धनेन नियुज्य स्वयन्तत्रैवाशेत। त्रिधिवशादस्मिन्नेव समये राजकुमारी वीरमतिस्तस्मिन्नेव बोद्याने विजिहीर्षुः समागच्छन्। माचाऽस्य पाणिगृहीतो बभूव। आगतैव च सा काञ्चिद्दासी कानिचित् पल्लान्यग्रचेतुः तत्रैव प्रदेशे प्रेषितवती यत्र जगद्देवोऽश्विष्टः। दृष्टमात्रं च तं दासीं पर्यचिनोत्। द्रुततरं प्रतिनिवृत्ता च तं वृत्तान्तं स्वमहोदारीकामप्रावयत्। उद्विग्नमनो अपि सा, असमभवतया प्रनीयमानेषु तद्वचनेष्वविद्वस्य स्वयं तत्र जगाम। तत्र च जीवितेऽनरमेकान्तिं शयानं दृष्ट्वा वयोवृद्धा दासीर्दूरतः कृत्वा शनैस्तमनागरयत्। जागरितश्च स प्राणप्रियां तं तत्रोपविष्टामवलोक्य विस्मित इव तस्यां कुशलमापृच्छय तया पृष्टश्च स्वीयं तन् तस्यै निवेद्य स्वगमनकारणमाप्तिं सर्वमकथयत्। उवाच च "परदेशं यियासतो मे मनो भवत्या मुखचन्द्रनिरीक्षणाय नितान्तमेवोत्कण्ठितमभवदतोऽत्र समागतोऽध्वश्रमापया-

पनाय यथैवात्रोद्यानेऽस्वप तथैव भवती माम् जागरितवती । इदानीं च सपन्नमनोभिलाप मामनुमन्यता भवती विदेशगमनाय” । तदाकर्ण्य वीरमति प्राह “नाथ न खलु कदाचिदपि मा विमुच्य भवता गन्तव्यम्, अहं भवतोऽर्द्धाङ्गिनी भवामि । तद्यदि दक्षिणबाहु सदृश साहाय्य कर्तुं न पारयेय तथाऽपि वामसदृशमवश्यमेव भवत उपकरिष्यामि । दर्शयिष्यामि च समये समुपस्थिते स्वीय वीराङ्ग नात्वन् । तदनुमन्यतां मां सहप्रवसनाय स्वामी । किं च भवच्छुभाऽऽगमनघृत्तविनिवेदनाय दास्यो राजप्राप्ताद गता सन्ति । तद्भवत्स्वा- गताय समायातो मे भ्राता, तेन सह राजहर्म्येषु गत्वा द्वित्राणि दिनानि चात्र विश्रम्यावां सहैव प्रस्थास्यावहै” । एव ब्रुवत्यामेव तस्या तस्या ज्येष्ठो भ्राता वीरजो बहुभिर्जनैर्विविधैश्च बाहनै सह समायातः । तावुभाषपि परेण प्रमोदेनान्योन्यमालिङ्गितवन्तौ । श्यालेन सह राज सदसि गतो जगद्देवो राजजीनामानं स्वश्वशुरसभिवाद्य कुशलप्रभा- नन्तर सर्व स्वघृत्तान्त निगद्य “श्वोऽहमित् प्रस्थाताहे” इत्यपि न्यवेदयत् । स्वजामातुस्तानुषभाषपरिपूर्णान् विचारानवबुध्य परम- प्रीतो राजा तमाह “इदमपि राज्य भवत एवास्ति । अतो भवद्विरत्रै- वावस्थातव्यमित्यस्ति न परमोऽभिलाप” । ततो जगद्देव पुनरप्रवीत् “इदमपि गृह ममैवास्तीति यद्यपि सत्य वचस्तथापि विदेशगतेन मया स्वभाग्य परीक्षाऽवश्यमेव करणीया । अतो मामाह्वापयतु तातो विदेशयानाय” । एवमालप्य श्वशुरस्याग्रहवशाज्जगद्देव कानिचिदि- नामि तत्रैव तिनाय । प्रस्थानात् पूर्वञ्च सहगमनाग्रहत्यागाय स वीरमति बहुशोऽबोधयत् । पर न सा कथमप्यमन्यत । प्रत्युत चन्द्र- का चन्द्रस्येव, विद्युन्मेघस्येव, छाया पुरुषस्येव चाह भवत्साहचर्यं विहातु सर्वथैवासमर्थाऽस्मि । विशेषतश्चास्यां वष्टदशायामि” त्यप्र- वीत् । एव तां भक्तिमतीमाग्रहाखण्डां चावलोक्य श्वशुरदयालप्रभृ- तौ सर्वान् जनानाष्टुल्लस्य, वीरमतिमश्वपृष्ठे समारोप्य स्वयं चारुह्य तत प्राचलत् । राप्ता प्रेषिता केचिदन्ये जना राजसूनुर्वीरजश्च ताभ्यां दम्पतिभ्यां सह त्रियद्दूर गताः । निवर्तनकाले वीरजः स्वस्वसृपतिं प्राह “इतः स्थानात्, टोडहाग्राम एतेन पथा चतुरः क्रोशान् द्वितीयेन च विंशतिक्रोशानस्ति । पर लघु पन्था दुर्गमो दुष्टपशुममधिष्ठित- आस्ति, तद् भवद्गयां दीर्घेणैवाध्वना गन्तव्यम्” इति । एव वीरजेन यदुधा बोधितायपि तौ दम्पती बाहुबलाभिमानात् नद्वचनमनादृत्य

लघुनेव पथा प्रचलितौ । किमदूदूरं गतयोरेव तयोरेका व्याघ्री पुरतः
ममायान् । तामालोक्य जगद्देवो वागेन तच्छिरोऽग्निधत् । विद्वशिराञ्च
सा व्याघ्री जगद्देवशिरसि प्रहारं दानु तथा द्रुतमद्रवद्यथा स खड्ग-
वहिष्करणयाऽप्यसुर न लेभे । वीरमतिस्तु स्वस्वामिनं मृत्युमुखप्र-
विष्टमिव मत्वा मध्य एव ता तथाऽत्ताडयद्यथा टिन्नमूला लतेव सा
सहसैव भूमावपतन् । कालकवलान्निवारितो जगद्देवस्तु जगद्देव परमे-
श्वर तुष्टाव । स्रसहस्रमिण्या वीरतया च विस्मितः प्रसन्नवामवत् ।
एवं पतिजगामेव व्याघ्र्या वीरमत्या स्वपतेरिव स्वभार्यायाः साहाय्यं
कर्तुंकामो व्याघ्रो महतो जवात् तावमिहन्तुमभ्यद्रवत् । आगच्छतस्त-
स्य शरारे वीरमत्या घाणे प्ररोपितेऽपि व पुनरुत्तिष्ठन्तमवलोक्य
जगद्देवस्तं तथा प्राहरत्, यथा न स पुनः सकृदप्युत्पतितुं श्रामवत् ।
एवमन्योन्यसदृष्टशौर्यौ तौ जायापती तमध्वानमतिक्रम्य टोढहाप्रामे
सप्राप्तौ तत्र चैतस्य सरसस्तारे विश्रमार्थं ममुपविष्टौ ।

जगद्देवस्य श्यालो वीरजस्तु स्वनगर प्रतिनिधृत्य यदा तस्य
लघुना मार्गेण गमनं पित्रे न्यवेदयन् तदा स राजाऽत्यन्तमभैषीत् ।
“हिंस्रपशुबिहतयोर्मम पुत्रो जामात्रोर्गहसस्कारो वा कर्तव्यः । बिहत-
हिंस्रपश्वोस्तथाः कुशलपृच्छान्तो वा शीघ्रमानेयः” इत्युक्त्वा च
काञ्चिज्जनान् शीघ्रमेव तेनैव पथा प्रैषयन् । गच्छन्तश्च ते जना मार्गे
व्याघ्र न्याघ्री च मृते अपश्यन्, कञ्चिन् पुन्य काञ्चिन् स्त्रियवा न । तेन
प्रमोदमानास्ते टोढहाप्रामे तावुभावपि सकुशलायवलोक्य ताभ्या च
मार्गेतिवृत्त सम्यगप्रबुध्य पुनश्च प्रतिनिधृत्य तत्सर्वं राज्ञे न्यवेदयन् ।
म च न्वपुत्रोपरात्रमकथा निशम्य नितरामहप्यत् ।

सानन्द यात्रा कुर्वन्त्यौ जगद्देववीरमत्यौ तु कतिपर्यरेव दिनै
पाटननगरे संप्राप्ते । तत्र च सहस्रलिङ्गनाम्न सरसस्तटेऽग्राभ्यामव-
म्भ काञ्चित् क्षणान् वृक्षच्छायाया विश्रम्य तत्र पूरे कानिचिदिनान्य-
वस्थानुं निरणैष्टाम् । ततश्च जगद्देवो वीरमतिं प्राह “प्रिये ! यावदहं
नगरे गत्वा कस्यचिद् गृहस्य व्यवस्था कृत्वा निवेत्स्यामि, तावत्त्व-
मत्रैव सम्यगवहिता तिष्ठ” । तदाकर्ण्य “ओम्” इत्युक्त्वत्या वीरमत्या
जगद्देवो पुरं प्रविष्टो वीरमतिश्च तुरगौ वरमूले निरध्व स्वयं
तत्रैवोपविष्टौ ।

अस्मिन् पाटनपुरे द्वगरसिंहनामा कञ्चित् संकरवर्ण कोटपाल
आसीत् । तस्य च परमदुराचारो लालकुमारा नाम पुत्रो जामोर्वी-

नाम्न्या कयाचिद् वेद्याया भैत्रीमवध्नात् । परमसुन्दर्या अपि तस्या
लापण्येनासंतुष्यन् स तामुवाच “दयिते यदित्वं काञ्चित्त्वत्तोऽपि
रूपवत्तरां बालां लभेथास्नर्हि तां मदर्थमानय, तथा कृते त्वामहं बहु-
लेन धनेन सतोपयिष्यामि” इति । तथैव पारितोषिकावाप्तिसंभावनया
सा वेद्या कस्याश्चिद्वराङ्गनाया गवेपणाय नितान्तमवहिताभवत् ।
जलाहरणार्थं सहस्रलिङ्गसरस्तटं गता काचित्तस्या एव वेद्याया दासी
तत्रोपविष्टां वीरमतिमपश्यन् । तत्सौन्दर्यसमाकृष्टहृदया च सा तस्याः
सम्प्राप्ते गत्वाऽऽत्मानं पाटननृपते सिद्धराजस्य महिष्या दासीं प्रख्याप्य
तस्याः सर्वमपि वृत्तान्तमवजगाम । द्रुततरं च गत्वा स्वस्वामिन्यै
जामोतीनाम्न्यै वेद्यायै न्यवेदयत् । सा तु श्रुत एव तस्मिन् वृत्तान्ते
वञ्चनया वीरमतिं लालकुमारेण सजिगमयिषु स्वरथमतिशीघ्रं सज्ज-
यामास । स्वयं च महार्हाणि वस्त्राभरणानि परिधाय तस्मिन्नुत्त-
रितम् । पञ्चविंशतिमश्वारोहैश्च स्वरथस्य पृष्ठतो नीत्वा तस्यैव सहस्र-
लिङ्गसरसस्तीरं जगाम । तत्र संप्राप्ता च सा हृष्टायामेव वीरमत्यां परि-
चितामिव तामुवाच “वत्से ! तव पितुरुदयादित्यस्याहं स्वसास्मि ।
पाटनराजस्य सिद्धराजस्य च महिषी भवामि । जलार्थमागता मे दासी
त्यदागमनवृत्तं मामकथयत् । तव पतिर्जगद्देवोऽपि च राजसदसि
संप्राप्तोऽस्ति । अतस्त्वदर्थमागतया मया सहास्मिन् रथपृष्ठे समुप-
विश्य राजप्रासादेषु गच्छ । अस्मदीयमातिथ्यं चाङ्गीकुरु” ।
एवमुक्तवत्यां तस्यां तस्या सरलैः स्निग्धैश्च वचनैर्वञ्चिता वीरमतिर्घ-
स्त्राभरणैः सेवकसघैश्च तां राजमहिषीं मत्वा भाविष्यतां तया सह
तस्या सदनं जगाम । तस्या वेद्यायाः सदनमपि च राजसदनसदृशमे-
वासीत् । अतस्तत्र गताया अपि वीरमत्याश्चेतसि न कञ्चित्सदेहः
समुद्भूत् । परं महति विलम्बे जातेऽपि जगद्देव तत्राऽनागतं दृष्ट्वा सा
तद्विषये पप्रच्छ । ततश्च तस्या वेद्याया दासीनामेका दासी बहिर्गत्वा
किञ्चित्कालानन्तरं च पुनरेत्य तामुवाच “राजकुमारः श्रीजगद्देवो
राजसेवायां तिष्ठति । ततश्च कथाविच्छेदमयादवसरमनुपलभ्य नागन्तुं
शक्नोति” । एतेनोत्तरेणेपत्परितुष्टा वीरमतिर्भोजनकालपर्यन्तं पुनः
प्रतीक्षमाणाऽतिष्ठत् । तस्मिन् समये तु महिषीमन्यथा तया वेद्याया
बहुशः प्रबोधिताऽपि न बुभुजे । तस्यास्तमाग्रहमपनेतुमसमर्था सा कप-
टमहिषी यया न कञ्चिदुपायान्तरमपश्यन् तदा कपटमारचय्य पुनः
काचिदासीं जगद्देवमाकारयितुं प्रादिशत् । कपटपटुः सा दासी तु

स्वल्पकालानन्तर प्रतिनिवृत्य जगद्देवस्य राज्ञा सह भोजन रात्रौ दशवानदसमये च तत्राऽऽगमनमख्यापयत् । रात्रौ तु दशवादनसमये ऽपि स्वस्वामिनोऽनागमनात् खिद्यमाना वीरमतिं सा कपटमहिषी प्रोवाच—‘तव शयनार्थमुपरितन भवन सजीकृतम् । तत्र च पृष्ठस्थितेन द्वारेण कुमारो जगद्देवोऽप्यागत । तद् गच्छ सप्रमोद स्वपिहि’ । तन्निशम्य पतिदर्शनपर्युत्सुका वीरमतिः सहर्षं तत्र मन्दिरे प्रविवेश । तत्र च स्वामिनमनवलोक्य कञ्चिदन्यमेव च पुरुषं तत्रोपविष्टं विलोक्य ता वञ्चनामबुध्यत । परं न सा विभयाञ्चकार, नाऽपि चाधीराऽभवत् । परमात्मनः पातित्रत्यपरिपालनाय कञ्चिदुपायं पर्यालोचयन्ती सा तस्य कोटपालपुत्रस्य लालकुमारस्य समीपे खड्गं विलोक्य द्वन्द्वयुद्धेन तस्याजेयत्वं निरवारयत् । ततश्च तन्मुखोद्भूतं मद्यगन्धमाघ्राय तेन च तस्य मद्यपत्वमबुध्य कपटप्रपञ्चेन तं वञ्चयितुमैच्छत् । समयमानेव च मन्दिरे प्रविश्य मद्यभाण्डात् पानपात्रे मद्यं प्रपूर्य तस्मै प्रायच्छत् । तस्या सुन्दर्या करेण मदिरामुपलभ्याऽऽत्मानं धन्यं मन्यमानं स कामुकं श्रुतित्वा तामपात् । एव तद्वत् मद्यमितस्तत् प्रक्षिपन्ती स्वदत्तं च तं शाययन्ती सा बुद्धिमती बाला कतिपयैरेव क्षणैस्तममूर्च्छयत् । मूर्च्छितस्य च तस्य वक्षसिच्छुरिकां प्रावेशयत् । छुरिकाऽऽघातेन मृतं च तं केनचिद्वस्त्रेण प्रावृत्य वातायनद्वारा राजमार्गे न्यपातयत् । स्वयं च घण्टापथोपरिष्ठं वातायनविहायान्यानि सर्वाणि तन्मन्दिरस्थानि द्वाराणि समुद्रं तत्रैवोपाविशत् । मृतस्य तस्य खड्गं च स्वसमीपेऽस्थापयत् ।

अत्र च राजमार्गे परिभ्राम्यन् कञ्चिद्रक्षापुरुषस्तत्र प्रदेशे समागतः स्ता वस्त्रप्रन्थिमुपलभ्यानुद्घाटितामेव ता कोटपालस्य समीपेऽनयत् । तस्यां जामोतीवेश्याया मन्दिरस्थाधस्तात् प्राप्तिं चाकथयत् । उद्घाटिताया तस्यां स्वपुत्रशवः विलोक्य परमदुःखितः कोटपालस्तस्मिन्नेव क्षणे तस्या भवनमेत्य तां स्वपुत्रवार्तामपृच्छत् । तथा च तस्योपरितनभवनशायित्वमवगत्य वीरमतिसमधिष्ठितस्य भवनस्य द्वारे गत्वा तदुद्घाटनाय शब्दमकरोत् । तन्मध्याञ्च वीरमतिं प्राह “मत्पातिं प्रत्यमपजिह्वापि वेऽस्मै मया समुचितो दण्डो दत्तः । अहमेव चामु शवः राजमार्गेऽक्षेप्तम्” ।

वीरमत्यास्तानि सदीपनान्यक्षराण्याकर्ण्य पादाहती भुजग इव निश्वसन् स कोटपालः स्वभटानादिदेश “गच्छतं वातायनद्वारा-

ऽस्मिन् मन्दिरे प्रविशत । इमां च पतिव्रतामानिनीं केशप्राहं गृहीत्वा-
ऽऽनयत” । स्वामिसमादिष्टा सेवकाश्च मन्दिरमारोढुमयतन्त ।
तानारोहतो विलोक्य भ्रुकुटिविभूषितललाटतटा, शोणीभवन्नेत्रपङ्कजा,
स्वेदकणसमलङ्कृतवदनसरोरुहा, वेपमानाधरा, शुष्यदास्या, सा
वीरमतिः रोमकंटकाङ्किता सती महिषमर्दनं कर्तुमिच्छन्त्याः कालि-
काया इव रूपमास्थाय वातायनपार्श्वे ऽतिष्ठत् ।

तत्र च समारोहत पुरुषस्य शिरः प्रवेश प्रतीक्षमाणा बाहुभ्यां
हृत्वं गृहीत्वा खड्गमुन्निनाय । आरोढुर्मूर्ध्नि वातायने प्रविष्ट एव च सा
वीरबालाखड्गेन तथा प्राहरद् यथा छिन्नो मूर्धा मन्दिरे कायश्चाध-
स्तात् पथि पपात । एवं शिरोघातं घ्नती सा बाला सद्धर्मबलोद्भूतमिव
बलमवाप्य कतिपयैरेव क्षणैर्विशति पञ्चविशति वा पुरुषान् जघान ।
ततश्च हस्तौ पादौ चास्फालयतामधः पतिगानां कायानां शोणितै
शोणितां तां मुख विलोक्य तस्य घोरतरस्य कर्मणः साक्षिणां सर्वेषां
शिरासि भ्रान्तानि, नेत्राणि निमीलितानि, हृदयानि वेपितानि मनांसि
च विस्मितान्यभवन् । विषविसर्पं विसर्पन्ती च सा बाला क्षणादेव
सर्वस्मिन्नपि तस्मिन् पाटनपुरे प्रासरत् । सिद्धराजोऽपि च तां शुभाव ।
श्रुत्वैव च वीरमत्या वीरतया संतुष्टो विस्मितश्च स कोटपालस्य
समीपेऽसु संदेशं प्राहिणोत् “यावदहं तत्र नागच्छामि तावन्न किञ्चि-
दपि वक्तव्यं तस्यै” । वीरमत्यास्तेन हत्याकाण्डेन सजातवेपथुः
कोटपालस्तु ध्वस्तधैर्योऽपि तयाऽऽज्ञया पुनः प्रतिबद्धो नातः परं
किञ्चिदपि कर्तुमशकत् । वीरमतिरपि च मूर्तिमती वीरतेव तथैव
तत्र तस्थौ । इदानीमयं वीरमतिवृत्तान्तोऽत्रैव तिष्ठतु । अप्रतोऽप्रत
एव वर्णयिष्यामः । तस्याः पत्युर्जगद्देवस्य वृत्तान्तावगमाय च स्यात्
कुतूहलम्, तदेव प्रथमं वर्णयामः ।

जगद्देव सहस्रलिङ्गसरसस्तटान्नगरमगच्छत् । आत्मनिर्वाहयोग्य
किञ्चित्स्थानं वासवेतनेन स्वयत्तं कृत्वा स्वपत्नीं तत्र नेतुकामः
पुनस्तत्रैव सरसतटे प्रयातः परं तत्र तां नालभत । केवलं तत्र रथने-
मिलेसां पुरुषाणामश्वानां च चरणचिह्नान्यपश्यत् । ततश्च “केनचि-
च्छलिता मे मुग्धा वधूः” इति विचार्य तैः पदचिह्नैस्तस्यास्तस्मिन्नेव
नगरे प्रवेशमवधार्य परमदुःखितः पुनर्नगरं गतः । तत्र च सिद्धराज-
मुपस्थातुकामः स सहस्रैव स्वस्य तत्सभाप्रवेशं दुष्करमिव मत्वा
काञ्चित्तदध्यक्षानुपातिष्ठत् । तेषामन्यतमेन केनचित् वृत्त्या नियोज्य

स स्वसेवायां गृहीतोऽपि । परं हन्मर्मवृण्डय स वीरमतिवियोगस्तम-
पीडयन् । तत्रैव च “काचित्कुलवधूः स्वपातिप्रत्यपालनाय महान्त
जनसंश्रय कृतवती” इति शुश्राव । श्रुत्वा च तादृश साहस स्वपन्या-
मेव समाज्य “अपि मा स्यान्मे प्रेयसी, अप्यह तां तत्र द्रक्ष्यामि,
अप्यनुमूला मे भाग्यदेवता, अपि पुनरप्यपहतपत्नीकस्य मे विफल
जीवन मफल स्यान्” इत्येवमादीन् नानाविधान् विमल्पान् विमल्प-
यन् स द्रुततर तत्र शोणितसिद्धभूतले स्थले ययौ ।

यावज्जगद्देवस्तत्र प्राप्तस्तावत् पाटनाधिपति सिद्धराजोऽपि
तत्राऽऽजगाम । तस्या वेश्याया स्थाने, यस्मिन् भवने वीरमतिरमब-
क्षस्य द्वारदेशमासाद्य सिद्धराजः प्राह “अयि चावढानशभूषणे
राजकुमारि ! त्वाद्दृश्याः पतिप्रतायाः समागमनान्ममेदं पुर पवित्र
जातम् । अह तव विक्रमेणात्यन्त संतुष्टोऽस्मि । अहममुष्य नगरस्य
राजा सिद्धराजोऽस्मि । अद्यारभ्याह त्वयि स्वमुतायामिब व्यवहरि-
ष्यामि । सन्प्रति ते भयं नास्ति । तद् ब्रूहि त्व कुतः कस्मात्कदा
चागताऽसि ? कानि च घन्यान्यस्त्राणि ते नामालङ्कुर्गन्तीति”
तदाकर्ण्य भवनाभ्यन्तरवर्तिनी वीरमतिः प्राह “दिब ! अह राजजी-
नान्निष्ठुकटोढाऽधिपते पुत्री राजकुमारस्यवीरजस्य च स्वसाऽस्मि
प्रमारकुलदीपकस्य धारानगरनामकस्योदयादित्यस्य कनिष्ठपुत्रस्य
भार्याऽस्मि । मम स्वामीश्रुत्यर्बमत्र समायातस्तेनैव च सह ममाप्या-
गमन जातम् । माम् सहस्रलिङ्गतटे विमुच्य मम स्वामी वासगृहान्वे-
षणाय पुरे ययौ । अत्रान्तरे चैव गणिता जानोती मत्समीपे गत्वाऽऽ-
त्मानं राजमहिषीं व्याचस्यौ । विविधैश्च प्रकारैः प्रत्यय जनयित्वा
मामत्रानिनाय । रात्री च मम व्रतस्य भङ्ग कर्तुं कोटपालपुत्र प्राहिणोत् ।
स च मया स्वधर्मरक्षार्थं हत, इदानीं यावदत्र मम पतिर्नागच्छेत्
थावदह कयमपि भवनाद् बहिर्नागमिष्यामि, अथ चेत् कश्चिन्मामितो
बलान्निम्सारयिष्यति तर्हि तेन सह युद्धयमानाहमत्रैव प्राणान् त्यक्ष्या-
मि । एतदाकर्ण्य प्रथमत एव तत्रोपस्थितो जगदेवो राज्ञः सिद्धराज-
स्याग्रतो भूत्वा त प्राणमत्, स्वपत्नीं चावोचत “चावडि ! अहमत्रैव
लिष्ठामि । सन्प्रति त्व बहिरेहि । चेदप्यश्चित्तथा त्वया महद्दुःख-
मनुभूतम् । परमिदानीं काचिद् मयसभावना नास्ति” इति । तन्निश-
म्य “इयमागच्छामि” इत्यभिधाय सा सत्वरमेव बहिरागता । तावु-
भावपि दम्यती तत्रान्योन्य निरीक्ष्य वाष्पपूरप्लुतलोचनौ क्षण सिद्ध-

राजस्य पुरतस्तस्थतुः । तौ विलोक्य सुप्रसन्नमना सिद्धराजस्तयो-
 स्थानभोजनादिप्रयन्धाय स्वसेवकानादिश्य तं कोटपालं प्राह
 “त्वमस्य नगरस्य रक्षार्थं विनियुक्तोऽसि, त्वं च स्वकर्तव्यात्
 प्रमाद्यसीत्येव न, किन्तु स्वपुत्र दुर्वृत्त विधाय तद्वारा कुलवधूनां
 धर्मं ध्वंसयसीत्युचित एव तव प्रमादिनः पुत्रवधः” एवमभिधाय
 तस्य ग्रहस्थित द्रव्यमपहृत्य तं स्वसीम्नो बहिश्चकार । दासीसहिता-
 यास्तस्या गणिकाया नासिकां कर्णौ च कर्तयित्वा तामपि तथैव
 निरगमयत् ।

एष यथोचित दण्डविधानं कृत्वा स्वप्रासादं प्रतिनिवृत्तं सिद्ध-
 राजो जगदेवमाहूय तं वासःप्रभृतिभिर्बहुभिर्वस्तुभिः प्रसादयामास ।
 तस्मै महत् पदं प्रदाय तं स्वसामन्तेषु नियुयुजे । सोऽयं वीरमत्या एव
 धर्मस्य पराक्रमस्य प्रभावोऽस्ति यदचिरादेव जगदेवस्तादृशमुच्चपद-
 मवाप । पृष्ठवस्तु तेनापि स्वसेवामिः सिद्धराजस्तथा परितोषितो
 यत्क्रमशस्तस्याधिकारं वर्धयन् स स्वल्पैरेव दिनैस्त स्वसामन्तेषु
 सर्वोत्कृष्टे पदे नियुयुजे । आगन्तुकं तं तादृशे महति पदे विलोक्य सर्वे
 सामन्तास्तस्मै महतीमसूयामकुर्वन् । तादृशीं स्थितिं हृष्ट्वा तस्य तत्पद-
 योग्यता साधयितुमिच्छुः सिद्धराजं कतिपयदिनान्यवसरं प्रतीक्षमा-
 णोऽतिष्ठत्, एकदा कृष्णपक्षस्य तमिस्रायां प्रासादपृष्ठमधिष्ठितं स क्षणे
 क्षणे कासाचित् स्त्रीणां क्रन्दनस्य हसनस्य च शब्दं श्रुत्वा । श्रुत्वा तदनु-
 सरणाय वास्तविकेतिवृत्तज्ञानाय च सर्वान् सामन्तानादिदेश । तेषु
 स्वकार्यार्थं प्रस्थितेषु स स्वयमपि मुनिभृतं ताननुससार । नगराद् दूरं
 गत्वा स केवलं जगदेवमेव यान्तमपश्यदन्योऽस्तु न कांश्चिदपि ।
 जगदेवस्तु यस्मादिग्देशात्स ध्वनिरायात् तमेव देशं गत्वा श्मशाने
 सप्राप्तः । तत्र च काश्चिद् हसन्ती रुदतीश्च स्त्रीर्हृष्ट्वा तासां रोदनस्य
 हसनस्य च कारणमपृच्छत् । तत्र रुदत्य स्त्रिय एवं प्रत्यूचुः “वयममुष्य
 पाटननगरस्य देवताः स्मः । श्रौ दशवादनसमये राज्ञः सिद्धराजस्य
 मृत्युर्भवित्वा । तेन चास्माकं हानिः स्यात् । ततो वयं रुदिमः ।” ततो
 हसन्त्यः स्त्रिय ऊचुः । “वयं देहल्या देवता स्मः । अथ वयमेतादृशं
 सर्वविधस्वामिगुणोपेतं राजानं लप्स्यामहे इत्यस्ति नः परमं प्रमोदः”
 तदाकर्ण्यत्यन्तं विषण्णो जगदेवस्ता इत्यमनुयुच्चवान् । “किं कश्चिद्
 राज्ञो वयोवृद्धेरप्युपायोऽस्ति । तदुत्तरे “तादृशस्यैव कस्यचिद्वीरस्य
 शिरोवलिना पुनस्तस्यायुर्द्वादशवर्षाणि वर्धतेति” तमूचुः । स्वशिरोदा-

नाय समुद्युक्तो जगद्देवः सकृत् स्वस्त्रिया मुखमवलोकयितुं ता आपृ-
च्छय स्वगृहं ययौ ।

तत्र च स्ववधूं प्रबोध्य सर्वं वृत्तान्तं व्यजिज्ञापत् । सा तु तदाकर्ण्य “यद्ययं सन्निहितोपाय काय कस्मैचित् सत्कार्यायोपयुक्तो भवेत् तर्हि नात परोऽपरो लाभः । तदानीमुभावपि स्वशिरसोर्वली दास्यावः” । एवमाकर्ण्य “स्वयि सृताया बालकयोर्जीवनोपाय कः स्यात्” इत्युक्तवति जगद्देवे सा पुनराह “यथैकस्य बलिदानाद्द्वादशवर्षाण्यायुर्वर्धते तथैव यदि चतुर्णां बलिदानादष्टचत्वारिंशद्वर्षाणि वर्धेत तर्हि प्रष्टव्यास्ता देव्यः” इति । तदा जगद्देव इमशानं गत्वा ता देवी-स्तस्मिन् विषयेऽपृच्छत् । ताश्चाष्टाचत्वारिंशद्वर्षाण्यायुषो बधनमन्वमन्यन्त । ततः स स्वगृहं प्रतिनिवृत्त्य पुत्री पत्नीं च नीत्वा पुनः इमशाने गत । तत्र च ज्येष्ठपुत्रस्य शिरश्छेदनाय जगद्देवेन खड्गं चक्रीते देव्यः प्राहुः “अलमलमेतावता साहसेन । तव सत्त्व वीर्यं स्वामिभक्तिश्च परीक्षिता” ।

अथ द्वितीये दिने तस्य सर्वस्य वृत्तान्तस्य साक्षाद् द्रष्टा सिद्धराजः सर्वान् सामन्तान् तं वृत्तान्तमपृच्छत् । तेषां च कृत्रिमाणि भिन्न-भिन्नान्युत्तराण्याकर्ण्य स स्वयम् तं सर्वं वृत्तान्तं निगद्य तेषां सर्वेषां मिथ्यावादित्वं जगद्देवस्य च महोच्चपदयोग्यत्वमाचक्ष्यौ । ततः प्रभृति जगद्देवो राज्ञ सिद्धराजस्य महतीं कृपामुपलभ्य बहूनि वर्षाणि तत्र ससुरं तस्थौ । पुनः कदाचित्सिद्धराजमापृच्छय स्वपितरौ द्रष्टुं स्वाश्रयं धारानगरं सपुत्रदारो निववृते । तत्र च स्वपितातुर्वधेलन्या महान्तं प्रसादमन्यत । यतो यदि सा तं तथा न निरवासयिष्यत् तर्हि स तां महतीं श्रियं कदापि नालप्स्यत ।

मलेथा ग्रामः

महामहोपाध्याय पं० परमेश्वराचन्द्रशास्त्री

(राष्ट्रपतिमानित , प्रपन्नाचार्य , अखिलभारतीयसंस्कृतविद्यापीठम्, देहली)

अस्ति गढ़वालप्रान्ते मलेथा नाम कश्चिद् ग्रामः, यम् अनेके राजपुत्र-वीरा स्वजन्मनालङ्घ्यन्तुः । तेषु वीरेषु माधवसिंहो नायकायते, यस्य यशस्यद्यापि सुमधुरमेवं गीयन्ते—

एक सिंहो वन गच्छते, मृगसमुदायं भक्षति,
अपरः सिंहस्तनयं दग्धा ग्रामजनान् परिरक्षति ।
कोऽसौ सिंहो माधवसिंह स हि दुर्भिक्षं तक्षति
धन-महिमानं जपयति कोकेतदा मुनिस्तं पुक्षति ?
इति ।

अथैकदा माधवसिंहस्य भ्रातृजाया सोल्लुप्यं तमुवाच—‘धिगिमं ते ग्रामम्, यत्र पातुं पर्याप्तं पानीयमपि नास्ति, दूरे तूदरपूतिस्रमं सदन्नम्, नास्त्यत्र तादृशं वनमपि यत्रेन्धनं घासश्च सुलभं स्यात् । ययसाभावे कुत पशवः, दूरे तु पयसां कथा, ग्रामान्तरेषु बधूजनं सुखिनं शृणोमि, अयं च ग्रामो वीराणां जन्मभूरपि नरकायते’, इति । प्रजावत्या मुखात् स्वग्रामस्य वीरप्रसूत्वं श्रुत्वा माधवसिंहो वीरशिरोमणेर्गढ़वालराज्यसेनापतेः स्वपितु सस्मार । माधवसिंहस्य जनको भाण्डारिकुले प्रसूत स्वग्रान्ते ‘कालोभण्डारि’ इति नाम्ना प्रथते स्म । तदवदानगाथा गढ़वालसीमानगतिलङ्घ्य तदुपान्तवर्तिषु सिरमौरादिराज्येष्वपि प्रसिध्यन्ति स्म । ‘कालोभण्डारि’ युद्धेषु नैकशः शत्रून् पराजिग्ये । तच्छौर्यकीर्तय क्रमशस्तदानोन्तनदिल्लीश्वरकर्णावप्यसृष्टान् ।

एकदा सुमूर्पुणा तेन स्वपुत्रं प्रति बोधितम्—“वत्स माधव ! सिरमौरराज्याधिपतिर्मूलचन्द्रः धम्पावत्या अधिपतिर्ज्ञानचन्द्रश्च

मिलित्वा दिल्लीपतिं सम्राजमकवरं प्रलोभयामाकृतुः—उत्तरापथे द्रोणाश्रमस्य (देहरादूनस्य) तपोवननाम्नि भूभागे एकमेतादृशं सुरमि स्वादुतमं च धान्य (धान) मुत्पद्यते यदेकेनैव सप्ताहेन परिपच्यते । मूलचन्द्र-ज्ञानचन्द्रावपि तद् भूभागं प्रति लोलुपी स्तः । दिल्लीपतिसाहाय्येन तत्र तयोराक्रमणं संभाज्यते । अत इदमत्यन्तमपेक्षितं यद्गङ्ग-बालराज्ये तादृशं किमपि स्थानमन्वेष्टव्यं निर्मातव्यं वा यत्र तादृशं ततोऽप्युत्तमं वा धान्यं भूय परिमाणं समुत्पादयितुं शक्येत”

अथ ‘कालोमण्डारिः’ अचिरात् स्व प्रयाणमकरोत् । पितरि प्रमीते माधवसिंहो गङ्गबालराज्यस्य सेनापतिपदं प्राप्नोत् । शूराणामग्रणी-भियामभूमिरसौ वीरो नीतिद्रोणोमार्गेण तिष्ठत विजित्ये । तेन तदानीं राज्यसीमाया महान् विस्तारं कृतः । तत्र तत्र सीमाचिह्नान्यपि स्थापितानि । उद्येषु पर्वतशृङ्गेषु च बृहन्ति दुर्गाणि निर्मापितानि । तन्नाम्नैव शत्रयो ग्रीष्मेऽपि हैमनं कम्पनमन्यमवन् । गङ्गदेशाधिपतिरपि स्वचमूपतेस्तस्य पराक्रमातिशयेन प्रसन्नस्तं दानमानाभ्यां बहु सञ्चारः । स तस्मै माणकनाथशिखरं माँगराप्रदेशस्योर्वराणि क्षेत्राणि च प्रददौ ।

माधवसिंहः प्रजावत्या प्रतिपादितानां स्वजन्मभूमिदोषाणां नाद्यापि विस्मरति स्म । मृत्योः प्रागुक्तानि स्वपितुर्वचान्यपि तस्य स्मृतेर्नापेतान्यभूवन् । देहरादूनवसुन्वरां प्रतिगृभ्रवः शत्रवः कदाचिदपि तन्नाभिपेणयेयुरिति विचार्य स श्रेष्ठतण्डुलाढ्यमोहिहृषिक्रमान् जलरहुलान् भूभागान् अन्वेष्टुं सकलं गङ्गबालराज्यं परिवध्राम । एकदा स स्वग्रामस्य अधित्यकाया शिखरमारुह्य चतसृषु दिक्षु दृष्टिं निचिक्षेप । ग्रामं यामेनेका लघुगिरिनदी बहति, याम्रे गत्वा गङ्गासुप-तिष्ठते । नदीग्रामयोर्मध्ये एको लघुतमः पर्वतो वर्तते—स तदानीमा-मात्मानं प्रति प्रभ्रमेकमकरोत्—अपिशक्यमस्या सरितो जलं मलेया ग्राममानेतुम् ? एवं विचारयतस्तस्य दृष्टिरेकस्याप्सरूपरि पतिता, यः पर्वते विलं स्रनति स्म । स एवं मनस्यकरोत्—यद्येष लघुकायो जीव एकाकी पर्वतं स्रनित्वा स्वावासं परिकल्पयितुं प्रयतते, तर्हि शरीरेण महान् मानवस्तदृशं स्वग्रामवासिनां साहाय्येन शैलेस्मिन् बहद् विवरं विधाय तेन पथा सरितोऽस्याः—सलिलं स्वग्राममानेतुं किं न प्रयतेत ? स निरचिनोद ग्रामसमृद्धये कुल्यानिर्माणम् । स्वयोजनामनुचिन्त्य तत्प्रपूर्तौ भविष्यन्ती स्वग्रामसमृद्धि-चानुभाय माधवसिंहो हर्षेणोत्सु-

ल्लवदनो बभूव । यदर्थं स इयदधमत् स प्रयोगस्तस्यैव ग्रामे विधा-
स्यते इति मन्ये स न जानाति स्म ।

अथ—चमूपतिर्माधवसिंहः सर्वान् ग्रामवृद्धान् एकत्र सगमय्य तदग्रे
स्वयोजनामुपस्थापयति स्म । परं तां श्रुत्वा सर्वेऽपि तमुच्चैर्जहसु,
तच्च विकृतमस्तिष्कम् अविदुः । तन्मतेन पर्वतं विवृत्य सरित्सलिल-
स्य ग्रामानयनप्रयासो व्योमतलात् तारानयनप्रयास इवाभूत् । सेना-
पतिर्ग्रामवृद्धानां प्रत्यायं मूपकट्टष्टान्तमुपन्यसति स्म । परं न सोऽपि
तेषां प्रत्ययाय ग्रामवत् । ते प्रोचुः—आखव प्रकृतिदान्तया शक्त्या-
ऽनुगृहीतास्तथा कुर्वन्ति, त्वं तु नादृशो न भवसि, इति । न ते माध-
वसिंहस्य योजनामन्वमोदन्त, बालचापलमिव तदस्त्रिलममन्यन्त ।
न च तत्र तरसहकारं कर्तुमकामयन्त ।

ग्रामवासिनाम् असहयोगो चीरं हृदयकल्पं सेनापतिं न मनागपि
स्वनिश्चयाद् अच्याययत् । स केवलं स्वपरिवारमादाय स्वसकल्पसि-
द्धये प्रवृत्ते । इममर्थं सूचयन्ति तद्व्यशोगीतान्यद्यापि गङ्गबालग्रामे
प्रतिग्राम सामाजिकोत्सवेषु सखरं सानन्दमुद्गीयन्ते, तेष्वेकमिहो
दाहरामः—

माधव आनेष्यति जलकुस्याम्,
मलेधा द्रक्ष्यति घृतकुस्याम् ।
धिविधौ सस्यै स्वादुशालिमि कन्दमूलफलजालै
हरितां प्रचितां ग्राममुच नो जनयन्तो स्वस्तुल्याम् ।
माधव आनेष्यति जलकुस्याम्,
मलेधा द्रक्ष्यति घृतकुर्याम् ।

अथ सेनानायक माधवसिंहः सपरिवारं गिरिरत्ननकर्मणि व्यावृत्त
दृष्ट्वा सर्वेऽपि ग्रामवासिनो बाला युवानो वृद्धाश्चानाहृता अपि, प्रका-
शितचरारुचयोऽपि कयाप्यदृश्यया शक्त्या प्रेरिता रत्नकसेनाभटा
इव कुठारम्, खनित्रम्, लवित्रम्, कुटलिकाम्, महाघनम्, घुदालम्,
आखानम् यत्किप्युपकरणं महल्लघुं या येन यद्गन्धं तदादाय शैलविचर-
निर्माणे तस्य (माधवसिंहस्य) सहाया अभवन् । वृक्षा अयुश्न्यन्त,
प्रायाणं पदश्यन्त्यन्त, शिरस्यच्छिला व्यलोच्यन्त, सर्वत्र गङ्गगङ्गायित
गङ्गगङ्गायितं चाधूयत । विपत्सागरमथनेन सम्पदमृतं कामयमाना
मलेयाग्रामवास्तव्या जनास्तदानीं पुरा रत्नाकरमथनेनामृतामि-

चलतः सुरानप्यतिशेरेते स्म । तदानीं च ग्रामवन्दिभिः (चारणैः) डमरुक्रमं, कांस्य स्थालकम्, पटहं च नादयद्भिर्हस्ताहवर्धनानि पराक्रम-प्ररोचकानि शौर्यगीतान्यगीयन्त । इत्यमष्टौ मासान् रात्रिन्दिव श्रान्यद्भिर्मलेथावासिभिः पादोनं स्वलक्ष्यमभिपूरितम् । अथैकदा श्रमदाने प्रवर्तमाने दुर्दैववशाच्च मूपतेर्माघवसिंहस्यैकमात्र आत्मजो गिरिशिखराल्लुठतो गण्डशैलस्याधस्ताद् आयातः पिपिपे, प्राणोश्च जहौ, लोका विपादाश्रूणि व्यमुञ्चन्, समस्तो ग्रामः शोकसागरे निमग्नः । समीपवर्तिग्रामवासिनोऽपि हा हन्त, माङ्गलिके कर्मणि किमिदममङ्गलमजनि', इति सगद्गद् जुवाणा इमां दुर्घटनां मलेथाभ्युदये महान्तमन्तरायभेनिरे । परं धीरः साहसी च माघवो विपदानया न मात्रयापि विचचाल । सहि स्यसहकारिणो ग्रामवासिन इत्थं समबुधुषत्—

‘त्यजेदं कुलस्थार्थं ग्रामस्थार्थं कुलं त्यजेत्’

‘तद् भ्रातरः ! अलं विपादेन । तदिदमस्मत् कर्तव्यनिष्ठायाः परीक्षणमुपतिष्ठते, अत्र प्रथमं श्रेण्यां साफल्यमुपलभ्यैवास्माकं जीवनं सफलम् । तदिदं गिरिसननकर्म प्रारब्धमाफलोदयं निरन्तरं प्रवर्तताम् । कर्तव्यनिष्ठानां हर्षविपादानुपेक्षणीयावेव’ इति । इत्थं तद्बोधिता ग्रामवासिनः पुनरपि कर्मणि सोत्साहं व्यापन्निरे । एवं च मध्ये किञ्चिद्विषयविहृतं कुल्यानिर्माणकर्म पूर्वतोऽप्यधिकवेगेन प्राचरत् ।

अथ कतिभिश्चिन्मासैः कुल्यानिर्माणकर्म सम्पन्नम् । मलेथावासिनः स्वभूमौ जलधारां दृष्ट्वा हर्षवर्षमिषानुभवन्तः । कमप्यलौकिकं सुखमन्वभूयन् । तथाहि—यत्र दुर्भिक्षराक्षसः सदैव भीषणं ताण्डव-नृत्यमनृत्यत्, यत्रत्यान् जनान् युमुक्षा-महामारी क्षणमपि नात्यजत्, अद्य तत्र स्थासु सुभिक्षं राजति । तत्रत्याः वेदारा अद्य किं किं न प्रसुवते । गोधूमाः, शालयाः, माया, मुद्गाः, मसूरा, शिम्बिका, मकायाः, राजिका, सर्पपाः, तिलाः, पालङ्की, मेथि, अलावु, भिण्डा, वृन्ताका, रक्तवृन्ताकाः, कोशातकी, मूलकम्, घोषक, पलाण्डु, रसोनः, जीरक, धान्याकम् इत्यादि सर्वं तत्रेदानीं भूयसा समुत्पद्यते । कुल्यातटे स्थाने

१. टमाटर ।

२. रामतुराई ।

३. धनिपा ।

स्थाने पेपण्यः^१ स्थापिता सन्ति, या जलेन चलन्ति; याभिर्गोधूमादिकं
 विष्टा पिष्ट निर्मायते । संप्रति तत्र गोचरभूमिरप्यस्ति, यत्र गोमहिष्या
 दयो ग्राम्यपशवः स्वच्छन्दं चरन्ति । अद्य नास्ति कोप्येतादृशो मलेथा-
 वास्तव्यः यस्य गावो महिष्योऽजा अवयो वा न सन्ति । यत्र दुग्ध-
 विन्दुरपि दुर्लभोऽभवत्, सांप्रतं तत्र दुग्धेनेवाभ्यागतानाम् आतिथ्यं,
 क्रियते । समीप एव ग्रामवासिनां कृते सुरक्षितमेकं वनमप्यस्ति, यत्
 इन्धनं दाह वा संगृह्यते । सोऽयं दृढस्य संकल्पस्य, आत्मविश्वासस्य,
 श्रमस्य च महिमा यद्य मलेथाग्राम सर्वथा सुखो ग्रामः कथ्यते ।
 तत् साधूक्तं केनचिदनुभविना कविना—

सकल्प सुरहो यस्य यस्य विश्वास आत्मनि ।

व्यसनेऽप्यथलो यस्य श्रमस्त वृषुते श्रिवः ॥

प्रथमश्रेणी

श्री रामकृष्णमालवीय

(साहित्यविभागाध्यक्ष वाग्विभागसंस्कृतविश्वविद्यालय वाराणसी)

अस्मिन्वर्षे किं तत्र अन्तिमा परीक्षा ?

आ भवाद्दृशा सज्जनानां कृपया अन्तिम एव वर्षेऽस्मि" इति कथय
राजेन्द्रः किञ्चिन्नम्रीभूतमुपमण्डलो जात ।

'किं करोमि भ्रातः ! वयं सर्वं तु स्वात्मनिनाशं कृतवन्त एव । गार्ह-
स्थ्यविषमपरिस्थितिपराधीना जाता । परं भवन्तस्सर्वे तु उचितमात्रं
एव स्थिता । अयमेव सतोपस्य विषयो यत् सहपाठिनः अग्रे वर्धमाना-
स्सन्ति । अन्तत इदं तु वक्तुं शक्यं एव यन्मदीये ग्रामे साम्प्रतम् एव
ए परीक्षोत्तीर्णानां जनानां न्यूनता नास्ति । भवद्विषये न फेरल ताव-
देतद्ग्रामनिवासिनां किन्तु अन्येषामपि समीपस्थग्रामनिवासिनां पर्याप्त
आशासचारः ।

मिडिलकक्षासहपाठिनो दोनानाथस्य मुखाग्निं सूतामिच्छन्तं वाणीं
निशम्य स स्मयमान आसीत् । सम्भवति, अष्टमकक्षायां पठनसमयेऽ-
स्य प्रियसुहृदो हृदये निरुद्धा या अन्या अतिहेतुत्वादिभाषणा अनुभूत-
पूर्वा तत्स्मरणोदयस्सजात इति ।

'भवाद्दृशा महात्मनामाशीर्वाद एवापेक्ष्यते भ्रातः । 'इति वाक्य-
बद्धनृद्धाखलिर्यदासीचलत्रासीत् तदैवान्य पुनरवोचत्—

'किं तु भवान्प्रतिवर्षं प्रथमश्रेणामेव लभते ? वरम्, पुनरस्मिन्नपि
वर्षे तथैव ध्यानं दयमेव भ्रातः ।' प्रथम वाक्ये अविश्वासभावना
द्वितीयवाक्ये सावधानतासम्पादनम् । राजेन्द्र एवमेव चिन्तयन्वि-
श्वासभावनाभावितस्मितवदनारविन्दो गृहम्प्रति अग्रेसरो बभूव ।

दुर्गापूजावकाशानन्तरं राजेन्द्रः ग्रामात्यतिनिवृत्त्य वस्तुतः स्वध्वेष-
प्राप्तये ददसंरुद्धो जातः । एवमेव तत्सहाध्यायिनोऽपि । अध्यापका
अपि स्थूलताभावात् सावधानतां स्मारयन्ति ।

शरदतुल्यमाजगाम । समयं ननावर्षैः पश्चैरुद्भूयमानं पलायत
इव । सत्यमेव कार्यव्यस्ततादृशायां कालो द्रुतगत्या यावतीव ।

स स्वनिग्रन्थं प्रदर्शितवान् । प्रध्यापकस्तं निबन्धमादर्शरूप-
मरुध्यत् । केनचित्सहपाठिना कृते प्रार्थने तेन स निबन्धस्तस्मै प्रदत्तः ।
'न जानेकुत्रयत्,' इति कथयित्वा तस्य सहपाठिना स निबन्धः न परा-
वर्तितः ।

सहपाठिना प्रचल सधर्षं प्रचलति । पुस्तकालयस्य उपयोगीनि
पुस्तकानि अज्ञानस्थानेषु सरभ्रितानि त्रियन्ते यतोऽन्यो न पठेत्,
एतदन्तरे कदाचित्कश्चित्स्थयति—'मित्र । यः प्रथमश्रेणीं प्राप्स्यति
तं तु सर्वज्ञानन्त्रेय, अन्ये तं दृष्ट्वा मधुर साकूत स्मितं कुर्यात्
प्रयान्ति ।

कानिचित्पत्राणि गृहान् कानिचिन्मित्राणामपि तत्समीपमाग-
च्छन्ति । तेषु 'स्वास्थ्यं सरक्षन्त्वध्येयमिति हृदयया पुरस्सरो भव'
इत्यादिरीत्या प्रोत्साहनप्रकाराणां बाहुल्यं दृश्यते ।

एषेन लिखितम्, प्रथमश्रेणीं प्राप्तव्या ध्यात, यदा भूधन्यस्थान-
प्राप्तेर्योगः प्रियते तदाकथयित्प्रथमा श्रेणी ममायाति ।

अस्तु, एवमेव विविधेषु प्रचलप्रोत्साहनाढ्यरेषु चलसु परीक्षा
समागतैव । प्रश्नपत्राण्यपि सुषोधानि समागच्छन्ति । रानेन्द्रस्य
तथाऽन्य सुन्दरामपि सतोष एव

अस्मिन्नेव वर्षे पश्चाद् द्विरागमनेन रानेन्द्रस्य काचिद्विषमा विचित्रा
च परिस्थितिरुत्पन्ना । सर्वैर्ममभयस्व नानाविधान्युपालम्भपचनानि
प्रयुज्यन्ते । माहनेन प्रोक्तम्—“ध्यान । पश्य कदापिदुष्यलान्धरे
मालिन्यरेखा न प्रादुर्भवेत्” ।

एव माय माय रानेन्द्र सर्वत्र ददर्श चैतन्योन्लासकर कात्रावरणम्,
तेन सर्वत्र आभिमान मन्मान प्रतिक्रम प्रथमश्रेण्यामेवागमनस्य
आरण्यताम् । सोऽनुचिन्तति पश्यामि किं भवति ।

तस्मिन्नेव दिने पार्श्वान्पथमद्वेपेनचित्प्रशमां कुर्यात्ता शत्रिदिश्यास
पूर्णं प्राणम्—'भयतु नाम, ध्यात, यदि भयत प्रथमश्रेणीं जागमि-
ष्यति तर्हि कस्यायाम्यति, कथं न स्यात् । अन्तर्गतं मन्त्रव्यमेध यत्परि-
मोऽप्यस्ति विचिदुपूर्णं वस्तु । एव श्रुत्वा रानेन्द्रस्य मुग्धासत्तालम-
स्मादेव निरगतम् 'ममायते भा पाण्डय' ममापि काचिदाशा अस्त्येव
एव प्रश्नपत्राण्यपि अन्यवर्षवदस्मिन्नपि वर्षे मुक्तराणि प्राप्तम् ।
एवं कथयत एव तस्य हृदय न जाने, कथं वेपते स्म, कस्यचिदपराधिनो
हृदयमिव च यद्यत्प्रमथत । मन्ये तेन विचारितम्—

‘कथमेवमपि किं स्वश्लाघापरं वचः स्वमुखाग्निस्तारणीयम्, भो मूर्ख’ ।

तस्य समीपमेव स्थित एको बालकः स्वगृहं गत्वा वार्त्तालापप्रमदो जगाद, पितृव्यस्तु अबोचत् ‘अहं प्रथमश्रेण्यामुत्तीर्णो भविष्यामि’ । इयं वार्त्ता शनैः शनैर्जले तैलविन्दुरिव सर्वतः प्रससार । कश्चिदाह ‘अहङ्कारो जातः अस्य दिनद्वयावस्थस्य बालकस्य,’ कोऽप्यकथयत्, ‘अहङ्कारिणां शिरो नीचेर्भवत्येव’ । कश्चित्तत्पक्षमवलम्ब्य आश्लेष निराकरण करोति । ‘किं भवान्भोजनं कुर्वन्निद्रां न ह्यास्यति यत् कानि वस्तूनि क्रियन्ति चाहं भक्षयामि एषामुदरं सम्यक्परिपाकः स्यान्नयेति । इत्यादीनि धाम्यानि श्रुत्वा तेन कर्णो पिहितो । आः क्रियती घृणिता तिन्दनीया चेय वार्त्ता ।

प्रामेय्यः पुरुषः कार्यरहिता भवन्ति येषां कर्तव्यमितस्तत्-समाचारप्रत्यापनम् । तत्रापि स्त्रियस्तु अतिनिपुणा । कयाचिद् भ्रातृजायया कथितम्—भो गृहस्य प्रथमश्रेण्या कार्यं न प्रचलति किं यद्बहिर्बहिः प्रथमश्रेण्या अन्येषु विविध प्रयासं करोषि । श्रुत्वा स स्मयमान एवास्ति । किं कथयतु सः, यदा तेनैव पूर्वं कथितम् ‘समाव्यते—प्रथमा श्रेणी मम अगच्छेत्’ ।

अधुना प्रतिदिनं प्रायशः सर्वेषां मुरेभ्यः प्रथमश्रेण्या वार्त्ता श्रुत्वा एका विचित्रा भावना तस्य मनः षोडशितुं प्रयुक्ता । प्रथमश्रेण्या नाम श्रावं श्रावं साम्प्रतं म आवश्यस्ताधिकं दत्तमन्नेय व्याकुलोभाव-मागतो यथा वन्मादमदृशीमवस्थां कदाचिन्न प्राप्नुयान्, इत्थं सदैहो जातः ।

भूयोभूयश्चिन्तयति कथनदो परीक्षा परिणामस्य प्रकाशः इय-दधिकमगयानन्तरं निम्सरति । शीघ्रमेव कश्चित्तिर्णयो भवेन् । इय क्रियती परमासहा म्यति । सम्पूर्णप्राप्तमय भवे आनाल्लुट्टपुरुषास्तं दृष्ट्यामितमन्तरेण न स्यातुं प्रभवन्ति । तस्मिन्दिने चञ्चलमवभावो हरिः ‘तात ! प्रथमा श्रेणी’ कथयन्पलायितः । स शृग्वन्यदयत्रेव स्थितः स्मर्यः विनैव कश्चित्प्रतीकारम् ।

तस्य पत्न्या अप्पुपालम्भोदितः यद् ग्रामस्यान्याः स्त्रियोऽपि तां ‘प्रथमश्रेणी’ इति संवाच्यालयन्ति । विगतायामेव रात्रौ एस्या विचित्र-मुग्धमुद्रया पपन्यस्तम्, ‘आगच्छतु आगच्छतु प्रथमश्रेणी जी !’ यद्भवतु गद्भवतु, तथापि दृष्टानामुत्तरं प्रस्नप्रहारेण प्रदत्तमेव । “अन्तः

किमहमपि इतरसदृशी, बाढम्, अहमस्मि प्रथमश्रेणी, भवत्य* किमर्थं मां बाधन्ते, मद्विषये यथारुचि जल्पन्तु सुन्दरमसुन्दर वा । परन्तु यदि किमपि मत्प्रियविषयकबुद्धिमारोप्य भवतीमिच्छ्यते तर्हि कथं सोढुं शक्यम् ।” इदं तु सत्यमेव यदि भवान्प्रथमश्रेणीं न प्राप्स्यति तर्हि क.प्राप्स्यति ।

कालचक्रगत्यनुसारं इव एव परीक्षाफल प्रकाशितं भविता । मित्राणां सर्वेषां समीपस्थनगरं गन्तुं योजना निमिता । तत्रैव सर्वे परिणामं प्रतीक्ष्यन्ति तत्रैव पुष्पमालाक्रयणमपि स्यात् । तदा तदा तु

आमन्दो भविष्यति । कश्चित्कथयति—भ्राता ! पश्य मिष्टान्नास्वादनं भविष्यत्येष* । अन्यो वदति—‘अरे प्रिय ! अथ किं मिष्टान्नं दास्यति, अहमेव इवा दातास्मि । प्रथमं तु त्वा चल’ ।

अथ रात्रेर्यापनं महत्कठिनम् । स पत्नीं स्वोत्सङ्गे सस्थापयन्, न जाने कस्मात्कारणात्तामालिङ्गति, चुम्बति, कथयति मम विश्वामस्तु वर्तत एव, परन्तु दैवसयोगाद्यदि प्रथमश्रेणीं नागता स्यात्तर्हि किं भविष्यति, किं भविष्यति । किं त्वं कथयितुं शक्नापि ? इत्यादीनि तस्या मुखमुपरि उन्नाययन् जगाद । तदैव स्वप्रियाया नेत्रयोस्समुद्र-मुन्नीतमिषं दीपप्रकाशे दृष्टवान् । तस्मिन्गावे सागरे प्रतिबिम्बितं दीपकज्योतिरपश्यत् । प्रतीतं यत् दीपकाचिर्निर्वाति । अन्धकारो भविष्यति । पतस्मिन्नन्तरे सहसैव दीपकमपश्यत्, परन्तु दीपकं मन्दं मन्दं स्वप्रकृत्यनुसारं जाज्वल्यमानमेवासात् । स उत्तीर्णो न भविष्यतीति वार्तां तस्या कर्णकुहरे आपतेत् सा उत्तरं ददातु, इदं कथं भवितुमर्हति । राजेन्द्रेण ज्ञातम्—नत्पत्या हृदये आघातो जातः । अतस्स मन्दमन्दं तस्या अश्रूणि प्रमार्ज्यं उन्निर्गमम् ।

कथयित्वा जनीं पर्यवसानं जगाम । भगवान्भास्कर उदितः, प्रभातो जातः । सूर्योदयात्प्रागेव कृपका एव सूर्यं पूर्वनियानितकार्याणि सम्पादयितुं दिशि दिशि प्रतन्वितः । ससारकार्याणि यथाक्रममारब्धानि । माता तस्य व्रतमास्थिता । इयं नन्दैव भोजनं ग्रहीष्यति यदा स परीक्षापरिणामेन सहायाम्यति । मत्पितृनारायणव्रतस्यापि भविष्यति । राजेन्द्रः स्नात्वा मुक्ता स्वमहचारिभिस्सह नगरं गतवान् । अथ तत् समाचारपत्रं सायं चतुर्वादनपर्यन्तं प्राप्तमेव स्यात् यस्मिन्नस्य भाग्यनिर्णयो भविष्यति । जायन्तस्य प्रदत्तं यदन्यथा

सत्यमेव ममाचारपत्रं विलम्बं विना चतुर्वादनसमय एव यथा

समयमागतम् । दूरतः समाचारपत्र त्रिलोक्यन्तःशृङ्गास्तस्य सहचारिणस्तस्योपरि युगपदापतिताः ।

वहूना प्रायो विंशतिसख्याकानां मनुष्याणां ममर्शं समाचार पत्र मुद्रयादितम् । यद्यपि हृदय घोर प्रवल चासीत् तथापि सम्पत्ताय परवशं जातम् ।

सर्वे निर्विण्णा । राजेन्द्र स्वश्यामीभूत अचरे स्मितगमनस्य निफलमेव चेष्टा करोति । इह प्रतीतं यत्कचित् नापानन्द-कण्ठ जगाद—‘हा हा किमिदं जातम् । प्रथमा, अथच द्वितीयाऽपि श्रेणी यथागता भवेन्मन्ये कुशलम् । परमिय तु तृतीया, तृतीया, राम ! राम ! इत्यद्दुःखं जायते यदि प्रथमश्रेण्या परिश्रमो भवति ।

तत्क्षणमेव केनापि महाशयेन गहनस्य स्पर्कायानुभवस्य परिचय ददता अभिहितम्—‘किं वदसि दुःखमिति, मनस्येवमायाति यत्कञ्चिज्जलाशयं गत्वा जलसमाधिं गृह्णीयाम्’ ।

सद्य एव राजेन्द्रो भूयो भूयश्चकम्पे—

पुण्याणां माला यथास्वरूपा यथास्थिताश्च प्रविष्टा बभूवुः । मिष्टान्नादिमधुरपदार्था न सेविता । सर्वं विपाकत्वेन दृष्टिस्थ-मायातम् । मित्राण्यचिन्तयन्—अधुना गृहं गन्तव्यम्, परन्तु राजेन्द्रेण कस्यचिद्वाक्कीलमहाशयस्य गृहं गत्वा परिणामो वक्तव्य इति हेतो-स्त गृहं गन्तुं न प्रभविष्यति ।

मित्राणां प्रस्थानानन्तरं स ण्डस्मिन्नर्णायमि सेतीं स्थित्वा विश्रामं ममिललाप । परमस्य कथं सम्भव, तस्य विचारा पुनः प्रथमतृतीयश्रेणीविषये चेन्द्रिता । तदा स ण्ड विचित्रं सन्तापं व्यट्टयत्—
अन्धकारं चानुबभूव ।

प्रतीतं यत् सर्वत्र शून्यताया जटतायाश्च प्रमार्गे बभूव । कदापि-ऽमनमो विनोदाय प्रयत्नं करोति । विवाहं कीदृशं, कथं च जातः । विवाहानन्तरं दिवसाः । तेषां नातिविस्पष्टं चित्रम् । पत्नी, तस्या अश्रुव्याप्ते चक्षुर्पा । तयोरन्तः ण्डोऽपारं सागरं । तस्मिन्मग्ना भवन्ती एता दीप-माला । आ, अधुना सा निवर्तनीय । तत् पुनः सैव तृतीया प्रथमा च श्रेणी । कञ्चित्कालं यावत्सर्वे विषया अवगृह्य भवन्ति । तृतीयश्रेणीं विहाय किञ्चिदन्यद्भूतं तस्य मस्तिष्के नायाति । यथा कश्चित् टङ्क (टैङ्क) कस्याश्चिद्विशालाया उग्रतायाश्च शिलाया-स्तम्बुरा प्राप्य अकिञ्चित्करो भवेन् तथैव तस्य विचारधाराऽपि तृतीय-

श्रेण्यास्तमोपमागत्यनिरुद्धा जाता । यथा शिला भग्ना न भवितुमर्हति तथैव तस्य विचारा । ईदृशा विचारा ये जदम्या अपि मस्तिष्क भेत्तुं नालम् ।

अस्मात्स्थानादन्यत्र मन प्रापयितुं प्रयासस्तथैव व्यर्थं यथा कस्मिंश्चिद्भाण्डे निहितं पारदं निम्नस्थानादुपरि उन्नाययितुं न को ऽपि समर्थः, परन्तु अस्यापि कृते न साम्प्रत समय । अधुना को ऽप्यन्यो नोपाय । इदं तावन्महदशोभनीयं श्रेण्याः कृते परन्तु यद्यन्य उपाय स्यादपि, तथापि स असाध्योऽपि वर्तते ।

हे भगवन्! अधुनापि कोऽपि समागत्य कथयतु यत्स उक्तमश्रेण्या-मुत्तीर्णं । किं वदिष्यन्ति महानुभावा । एव स स्वात्मानमेव पृच्छन्नासीतम् । एतदभ्यन्तरे प्रतीतं यत्कोऽपिकथयति—भवान्प्रतिवर्षं प्रथमं श्रेणीमेव प्राप्नोषि नु । परम्, अस्मिन्नपि वर्षे ध्यानं वैय-

मेव, कदाचिदुज्ज्वलतायां मालिन्यं नायातु, कश्चिद् अट्टहासं करोति, नहि कुत्रापि किञ्चिदपि नास्ति । स दृष्टिबिधेयमितस्ततः कृत्वा पुनश्चक्षुषीं निमीलयति । हा, इयं स्मृतिरपि कियद्भवानकं वस्तु । परम्,

एतदपेक्षया मरणमेव ज्याय इति ऐनचिदभिहितं युक्तमेव, एव स्मरन्स किञ्चिज्जल्लपः । तत्पार्श्वत एव मार्गमतिगामन् कोऽपि पश्चाद् दृष्टिं निक्षिप्य अबोधत्—विषयं विवृतमस्तिष्कं उन्मत्तः । मित्र, अस्ति विपरीतं चेतन एव ।

उन्मादोऽपि भाग्ये नास्ति, मित्रवर, उन्मादः कीदृशं सुन्दरं वस्तु, आत्मविस्मृतिः । परन्तु मया साकं तु प्रथमा मृतीया इत्यादीनि सर्वाणि यन्मूर्ति स्फुलिङ्ग इव गाढं मामालिङ्ग्य न त्यजन्ति ।

हाम्यमुद्रया मदीया पत्नी अप्येव जगाद् । अन्ततः यदि त्वं प्रथमो न भविष्यसि तर्हि को भविष्यति । अथ तेन स्वचक्षुषी गाढं निमीलिते ।

नहि तर्हि, इदं सर्वं युक्तम् । अनुचितं चेद् सर्वं चिन्तनम् । अथ-विवेकोन्मृष्टो रबोधन-मूर्तयेयम्, ।

प्रथमं तान् । भवितुमर्हति पाण्डेय ! ममापि काचिदाशा तृतीयः पत्राण्यपि अस्मिन्वर्षे पूर्वं वैवामन् वृत्तः भवितुमर्हति भवि-
मुमर्हति ।

नगरस्य जायत्यमानं विद्यतां प्रकाशमपहाय यद्दि कुत्र तस्य

पादा अग्रेसरन्ति । इदं सोऽपि जानाति न वा जानाति इदं को जानातु को वा पृच्छतु ।

तृतीयस्मिन्दिने तस्मिन्नेव समाचारपत्रे वृत्तान्तः प्रकाशितोऽभवत् 'एकेन यूना आत्माहत्या' ।

'गोरक्षपुरान्तर्गतं बहुआश्रमनिवासी राजेन्द्रनामकं छात्रं परीक्षायां प्रथमश्रेण्या अनागमनेन वाष्पयानचक्रस्य नीचैः छिन्नं भिन्नं शरीरावयवैस्सन्नं सृतः ।'

तस्यैव समाचारपत्रस्य तृतीये पृष्ठे विश्वविद्यालय-रजिष्टारमहोदयस्यैका सूचनापि निस्तृता—

"हिन्दीविषये एम ए कक्षायां अन्तिमे वर्षे प्रथमश्रेण्या-मागतानां त्रयाणां छात्राणां नामानि भ्रमात्तृतीयस्यां श्रेण्यां निस्तृतानि" इति ।

अपरं च "तृतीयश्रेण्यामागतानां छात्राणां प्रथमश्रेण्यां निस्तृतानि । सर्वप्रथमो राजेन्द्रप्रसादत्रिपाठी, इति । द्वितीयो रामगोपाल-सिंहोऽखिलेश इति ।"

चम्पा

श्री द्विजेन्द्रनाथमिश्रः

(साहित्याचार्यः, वाराणसीसंस्कृतविश्वविद्यालये साहित्यप्राध्यापकः)

श्रूयते सैषा कथा । कस्यचिद् गिरेरुपत्यकायामासीदेक लघु राज्यम् ।
राज्ये यत्किंचिदप्यपेक्षितं भवति तत्सर्वमासीत्, किन्त्वतिसामान्य-
रूपेण । राजा आसीत्, रानी आसीत्, राजभवनमासीत्, आसन्
सेनाः, सामन्ताश्च । किन्तु नासीद् युवराजः । नासीत्कोऽपि राजपुत्रः ।
अपितु केवलं राजपुत्री । नाभवत्किल तत्पश्चादन्या कापि
सन्ततिः ।

राजसुता नाम आसीच्चम्पाकुमारी । चम्पाकुसुमं तस्यै बहु
रोचतेस्म । राजभवनस्य निकटस्थगृह्वारामेषु चम्पाया अगणिताः
मयपादपा आसन् । तेष्वगणितानि कुसुमानि विकसन्ति तेषां
सुगन्धेन समीरोऽपि समुगन्धोऽभवत्, सुगन्धेनानेन राजकुमार्या
हृदयं विह्वलं भवतिस्म ।

अत एव यदा कन्यका अजायत, राजा सां चम्पाभिषेयामकरोत् ।
एतन्नाम राज्ञे बहुरुचत् ।

चम्पाकुमार्या जन्मदिवसे राज्ये प्रतिवर्षं महानुत्सवो भवतिस्म ।
अस्मिन्नवसरे प्रजाजनाश्चम्पापुष्पभारभराःशाखा राजकुमार्यै दद-
तिस्म । आसीत् सैषा राजाज्ञा ।

एभिर्जन्मदिवसे सहैव चम्पाकुमार्या वयोऽप्यवर्द्धत्, वयसा
सहैव सौन्दर्यं, सौन्दर्येण सह रूपश्री । श्वो दिवसे या अवोधा बालिका
आसीत् अद्य सा किशोरी संजाता । पुनः क्रमशः उपःकालिकपद्म-
कलिका इव नवयौवनस्य लालिमा सन्निविष्टोऽभवन्मुखे तस्याः ।

(२)

आसीदेव षोडशतमो जन्मदिवसः । अनावृते राजमण्डपे राज-
दम्पत्योर्मध्ये राजकुमारिका चम्पा शुभ्राभ्रपरिधानैराच्छन्ना अन्नपूर्णा
इव सिंहासने सांस्थिता ।

आसीदधस्तले रजतस्यैका लघ्वी पादपीठिका । पादपीठिकाया उपरि

रक्तकमलकोमलौ चरणी विराजेते । सामान्यस्तरीया जना एव
चरणेषु स्वोपहाराणि उपस्थापयन्ति स्म । आसीद्देवा राजाज्ञा ।

स्वच्छसरोवरे सहस्रदलमिव स्वक्रोद्धे राजकुमारी हस्तौ निधाय
अनिष्ठन् । यदा कोऽपि प्रजाजनः आगत्य स्वोपहारं समर्पयति तदा
सा तद्दिशामवलोक्य साचिस्मिता भवति स्म । राजमण्डलन्य महाजना
यज्ञधूपमिव पावनयोः, देवताप्रसाद इव अप्राप्ययो करकमलयोरेत-
योरेव स्वोपहाराणि ददति स्म । आसीद्देवा राजाज्ञा ।

शरद्वर्तः पूर्णचन्द्र इव राजकुमार्या अनवद्यमाननमासीन्, सैषा
अवर्णनीया छविः । मुखे तस्या एकताननेत्रेण प्रष्टुं न कोपि माह्नम-
करोन् । राज्ञ सुता, राजकुमारी चम्पा ॥ एतस्या स्वर्गीयसीन्दर्यं
जनसामान्यदृष्ट्या कलुषितं भवितुं शक्नोति ।

ग्रंथ इवास्ति चम्पाकुमार्या प्रीवा, प्रीवायां च चम्पापुष्पाणां
हारा विलसन्ति स्म, हारानेतांश्च राजस्योपकर्मचारिजनास्तां परि-
वेशयन्ति स्म ।

राजकुमारी सर्वेषा लघूना महतान्वोपहारान् शिरो नमयित्वा
रक्ताधरेणोपद्विहस्य स्वोक्रोति स्म ।

अस्मिन्नेवावसरे विचित्रैका घटनाघटत् । पूजाकर्तृणां मध्यतः
एको युवाऽमे आगतवान् । सः पूजामालिकां कराभ्यां गृहीत्वा,
राजकुमार्या समक्षमागत्य तस्या मुखं निर्निमेषं सन् विलोकयति
स्म । उभेऽपि राजदम्पत्यौ चकितचकितावास्ताम् । मन्त्री किंकर्तव्य
विमूढता गतः । राजकुमार्या अधरेण च स्मितमलोपि ।

मन्त्री हृष्टिनि सर्मापि अगत्य युवानमुत्तवान्—“समर्पय, समर्पय”
युवाऽप्रसरोऽभूत् । किन्त्वादचर्यम् ॥

सः स्वीयां मालिकां राजकुमार्याः पाशौ समर्पयितुमैच्छन् । पितरौ
चकितावास्ताम्, मन्त्री विकलस्तथा राजकुमार्या स्मितमदृष्टतां
गतम् । मन्त्री निरुद्ध अकथयन्—“महान असभ्योऽस्ति” पुनरिगिते-
नकथयन् “चरणेषु.....” ।

किन्तु निर्भीकः स युवा कर्णमेव नाददत् । स सत्यमेव स्वीयां
मालिकां राजकुमार्या हस्तयोरेव निश्चिञ्चवान् । महद्समंजसमजायत् ।
राजाज्ञाया उल्लंघनम् ! क्रुद्ध सन् मन्त्री पृष्ठवान्—“कोऽसित्वम् ?”

मालिका राजकुमार्या हस्ते एव स्थिता । युवाऽवदत्—“वैदेशि-
कोऽस्मि । योजनानां शत दूरे स्थितो मदीयो ग्राम । अस्म्यहं तत्रत्यः
राजसेवकः । आगतोऽस्मि देशाटनायेति ।”

पुन संक्षेपेणैव स्वकीयराज्यस्य रीतिपरम्परामावेद्योक्तवान्—अस्म-
दीये राज्ये राज्ञ पूजामाला निजहस्तगुफितैव भवति—स्वर्णकारः
स्वर्णस्य मालिकां गुम्फनि—लौहकारो लौहमालिका गुफति—काष्ठ-
कारः काष्ठपुष्पाणाम् ।

सर्वे चकितचकिता आसन् ।

युवाऽवदत्—“तथा सर्वे स्वकीयां मालिकां राज्ञो गलप्रदेश एव
निक्षिपन्ति—महाती स्थाल्लघुरा ।”

सर्वेऽश्रुवन्ति ।

पुनः सोऽवदत्—‘मदीयेय मालिका निजहस्तनिर्मिता—इमानि
कुसुमान्यपि मदीयहस्तरिचितानि तथा च स्तेनैश्चमुगन्धितान्यपि ।

सर्वे एव स्तब्धाः सन्ति ।—स्वहस्तनिर्मितानि पुष्पाणि ॥ राजा
हस्तौ प्रसार्य मालिकां तां जग्राह । साम्राज्ञी नम्रोभूय पश्यति, मन्त्री
निर्निमेष ।

अवितथमवितथम्, इमानि चारविनिर्मितानि कुसुमानि । किन्तु
कथं कया रीत्या वा रिनिर्मितानि—रहुक्लाभराणि ॥” इति
सर्वेऽवदन् ।

राजा मालिकां राजकुमार्या हस्ते परावर्तयन्, तथा युवकं पश्यन्-
घोचत्—“मालाकार ! वयं तवानेनोपहारेणातिप्रसन्नाः स्मः ।”

पुनः कोपाध्यक्ष नेत्रविषयोक्त्य आदिष्टवान्—“दीयतां पारितो-
षिम् ।” युवकेनाभिनन्दनमकारि ।

राजकुमारी मालामादाय स्वतः प्रीवायां परिवेशितवती । युवकः
स्मितमकरोत् । राजकुमार्या मुखे लज्जारूप्य स्फुटमभवत् ।

(३)

मन्थ्या वेला । राजप्रासादः ससृङ्ग्य नौचैरगादिवसपतिः । प्रासा-
दस्य पृष्ठभागे आसीदेवः सुन्दरगृहागमः । उद्यानेऽस्मिन्नानाविध-
फलपुष्पभारभरा वृक्षलतानिकुञ्जा आसन् ।

उद्याने शान्तिसाम्राज्यमस्ति अधुना । शास्त्रिणा शिखरेषु आसी-
त्किरणानां जालवितानम् । प्रवहतिस्म मन्दिरमन्दवायु । सद्यो
विकसिता, कलिकाः शनैः शनैः स्पन्दन्तेस्म ।

एतादृशे मधुरमधुरे अवसरे राजकुमारी विहर्तुमागता । विह-
रती सा उद्यानस्य प्राकारसान्निध्ये समायाता । राजकुमारी विरम्य
बहिर्निस्सरत् प्रजाजनान् प्रिलोभयन्ती आसीत् । सहसा न जाने
कुतः कुसुममेरुमपतन्वरणे । राजकुमारी त समाद्राय अनिघ्नत्—
कीदृशोऽसौ मोहक सुगन्धः । चम्पाया कुसुममिदं निल ॥

गलप्रदेशे सैव मालाकारस्य मालिका । न जाने किमागच्छत् राज-
कुमार्याश्चेतसि । सा ता मालिका जिघ्रति, किन्तु नासीत्कोऽपि
गन्धः । सुगन्ध कथं प्रिलुप्त, मालाकारस्य हस्तनिर्मितकुसुमाना
रागोऽपि न दृश्यते । राजकुमारी झटिति मालिका कठान्नि सा-
रितवती ।

तस्मिन्नेवावसरे अवलोकितं तथा पुरतः राजमार्गे स एव युवा
मालाकारो गच्छति । अनायासेनैव राजकुमारी आहूतवती—
“मालाकार ॥”

मालाकारः समागत । राजकुमारीमभिवाद्य प्राकारस्योपरिभागे
तस्याः समक्षमतिष्ठत् ।

राजकुमारी अवदत्—“तव मालिकासुरभिस्तु नास्त्येवाधुना,
इमानि कुसुमानि कथं कालिमाभृतानि सजातानि ?

युवाऽवदत् राजकुमारि, हस्तनिर्मितेय माला कियत्कालं यावत्
तिष्ठेत् । भयदीयोद्यानकुसुमानि तु त्रिपदैरमात्रमेव जीवन्ति । मदीया
माला कियत्कालं यावन्नशीना स्यात् ?

ततः स राजकुमार्याश्चन्द्रानने दृष्टिं स्थिरीकृत्य स्मितं स्तुतुमारंभे ।
राजकुमारी लज्जया अश्लिषी निमोन्य शनैरवदत्—“दाम्पत्यमिदं निमपरा
मप्येका मालिकाम् ?

तादृशी मालिका तु नास्ति मत्पाद्वे राजकुमारि, तादृश्या मालि-
काया गुम्फनेऽपि नाग्राह्यं समर्थः । अन्यैरन्या मालिका मत्पाद्वे
आह्लापयसि चेन् तामर्पयामि । युवावदत् ।

कीदृहतेनात्रान्ता राजकुमारी शृण्वती—“कीदृशो शान्ति
मालिका ? मालाकार ! केन सा गुफिना ? किमिति ॥”

आम्, मौक्तिकैरेव राजकुमारि, किन्तु न सन्ति ते सागरीया, ते मौक्तिकास्तु मदीयमानसशुक्तिसमुद्भवाः सन्ति । ते एवमेव । अनुग्रहीष्यसि राजकुमारि ? स्वीकरिष्यस्येतां मालिकाम् ?

राजकुमारो नखशिखान्तं कम्पमाना विनतवदना न किञ्चिदप्यूचे प्रतिवचनम् ।

(४)

राजकुमार्याश्चम्पाया शयनकक्षे दक्षिणस्या दिशि अस्त्येको गवाक्षः । तस्योपरि विनता, सन्ति षडम्बविटपा, मन्ये ते कक्षस्य दृश्यं दिदक्षन्ति ।

गवाक्षमुद्घात्य राजकुमारो मृदुलशैल्यायां शयाना आसीत्, शुक्लपक्षीया रजनी, समुदितो निशानाथः । पथभ्रान्त एक शशिरश्मि कदम्बशाखासलरनः पश्चान्तप्रदेशे सपतितः ।

राजकुमारी स्वपन्ती सती विचारयति—तस्य युवकमालाकारस्य चरितम्, षट्सवदिवसस्य दृश्यम्, प्राकारस्य परभागम्, “अनुग्रहीष्यसि राजकुमारि, स्वीकरिष्यसि मालिकाम् ?”

राजकुमारो दुग्धधवलायां शय्यायां शयाना स्वगतमुत्तवती । “कदम्बविटपतो ध्वनिरश्रूयत्—‘आम् राजकुमारि !’”

‘मालाकार ! त्वमत्रागतोऽसि, अस्यां वेलाया ।’ ‘आम् राजकुमारि, कथमागतोऽसि ?’

‘मालां समर्पयितुं राजकुमारि !’ राजकुमारी निर्यचनां सज्जाता । ‘राजकुमारि !’ ‘आम् मालाकार !’ ‘स्वीकरिष्यस्येतां मालिकाम् !’

राजकुमारो तु निर्यचनां सज्जाता । प्रामादस्य सिंहद्वारस्थप्रहरिणा ममुद्घोषिता प्रहरसमाप्तिं घण्टानादससूचनानन्तरमेव । पुनरपि नैस्तव्यं प्रासरन्चतुर्दिक्षु ।

तदा राजकुमारी शनैरपदत्—‘मालाकार ! याहि’, ‘किन्तु मालिका ?’

कदम्बविटपतः प्रश्नः सज्जातः

‘मालिका राजकुमारि !’, राजकुमारी नमस्कृत्या शनैरपदत्—‘कथयिष्यामि !’

(५)

स एव कदम्बविटपः स एव गवाक्षः । युवकमालाकारस्य प्रति-

दिन राजकुमार्यां सम्मिलनं भवति, भवन्ति च दैनन्दिन्यो वार्ता, न जाने कियत्सु मधुरवार्ताः सन्ति ता ।

अन्ते युवकमालाकारोऽवदन्—“अधुना तु त्वया स्वीकरणीयेयं मालिका राजकुमारि ।” राजकुमारी पूर्ववन्मौनमालम्बितवती ।

युवको वक्तुमारंभे—“अद्याह निर्णयं वाञ्छामि, यदि मदीयेयं मालिका अस्वीकृतास्ति, सूर्योदयात्पूर्वमेव राज्यमिदं त्वदीयं त्यक्त्वा गन्तुकामोऽस्मि, अधुना नास्मि समयोऽधिकं प्रतीक्षितुम् ।”

कुत्रगमिष्यमि । राजकुमारी दुःखभारभरेण स्वरेण पृष्ठयती । स्वदेशे परावर्तिष्यामि । मदीयो देशः, कीदृशी तत्र सुखशान्तिरस्ति, कियदानन्दोल्लासः, बहुदिनानि व्यतीतानि स्वदेशपरित्यागेन ।

शनैरुक्तवती राजकुमारी ‘मालाकारः’ उक्तवान् युवा—“आम् राजकुमारि ।”

‘त्वदीयाया मालिकाया अस्त्यधिनाधिकं मूल्यम् । जानासि त्वत्कृते मया सर्वस्वमेव दातव्यम् ।’

‘राजकुमारि’ अवदन्मालाकारः करुणस्वरेण—“किमेतत्कृते नाहं परिगणितोऽस्मि योग्यः ?”

‘मालाकार मत्पिताऽस्ति राजा, अहं च राजपुत्री, तुभ्य सर्वस्वं दत्त्वा राज्ञोऽपमानं करिष्यामि, पितरं च पीडां दत्त्वा सुखं प्राप्तुं नैव शक्यामि ।’

‘मालाकारः’ तदा राजकुमारी शनैरस्मद्व्यवहारेण—“यदि त्वमपि राजकुमार स्या ।”

मालाकारः शृणोति । तेनोक्तम्—“राजकुमारि, विदितमिदमासीत्, किन्तु मया विचारितं यत्तद्रहस्यं न पूर्वं कथयामि । अहं तु पश्चात् सर्वमपि श्रावयित्वा त्वां मुपेतां कर्तुमैच्छाम् । राजकुमारि माला तु मदीया नो त्वया अस्वीकृता । पितुरपमानस्याशङ्कापि नैव कार्या । अधुना नैव गोपयामि । सुखिनी भव, नास्म्यद् मालाकारः, वस्तुतः राजकुमारोऽहम् ।

‘राजकुमारः’, चम्पाकुमारी चक्रीनाभवत् ।

आम्, राजकुमारि, राजकुमारः—अहमस्मि स्वल्घुराज्यस्य राजा । वेपं परिवर्त्य, त्वां पूजयितुं, प्रसादं च प्राप्तुमागतवानासम् ।

राजकुमारी उत्थाय अतिष्ठत् । स्नेहपूरकैर्नावादीन्—“तत्किं मां परीक्षितुं समागतो राजन् ?”

राजकुमारेण तथैवोत्तरितम्—“नहि राजकुमारि, सत्यमहमर्घ्यं समर्पयितुम् ।”

किन्तु राजकुमार्या नैव श्रुतेय वाक् ।

विद्रमरक्ताधरोष्ठेन साचिस्मितं विधाय गीवा च वक्रीकृत्य सक्तवतो—वंचक ॥

(६)

“इयद् दूरं चलितुं कथं पारयिष्यामि ?”

“अश्वो मे वर्तते ।”

“आतपेन देहस्तपिष्यति ।”

“अहं स्वतनुच्छायां करिष्यामि ।”

“पथि पिपासया कण्ठः शोषमेष्यति ।”

“अहं पानीयमन्विष्य आनेष्यामि ।”

“देहं धूलिरावरिष्यति”

“अहं शिरोवेष्टनेन प्रोञ्छिष्यामि ।”

“रात्रौ कुत्र शयिष्ये ?”

“ममाङ्गे शयिष्यसे ।”

“वने सिंहहस्तिप्रभृतयो भवेयुः ।”

“शस्त्राणि मे वर्तन्ते ।”

किमपि वक्तुमथ नावशिष्यते ।

तदापि राजकुमार्योक्तम्—“राजन्, कञ्चित् कालमिदं ननु निवस । शरदि समागताया ते राज्ये चलिष्यामि ।”

“न हि राजकुमारि”, युवाऽकथयत्—“नेतः परं निवसितुं शक्यते । राज्येऽन्यवस्था सञ्जाता भवेत् ।”

राजकुमारी मौनमगृह्णात् ।

सविनयं राजकुमारोऽकथयत्—“राजकुमारि ।”

“राजन्”

“चलिष्यसि ?”

“चलिष्यामि राजन्”

अतिविस्तृतः पन्थाः क्रोडाभिरेव समाप्तः, कष्टस्य लेशोऽपि राजकुमार्या नानुभूतः, यावदिदं तौ चलत । रात्रौ परस्परमङ्गे शिरो निधाय शयाते, क्षुधि समुत्पन्नायां फलानि अदाय भुञ्जाते,

खादत', पिपासाया नद्या जलं सेवेते । बहुभिर्दिनैर्निजराज्य-
सोमाऽलभ्यत । राजकुमार प्रसन्न आसीन्, राजकुमारी च ततो-
ऽप्यधिकम् ।

(७)

तस्मादप्यल्पमिदं राज्यम् । किञ्चिदस्ति, किञ्चिन् नास्ति ।
त्रिलक्षणो राज्यप्रबन्धः । सर्वत्र 'हा-हन्त' श्रूयते । पश्यत एव
चौर्यं, लुण्ठनं क्रियते । राज्ञा च ज्ञायत एव न हि । राजपुरुषा
अनीत्या 'करान्' गृह्णन्ति, सेनापति पोहयति । कोऽपि नियन्ता
नासीन् । राजाऽविदितवृत्तो वर्त्तते ।

स्वल्पवया हि राजा । स रूपवानस्ति, परं बुद्धिर्न तदनुरूपा ।
देव इव दृश्यमानो, मनसा न तादृशः । विधिना तदीया प्रकृतिः ।
राज्यस्य, प्रजाया वा चिन्ता तं न सृजति, सर्वदा स रागमत्तस्ति-
ष्ठति, भृगया करोति, सुदूरतरप्रान्तेभ्यः सुन्दरैरन्विष्य युवतीर्निज-
प्रामादमलङ्करोति । बहुपत्नस्य राज्ञः, सर्वा सुन्दर्यः, सर्वा अनुपमा ।

राजकुमारी चम्पा सर्वमिदं न जानाति । सा परं प्रसन्ना
वर्त्तते, राज्ञा तस्यै स्वदृश्यशुक्तिमोक्तिकमालाऽर्पिता—नेत्रं साधारणं
किञ्चिन् । तस्या सर्वस्य तन्मायया विक्रीतम्, तदापि सा प्रस-
न्नाऽऽसीन् ।

प्रासादस्योपरितोने भागे स्फटिकमया धवलाऽट्टालिका । तत्र
प्रधानराज्ञा निवसति ।

एतावतः पूर्वं निवसन्त्या कृते राजाऽऽज्ञाऽभूत—अथस्तनप्रा-
सादे गम्यताम् । अघः—यत्र एकैकदा बह्वो राज्ञः स्परितोऽवतीर्य
आगताः ।

भृकुटिमुन्नमय्य प्रधानराज्ञी अपृच्छन्—“कुतः ?”
सन्देशवाहिकाऽकथयत्—“पूर्णस्तेऽवधिरिह निवासस्य । अभिन-
वेह 'महाराज्ञी' निवत्स्यति ।”

राजकुमारी चम्पा सर्वमिदं न जानाति । स्फटिकाट्टालिकायाम्
निवसति । हन्त ! कियदिह सुखम् ! चतुर्दिक्षु श्वेतिमा-श्वेतिमा ।

प्रतिक्षणमागत्य राजा पृच्छति—“कष्टम् तु नानुमूयते ?”
आनन्दमग्ना राजकुमारी चम्पा कथयति—“न हि राजन् ।”

राज्ञो राजा इहैव निवसति । व्याप्तायां ज्योत्स्नायां, टिमटिमा-
यमानासु तारिकासु, राज्ञो वल्लसि शिरो निधाय संसारस्य सुख-
वार्ताः राजकुमारी चम्पा आकर्णयति, आकर्ण्य च साश्चर्यं पृच्छति
“एवम्” ।

(८)

इहाप्युद्यानमस्ति । पर तत्र ‘चम्पा’ कुसुमानि न समुल्लसन्ति ।
कस्य देशस्य एतानि कुसुमानि । यद्वैतानि विकसन्ति, उद्यानमालो-
कितं भवति, परमेषु सुवासो न विद्यते । कीदृशानि एतानि ।

सूर्यास्तात् पश्चाद्-राज्ञाऽऽगन्तव्यमासीत् । तं विना राज-
कुमारी शून्यतामनुभरति । अट्टालिकानोऽवतीर्य सा उद्याने भ्रमि-
तुमागच्छत् । कुसुमेषु मुखं निधाय जिघ्रतो आसीत् । हन्त, कोऽपि न
सुवास । कथमेते राज्ञे रोचन्ते । चम्पाया एकोपि तरुर्नास्ति । सा
मनस्येवाचिन्तयत्, अद्यागते राज्ञि चम्पार्थं निवेदयिष्यामि ।
स्वपाणिभ्यामेव चम्पातरुकमारोपयिष्यामि । पुष्पिते च तस्मिन्
मालां प्रथित्वा तस्मै समर्पयिष्यामि ।

—समीपयतिकुञ्जे कश्चिद् मन्दम् व्याहरति, राजकुमारो कर्णं
दत्त्वाऽऽशृणोत्—

कश्चिद् कथयति “परिणीय तामानोतवानसि ?”

“न हि राज्ञि”—कश्चिदुदतरत् ।

अरे नन्वय राज्ञः स्वर !—राजकुमारी शृणोति—

“तन्मम कृते सपत्नीमानीतवानसि ?”

“न हि, देवि ।”

—अरे, तद्विषयकमेवोच्यते किमु ?—राजकुमारी शृणोति ।

“तत्का सा ?”

“सा ?” राजाऽऽकथयत्—“देवि, सा निर्धनस्यैकस्य अकिञ्चनस्य
पुत्री, अनाद्येति कृत्वाऽऽनीता मया ।”

हा हन्त !—राजकुमारी शृणोति ।

राजा पुनरकथयत्—“देवि, मा कुप्य, सा त्वदर्थं केवलमानीता ।
तव कृते यत्सुन्दरी दासी समपेक्षिताऽऽसीत् ।—सा तव सेविकाऽस्ति ।
सा तव शिगून् विनोदयिष्यति ।”

चम्पा सज्जाग्रून्येवाभवत् । अधिकमार्णयितु नास्थात्, वेगान्
ततो न्यवर्तत ।

राजा निशायामागच्छत्, पर राजकुमारी तस्यै कमपि शब्दम्
नाकथयत् ।

राजाऽपृच्छत्—“किमस्वस्थाऽसि ?”

“आम् ।” महता काठिन्येन राजकुमारी उदतरत् ।

राजा निद्रितोऽभवत् । राजकुमारी आप्रप्ती अतिष्ठत् । हन्त ।
अधुना किं सा कुर्यात् ?

हादके एकतः विपस्य विपणि । तत्र राजकुमारांगत्यातिष्ठत् ।

स्वकर्णभूषण चावतार्य आपणस्वामिन पुरो निधाय, सकृद-
णयिनत प्रायोचत्—“भ्रातः, अनेन कर्णभूषणेन विपं मे प्रयच्छ ।”

“विपम् ।” वणिगपृच्छत्—“तेन किं करिष्यसि पुत्रि ।”

“भ्रातः, अपेक्षा मे वर्तते ।”

तत वणिगरुथयत्—‘कर्णभूषणेन विपं न दीयते । मुद्राभि तद्
विक्रीयते ।’

किं कुर्यात् ? राजकुमारी दुःखेन वाष्पमुदसृजत्, तदीय
म्लानकमलवदाननमालोक्य वणिजो दयोत्पन्ना । स भूषणेन सममूल्यं
विपनदात् ।

स्वर्णपात्रे विप निधाय राजकुमार्यपिनत्

कश्चिदन्य उपायो नासीत् । राज्ञः पुत्री साऽऽसीत् । अपमान
विरोद्धम् अपि शक्ता नासीत् । कश्चिदन्य उपायो नासीत् ।

स्वर्णपात्रे विप निधाय राजकुमार्यपिनत् ।

निशि राजाऽगच्छत् । दुग्धधवलशय्यायां स्वच्छपरिच्छदा
राजकुमारी शयानाऽऽसीत् ।

उपान्त उपविश्य राजा प्रेम्णाऽऽमन्त्रयत्—“राक्षि ।” उत्तर न
लब्धम् ।

“राक्षि, चम्पे ।”

उत्तर न लब्धम् ।

सज्जातसदेहो राजाऽवनम्यापश्यत्, अस्पृशत, । सर्वं
शान्तं—सर्वं ननु शान्तम् ।

किञ्चित्कालात् पश्चाद् राजकुमाराः चम्पायाः पिता सैन्येनाग्रा-
मत् । युवकस्य राज्ञः सैन्यसन्वयवस्थितम्, सेनाध्यक्षश्च मदोन्मत्त

आसीत् । राजा पराजितोऽभवत् । राजकुमार्याः चम्पाया निगृहीतस्य युवकस्य राज्ञः शिरः कर्त्तित्वाऽनयत् । राज्यमलुण्ठत् ।

अतिपुरातनं खल्विदं वृत्तम् । तत एतावद् बहूनि परिवर्तनानि सञ्जातानि, परं राजकुमार्यां चम्पाया करुणकथा राज्ये तथैव गुञ्जति । ' 'प्रतिवर्षं वर्षर्तुरायाति । मेघाच्छन्नं भवति नभः, निलीयन्ते च चन्द्रतारिका, तदा राज्ये प्रतिगृहं दोलमावद्वय, चम्पा-कुसुमैः केशान् प्रसाध्य, राज्यस्य कुमारीः दोलयन्ति, राज्ञः पुत्राश्च चम्पायाः करुणापूर्णमिमां कथां गायन्ति ।

कथामिमामाकर्ण्य मेघा गर्जन्ति, ज्योम रोदिति, पवनः कम्पते, यमुधा चाप्लाविता भवति ।

वासन्ती

श्री यदुकनाथशास्त्री खिस्ते

(साहित्याचार्य , वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालये साहित्यप्राध्यापक)

‘को नाम पाकाभिमुखस्य जन्तुर्द्वाराणि दैवस्य पिघातुमीष्टे’
(भवभूतिः)

(१)

‘पुत्रि ! किमित्यत्र मौनमालम्बमाना शून्यदृष्टिर्मनसि भ्रमता विचारेण व्याकुलीकृतेवाद्य प्रतिभाससे ?’

एतदाकर्ण्य सहस्रैत्र विचारनिद्रायाः प्रबुद्धा वासन्ती-
समीरणोल्लासितं दूकूलमावृण्वती समुत्थाय पितरं दीनानाथशर्माण-
मवादीत्-‘तात ! अद्य प्रातः कालादारभ्य वसन्तविषये रणरणकचेष्टि-
द्यमानमानसा तदीयं भागधेयं कष्टकरमेवावलोकयामि’ ।
वसन्तं किल वासन्त्या ज्यायान् भ्राताऽऽसीत् । अथ दीनानाथशर्मा
किञ्चिद्गम्भीरमिव स्वाकारं त्रिधायं भूयोऽप्यवोचत्-‘पुत्रि ! अलं
तदीयचिन्तया । स ह्यलुमया बहुशो विनिवारितोऽपि न तां व्यसन्तितां
त्यजति । सम्प्रतिमया भाषणमपि परित्यक्तम् । अतैव पश्य कीदृशं
फलहं कृत्या बहिर्निर्गतं । भगवता पुत्रस्त्वेक एव दत्तः, किन्तु सोऽ-
प्येषं पिघं । विषेर्विलसितमेतन् । श्मिन्यद्भूमहे’ इत्येष याद्विनो
दीनानाथशर्माणो वदनगान्तरविषादजनितेन कालिन्ता समाच्छादित-
मभूत् । अथ वासन्ती तां पितुरवस्थां विलोक्य विषयपरिवर्तनेच्छया
यातायनादुत्थाय जगाद-‘पह्वादनसमयो दृश्यते, भवनोऽपि सन्ध्यो-
पास्ते पालोऽयम् । पण्णायमेव भवेदशनम्’ इत्युक्त्वाऽभ्यन्तरे
प्रविवेश ।

(२)

दीनानाथशर्माणो गृहं लक्ष्मणपुरे नगरमध्यं गवाऽऽसीत् ।
पतेषां गृहे पत्नी, एक पुत्रः, एक कन्या चेति परिवार आसीत् ।
कन्या वासन्ती मुद्दिमती, सदाचारसम्पन्ना, युक्तायुक्तविवेराऽभिज्ञा

चाऽभूत् । सम्प्रति सा शीशवं समाप्य यौवने पद्माघातुं सत्रद्वैवाऽऽ-
सीत् । दीनानाथशर्मा तस्मिन्नेव नगर एकस्मिन्नांगलविद्यालये संस्कृता-
ध्यापक आसीत् । वेतनं चासौ अशीतिमुद्रात्मकं लभते स्म ।
तेनैव द्रव्येण गार्हस्थ्यशकटं यथाकथमपि चलति स्म । पुत्रस्य
दुराचरणेन सर्वदेवैतस्य चेतः परितप्यते स्म । कन्यायाश्च विवाहकाल
मुपस्थितमालोक्य वरान्वेषणे सप्रयत्न आसीदसौ ब्राह्मणः । साम्प्रति-
केषु दिवसेषु दीनानाथशर्मणो मनसि 'दत्ता सुखप्राप्स्यति वा न वा'
इत्येष विचारो नक्तन्दिद्यं भ्रमति स्म । सूनोर्दुरवस्थया दीनानाथस्य
कन्यैव पुत्र-प्रेम्णो भाजनमासीत् । दीनानाथस्य पत्नी नवीनाचारान-
भिज्ञा सरलस्वभावा सदाचारपरायणा मनोरमाऽऽख्यासीत् । तस्या
एव चरितं वासन्त्यामपि प्रतिबिम्बितमासीत् । वसन्त-प्रथमं मातुः
शिक्षया सुशीलो बभूव । किन्तु पश्चात्तागरिकबिडानां सङ्गत्या कुमार्ग-
मवततार । एतदेवैकं शल्यमासीदीनानाथमनसः एतद्भावे तदीयं गार्ह-
स्थ्य सुवर्णमयमभविष्यत् ।

(३)

शनैः शनैर्भगवान् भास्करो भुवनतलं स्वकीयभाभिर्भासयन्नभोऽ-
ङ्गणमभजत् । प्रामातिकं पवनोऽपि सलीलं विलसन् रुचिपुरप इव
कुसुमसौरभमाघ्राय तनुलतासदेशमालम्ब्य वहति स्म । प्राची तस्मिन्
काले सफलेभ्यो जनेभ्य उत्साहसम्पदमर्पयन्तो दानशोला सौमन्तिनीव
दृश्यते स्म ।

अस्मिन्नेव काले दीनानाथशर्मणो गृहे मगलवाद्यध्वनिरुदतिष्ठत् ।
आम् ! ज्ञातम्, अद्य वासन्त्या विवाहोत्सव आसीत् । अनवरत-
मन्तर्बहिः प्रविशता निर्गच्छता च जनसमर्देन समाकुलमासीद्दीना-
नाथगृहद्वारम् । सर्वतः सम्प्रवृत्तेऽपि प्रमोदप्रवाहे वासन्त्या पितरौ
कयाचिद् वेदनयाऽऽक्रान्ताविव दृश्येते स्म । अद्य विवाहोत्सवे
वसन्तो नागत आसीत् । न जाने स क पलायित आसीत् । एतदेव
तयोर्दम्पत्योर्दुःखकारणमभूत् । वासन्त्याः पतिर्माधवनाथः सच्छीलो
धनवान् रूपगुणसम्पन्नो वासन्त्या अनुरूप एवासीत् । वासन्ती जन-
समर्दे कथमपि सहजलज्जाजड्या दृशा तमवेक्ष्य तदीय गुणगरिमाणं
वयस्याभ्य समाकर्ष्य, स्वात्मान धन्यममन्यत । किन्तु को जानाति
स्म तदा यदस्य विवाहस्य कीदृशो विपाको भवितेति ।

अथ व्यतीते विवाहोत्सवे वासन्ती साश्रुनेत्रोत्पला कथमपि पितरौ नमस्कृत्य स्वगृहं प्रतिष्ठन् । वासन्त्या गताया मनोरमेदमवदत्—
‘अस्माकमेक एवाधार आसीज्जीवनस्य, सोऽपि गतः । पुत्रस्त्वावत् कौटूली पीडामाधत्त इति वयमेव वेतुं पारयामः । हन्त ! दुर्भाग्यमस्माकं न जाने कियद्वर्तते । पुत्र एवास्माकं वशधूर्धर । तस्मिन्नेवासद्वृत्तो किमिवास्माकं सुखं भवेदिति ।’

(४)

पतिगृहे वर्षद्वयं व्यतीतं समागताया वासन्त्या । एतावति काले सेयमानश्चशुरादिगुरुजनाया गृहसमस्यादननिपुणाया वासन्त्याः सुप्तैर्नैव कालो जगाम । पत्युरपि समधिकं प्रेम वासन्ती लेभे । कदाचिन् पित्रो स्मृतिराकुल्यति स्म तदीयं चेन् । किन्तु पतिप्रेम्णा प्रभावेण नाधिर फट्टोत्पादिनी जनक्यो स्मृतिरभूत् ।

किन्तु नहि सर्वदा सुखमविच्छिन्नमस्तिष्ठते । कुमित्रससर्गान्नु, स्वात्मनोविमृश्यकारित्वान्नु, वासन्त्या दुर्भाग्यस्य नियतत्वान्नु, माधवनाथो मदिरापानमातत्यमालम्बे । प्रथमतः कियन्ति चिद् दिनानि सुगुप्तमसावनुतिष्ठति स्म तन् कर्म । किन्तु चतुरतरा वासन्ती सद्य एव तदलक्षयत् । न प्रत्यक्षमुच्चचार पत्युर्मन क्लेशादयमिया । भृशमसौ दुःखसागरे निपतिता पत्युर्द्वरणायाहोरात्रविचारयन्त्येवा तिष्ठत् । अर्धैकस्मिन् दिने विलम्बेनायात मद्वलघूर्णमानचक्षुर्युगल माधवनाथमवेक्ष्य धामन्ती सद्य एव शयनीये तमवस्थाप्य तालवृन्तेन शनैः शनैर्वाजयन्ती पत्युः क्रोधाशक्या निवार्यमाणेव मन्दमन्दाक्षरा परिप्रच्छ—‘नाथ ! कोयमद्यत्वे समचलन्निर्तो भवता पत्न्या ? अति गर्हणीय परिहरणीयश्चायम्’ इति । अर्धनदारुण्यं मापराधमिव स्वात्मान मन्यमान शिरोऽप्युत्तमयितु न शक्नाक माधव । किन्तु सद्य एव तादृशमात्मनो विकारमुपसङ्गत्य धार्ष्ट्यमिवावलम्ब्य जगाद—‘यद् वयं कुर्मस्तत्समीचीनमेव । न कोऽप्यत्र भवतीनां वाचामवसर’ । एवमभिधाय तत्पण माधवो गृहाद् बहिः पुत्रचित्रिणान् । वासन्ती तु तत्रैव स्थिता लालाटी लिपिप्रमाण्डु-मिवाश्रुजलमग्रहे तत्पराऽभवन् ।

(५)

‘समानशील्यमनेषु मर्याम्’ इति न्यायेन देवयोगान्माधव-

नाथस्य विटमण्डलीषु वसन्तेन सह स्वनगरे पानगोष्ठीसौहार्दमुदपद्यत । किन्तु वसन्तः 'भगिनी तिरस्करिष्यति' इति भयेन माधवनाथस्य गृहं कदाऽपि न गच्छति स्म । एकदा माधवनाथो वासन्त्या भूयो भूयोऽनुनीयमानः सकोपमभाषीत्—'प्रथमं गत्वा स्ववन्धुरार्जं निवर्तय । पश्चान्मासुपदेक्ष्यसि' । एतदाकर्ण्य ततः प्रभृति 'कथं वसन्तोऽपि सहैवैतेषाम् ?' इति द्विगुणमौन्मत्यमनयोर्भविष्यतीति समधिकया चिन्तया समाक्रान्ताऽभूत् । सकलेऽपि गृहोपकरणे विक्रीते सति, शनैः शनैर्यासन्त्या आभूषणान्यपि मदिरागृहोपहारताजगमु । दिनद्वयादारभ्य गृहे लेशोऽपि नासोद्दिशितव्यस्य वस्तुनः । चिरन्तनया वृद्ध्या परिचारिकया वासन्त्या अवस्थां परिकल्प्य स्वगृहात् किञ्चिदुद्दिशितव्यमानीतमासीत् । तच्च कथमपि वासन्त्या दुस्त्यजतया बुभुक्षाया, निगीर्णम् । माधवस्तु बहोः कालादेव बहिरेव यथाभिलपितं भोजनं विधत्ते स्म ।

वासन्तस्य समागमेन माधवनाथस्य स्वेच्छाचारित्वं भृशमवर्धत । प्रथमं दिवसान्तरं एकवारमपि माधवनाथो गृहमायाति स्म । इदानीं तु साप्ताहिकमपि गृहागमनं कृच्छ्रेण भवति स्म । माधवनाथस्य चरितं श्रुत्वा सपत्नीको दीनानाथश्चर्मा समाधिकमखिद्यत । प्रथमत एव पुत्रविषयकः क्लेश आसीदेव, पुनरेतेन दुहितुर्वैभाग्यगरिम्णा स बध्ने । एवमुभयतः कष्टमनुभवन् समेधमानाधिपरिपीड्यमान आत्मनो गार्हस्थ्यभविष्यमन्धकारमयमवलोक्य शयनीयमभजत । माधवनाथोऽपि स्ववपुषि बहुलदुराचारविधानेन तन्निमानमवितुक्ष्मतया समागतम् । सलक्ष्य चैतद् वासन्ती कयाचिन् नूतनया चिन्तया दुःखसागर आकण्ठं ममञ्ज । पुरन्ध्रीणामियमेव चिन्ताऽतिदुर्विपद्या भवति ।

यद्वि वासन्त्या शङ्कितमासीत्, तच्छनैः शनैः सत्यतामुपगन्तुमिव सन्नद्धं ददृशे । माधवनाथो रोगशय्याया सुस्वाप । वासन्त्याः सदाचारपरायणत्वं सकलकृष्टसहत्वं च माधवनाथो न वेत्तिमेति न, किन्त्वात्मनो गर्वप्रदर्शनार्थमेकदाऽपि तस्या आदरं न विदधे । वासन्ती तु सकलमप्यवमानं सहमाना कदापि न खेदयामास माधवीयं मनः, वाचा कर्मणा, चेष्टयाऽपि वा ।

अथैकरिम्नं दिने वासन्ती नित्यक्रमानुसारं माधवनाथमुपचरन्ती गृहकर्मणि सलग्नाऽऽसीत् । माधवनाथस्तां तादृशीमवेक्ष्य, शनैः 'प्रिये ! वासन्ति !' इत्येवं सगद्गदं शनैराकारयामास ।

वासन्ती तु निद्राप्रबुद्धेव त तादृशमश्रुतपूर्वं तदीय व्याहारमाकर्ण्य साश्रुलोचना पर्यङ्कस्य समीपमागत्य तूष्णीं तस्थौ । सा तदीयाह्वानस्य प्रत्युत्तरमपि विसस्मार । माधवनाथस्तामागतामवेक्ष्य मुहूर्तं यावत् किमपि वक्तुं न शशाक । अथासौ मस्तकमुन्नमय्य उत्थातु प्रयत्न-
मकरोत् । वासन्ती झटिति तदभिसन्धिं लक्षयित्वा, स्वहस्तावलम्बेन तमुत्थाप्यास्थापयत् । अथ माधवनाथो वासन्त्या पाणिं रोगकृशे स्वपाणावादाय साश्रुनेत्रो बभाषे—‘दयिते ! बह्वपराद्ध मया, क्षम्यताम्, त्वादृशी गृहलक्ष्मीर्मया दुराचारेण पद्भ्यामताड्यत ! धिङ्माम् । मादृशं—’ मध्य एव तस्य वचनमाक्षिप्य वासन्ती ‘नैवमहं नरकगा-
मिनो विधेया’ इति वचनमाभाष्य पत्युर्बन्धने स्वपाणिपल्लवं व्यधात् । वासन्त्यास्तप साफल्यमुपययौ, किन्तु सा रोगराक्षसदंष्ट्राया माधवनाथं रक्षितुं नाशक्त । एकस्मिन् दिने विलपन्ती वासन्ती परित्यज्य माधवं शाश्वतं पदं प्राविशत् ।

वसन्तोऽपि माधवनाथस्य मरणवार्तया समुन्मीलितलोचनोऽभवत् । कतिपयदिवसानन्तरं वसन्तः कथमपि साहसमवलम्ब्य स्वभगिन्या गृहमाजगाम । किन्तु तत्रत्ये प्रतिवेशिभिरिदमुक्तं ‘यत् पत्युर्मरणानन्तरमल्पीयसैव कालेन सा कुत्राप्यगमत्’ इति । अथ वसन्तः खिन्नमानसः पितरौ सेवमानो मनस आश्वासनाय तीर्थयात्रायै सहैव पितृभ्यां निर्जगाम । अथक्रमेणासौ हरिद्वारतीर्थं समाययौ । तत्रैकस्मिन् दिने गङ्गातीरे तेन काऽपि योगिनी दूरतः समायान्ती दृष्टा । तां च समीपमागतां सम्यग् निर्वर्ण्य सहसैव वसन्तवदनान् ‘किं वासन्ति !’ इत्यक्षराणि निर्ययु । साऽपि वसन्तमवेक्ष्य ‘किं भ्रातः !’ इत्युक्त्वा पादयोरपतत् । अथ वसन्त आचरणमूलात्तामवेक्ष्य ‘भागिनि ! किमिदम् ?’ इत्यपृच्छत् । वासन्ती तु सहसैव विहस्या-
कथयत्—

‘को नाम पाकाभिमुखस्य जन्तु-
द्वाराणि देवस्य पिधातुमाप्ते’ ।

उमा

स्वर्गीयः श्रीवृद्धिचन्द्रशास्त्री

(व्याकरणधर्मशास्त्राचार्य जयपुरम्)

आसीत् शारदी राका । सायाह एव भगवत् । कुमुदिनीनायकस्य सुविपुलं वर्तुलं च विभ्यं घनीभूतः सुमनसामाहादराशिरिव पूर्वक्षितिजे समुदियाय । यथा यथा पश्चिमक्षितिजोपरि प्रसृता कमलिनीनायकस्यारक्ता रश्मयो गगनं पर्यत्यजन् तथा तथा कलापरिपूर्णस्य कलानाथस्य शीतलाः शुभ्राश्च कान्तिमन्तः किरणा समस्तेऽपि विहायसि यथेच्छं प्रासरन् । स्वयमानन्दाप्लावितो यथासौ चन्द्रो जगदिवमाहादयति चिरं च रजन्या साकं निवसति, तथैव चिरपरिणीतया पाणिगृहीत्या श्रीमत्या समया मधुयामिनी सेवमानश्चन्द्रमौलिरपि दिवसेष्वेव सुचिरं तस्याः सन्निकट एव स्थितिमकरोत् । उभावपि हर्म्यपृष्ठे आस्तां समुपविष्टौ । तस्मिन्नेव काले कथाप्रसङ्गेन मन्दस्मितमभाणि समयौ—प्रियतम, भगवत्या गङ्गायास्तरङ्गा समाह्वयन्तीव मां स्नेहेन । ते तरङ्गाः, यैः सर्वतः पूर्वं स्वदीप्य सुकोमलः स्पर्शः प्रापितो मत्सविधे, ये ह्यावां प्रणयसूत्रे ह्यग्रधन्, येषां च सविधे क्रीडां कुर्वतोः—“को जानीते निभृतमुभयोरावयोः स्नेहसारम् ।” संवत्सरा व्यत्यगुनीध ! किन्तु तद्दिनमद्यैव व्यतिगतमिति प्रतीयते ! आयाभ्यां कियत्यञ्चन्द्रिकाचुञ्चव । सुशान्ता रजन्य सुरसरितोऽस्या रूप्यप्रतिकासु रेणुकासु अनीयन्त । अहो, कीदृश्यस्ता समभवन् मधुरा, अद्य पुनरपि समागता सा मधुमयी शारदी सुकौमुदी । हृदयवल्लभ, चलाब, किञ्चित् कालं भगवत्यास्तस्या भागीरथ्यास्तीरे ।

मन्ये, नैतद् वक्तव्यं यदुमा च चन्द्रमौलिश्चास्तां दम्पती । आसीदनयो परस्परम् अतिशयः प्रेमा । आनन्देनाचलदनयोः सुचारु गार्हस्थ्यम् । गेहेऽभूदाभ्यामतिरिक्ता केवलमर्भकद्वयी चन्द्रमौलेर्वृद्धा जननी च । सा हि निवृत्ततर्पा सती स्वकीये परिणते वयसि भगवन्तं यदुनन्दनमेवाराधयन्ती प्रायेण पूजागृह एव समयाकरोति स्म ! बालकावास्तां शिशू । चन्द्रमौलेर्वैश्म वाराणस्या एकस्या वीथिकायां विद्य-

मानमासीत् । सीभाम्यात् तस्य उवशुराल्योऽपि तस्यामेव नगर्यां ततो नातिदूर एवावर्तत ।

उभावचलता गङ्गाया दिशनुद्दिश्य । तयोर्गङ्गादासीद् गङ्गाप्रवाहः किञ्चिद्दूरे । ममबालोक्यत जाह्नव्या जगत्पात्रनी जलधारा । चन्द्रिकया चमत्कृताया धवलतमजालुकायामेनी सुदूर चलन्तावास्ताम् । पादतलयो सिरुनाया मृदुमृदुः स्पर्शोऽनीव सुखद इति कृत्वा उभया स्पर्कायी चपलोपानहौ गृहीतौ स्वीये करे । मध्येमार्गं चन्द्रमौलेर्मुल्ल-
कमले स्निग्धा चलापाङ्गा च दृष्टिं निक्षिपन्ती जगाद उमा—मन्मान-
समराल ! अस्या सुरमरित शर्कराया सुकोमल स्पर्शं कियान् खल्वह्लादयः ।

उत्तरित चन्द्रमौलिना—चरणौ शुद्गुदयत्ययम् । हर्षातिरेको रोमाञ्चञ्चानेन सजायेते । जगत्पात्रचित्रौ श्रद्धाशरदमायमोरिय सुर-
सरित् । अस्यास्तटे समुपविष्टेनैकाकिना असकृन्मयका विचारित प्रिये, यदावा सकलमपि वैवेशिक परित्यज्य सुदूरे कस्मिंश्चिद्देशकान्ते निव्रसाथ अस्यास्तटे, यत्राययोः प्रेम्णो न भवेत् कश्चिदोर्प्यालु । यत्र भवती प्रेरणा प्रदद्यान्, अहं गीतानि रचयेयम्, उपगीण्याव चायाम् । अत्र बालुकामये प्रदेशे रजन्या मदीया मा मनोहारिणी वीणा नानेतुं शक्या । अन्यथा वीणायादनमुरा चिन्मनुभवान् । किन्तु तस्याः सुमधुरं स्वरमाकर्ण्य जना समापतेतुरित एवेति मन्ये । तेषु यदूनामक्षिणी ईर्ष्या भवेतां क्लृपिते । को लाभः ?

‘कान्त !’ मध्य एव वर्ताया रसभङ्गं विदधती समुद्राच्च उमा । “अनुचित न मन्तव्यम् । विचारयामि कदाचित् यदाह स्मृतिशेषतां गच्छेयम् ?” चन्द्रमौलिना मुदहमालिङ्ग्य सुचिर इति प्रवेशितासी । प्रोक्तं च तव, ‘नहि नहि प्रिये, आवामेवमेव निवस्त्याम् ।’

अन्येनैवानिप्रायेण निवेदयामि नाथ ! मन्यताम्—भयानेव कदाचित् कयाशेषतां प्रजेत् ? अहमेकाकिनी जार्तर न खलु तदा ? भवीतु, नञ्वरेऽस्मिन् ससारे एव सम्भवति न वा ?

चन्द्रमौलिना शिरश्चालनपूर्वकमुररीकृतम् । उक्तं च अद्यतित-
घटनास्थलीभूतायामस्यां धरित्यां किं न संभवति प्रिये ।

अस्मिन् वारे सतप्ते नकुलस्थित ते न समजायत स्यामिन्, भवतः कयाशेषतायां प्रोक्तसागरनिमज्जन केवल मामकीनमेव । अथवा विपत्त्यवतस्तदा मय्येव निपतेदिति कृत्वा नु ?

नोमया सदृश्यो मिलन्ति सर्वत्र गुणवत्यः स्नुषा । कीदृशो भक्तिः ।
कीदृश सौजन्यम् । कीदृशो नुरागस्तस्या मयि । अहोऽह महाभाग्यवती
वत्स ! यस्येदृशो सुमङ्गली वधूः ।

वाक्यमसमाप्तमेवासीत् । मध्य एव किञ्चित् कासः समायातः
हिक्के च द्वे । यशोदाया शरीर निश्चलमभवत् । माता मुयाता दिव
विहाय नश्वर भुवम्, सुतस्य स्वान्त व्यदीर्यत इव । आसीत् स गृहे
एकल । रुदत एवेतस्य-आक्ष्णो प्रातरासीत् ।

प्रातरुमा यदा स्वगृहमायात् तदा श्वश्रूः पञ्चदशप्राप्तेर्घृष्टा
ज्ञात्वाऽभयधोरा, किन्तु चन्द्रमौलेस्तादृशी विह्वलतामवलोक्य धैर्येण
त बोधयन्ती सकलमप्यौर्ध्वदेहिकं सुचारु तेन न्यवर्तयत् । आसीत्
चन्द्रमौलियिमना अन्यस्मिन्नहनि । उभया चिरमाश्वासित कथं
कथमपि शरीरकार्याणि व्यदधात् । अद्वया मातु आश्वासिकं च
सकलमकरोत् ।

व्यतिगत घत्सरम् । निवृत्त मातु वार्षिकं आद्वम् । शनैः शनैः
मातृवियोगदुःखं शैथिल्यं प्राप चन्द्रमौले । कस्य खलु मातापितरौ
सुचिरं तिष्ठन् । एतादृशो दिवसो जीवने समायात्येव यस्मिन् मातृ-
पितृवियोगजन्मा हृदयदाहो शल्यतुल्य शोकविपाक सोढव्य एव ।
किन्तु को जानीते कस्य कीदृशः प्राक्तनसंस्कारः । मातृवियोगदुःखं
हृदयान्निःसृतमेव न हि ततः प्रागेव चन्द्रमौलेरपरमिष हृदयमुमा
रुग्णतामगात् । कारणान्मे किञ्चिदपि ज्ञासो मा भूत् हृदयवल्लभस्येति
हेतोस्तथा सुचिर न किमपि प्रकटित तस्मिन् ।

हस्त ! कर्मिश्चित् सामाजिके कर्मणि तन्मयतया प्रवृत्तान् चन्द्र-
मौलेना सुचिर नेतत् किमपि ज्ञातम् । पुनरप्यागता शारदी राफा,
गता च । जगतः सामान्योऽय क्रमः । 'शशिरवसन्तो पुनरायातः',
सम्यगेवोक्त भगवता शङ्कराचार्येण, 'कालः क्रीडति, गच्छत्यायुः' । न
दातस्ततः किमप्यवलोकयति कर्त्तव्यनिष्ठः । ॥ वीरप्रेरितः शर इव
महता सरम्भेण स्वकाय-साधने एव भवति संलग्नः । येन येनापि
प्रकारेण सामाजिक साहित्यिकं च तत्कार्यं साफल्यमगात् तस्य । तेन
सुखस्य श्यासो गृहीतः । क्लेशः फलेन हि पुनर्भवता विधेत् । किन्तु
चन्द्रमौलेः शरीरं सततपरिश्रमेण वर्जितमिवामवत् । प्रतिदिनं
श्रीणता गच्छन्त्या उमायाः तन्मयलोक्य च सोऽधुना विशेषेण

चिन्तितोऽभूत् । जलवायुपरिवर्तनाय सा पितृगृहमानीता । तत्रापि
तस्या स्वास्थ्यं न मार्गं समागतम् इति पुनः स्वगृहमानीता । त्रिच-
तुरदिवसानन्तरमेव देवदुर्विपाकात् चन्द्रमौलेः सा, बालापत्यानि
विहाय तत्रैव स्वः प्रयाता । निर्वृत्त सकलमौद्गवदेहिक तस्याः ।
तस्मिन्नेवाहनि स उमायाः शयनकक्षे प्राविशत् । तत्र सर्वाणि वस्तूनि
व्यवस्थया सन्ति रक्षितानि । एकं स्वीयं छायाचित्रमपि तत्रावालो-
कितम् । उमया चित्रमिदमेकेनागन्तुना चित्रकारेण निर्मापितम् ।
आसीत् भावपूर्णं तत् । तस्मिन् यूथिकासुमनसां विम्लानैका माला
विराजते । तस्य चित्रस्य पार्श्वे उमाया मुद्रयाङ्कितम् एकं पत्रं सप्राप्तम् ।
चन्द्रमौलिना तदाश्चर्येण स्वकरे गृहीतम् । तदुपरि लिखितमासीत्—
श्रीमत्तच्चन्द्रमौलेः करकमलयोर्मिलिन्दायतामिदम् । चन्द्रमौलिना
विचित्रेण भावावेशेन समुद्धाटितं तत् । उमाया सुन्दराक्षरैस्तत्रैवं
लिखितमासीत्—

प्रियतम,

उमेयं भयतश्चिराय वियुज्यते । मामाह्वयन्ति देवदूता । नाहं
चिर प्राणान् धारयिष्यामीति सुदृढो मे विश्वासः । गच्छामि नाथ,
यादृशो मयि भवतोऽतिशयित प्रेमा तमहं सम्यग् जानामि । याव-
च्छक्यं निर्वोढव्य स । मत्समुपे कृता प्रतिज्ञा न त्वया विस्मर्तव्या ।
किमधिकं यच्छिम । अहमुमायाश्चिरं तारुण्यं तभ्या सदैवरस सौन्दर्यं
य भवते समर्प्य गच्छामि । विश्वसिमि, भविष्यति भवदीये नेत्रे
बलीपलितयुक्तं त्रुटितरदनं कान्तिहीनं च उमाया वदनं न कदापि
विलोकयिष्यतः । ममायं प्रेमा, ममेव साश्वत यौवनञ्च भवन्तं
वर्तव्यपथे प्रेरयिष्यति, विनम्रं विनिवेदयामि नाथ त्वया एतस्याः
प्रेरणाया न विधेयमवहेलनम् । न कदाचिन् मनसि समानेय
यन्मध्येमार्गं मां परित्यज्य पलायितेयमुमा । ह्यमिन । भवतोऽ
न्तिमं मे मानसिकगालिङ्गन ममान्तिमोऽयं प्रणाम ।

भवदीयेव—उमा

असृन् अश्रुणोरश्रुधाराः संप्रोच्छ्र्य चन्द्रमौलिना पत्रं समा-
पितम् । ततस्तद्गतात् तत्स्वलितम् । उपविष्ट स तस्यास्तस्मिन्नेव
पर्यष्टे । तस्य स्वान्तं शून्यमिव समजायत । हृदयगतेरवरोधं स
नन्मयतया प्रत्येक्षत । स पापाश्रमूर्तिरिव निर्निमेषाभ्यामश्रिम्यां

पश्यन्नास्तः । कियत्कालपर्यन्तं स तत्रैवमुपविष्ट इति कः कथयितुं शक्तः । सायमभवत्, रात्रिरागता किन्तु संभाव्यते स तथैव चिरं निश्चेष्टमुपविष्टः । तस्याश्रूणि शुष्काणि, हृदयं काष्ठनामाप । एकैकश-
कानिचिन्मित्राणि समागतानि, तस्यां विचित्रायां परिस्थितौ तमव-
लोक्य तूष्णीमेव ततः परावृत्तानि । चिररात्राय स तथैवोपविष्टो न
जाने कदा निद्रादेव्याः शरणमगात् । अपरेद्युः महामहान्तो गुरवः
संप्राप्ताः । वैद्यधारणस्योपदेशं दत्तैव प्रतिनिवृत्ताः । समाचारपत्रेषु
समवेदनां प्रकटयितुं शोकप्रकाशकानाम्—“नव एव वयसि बालाप-
त्यानि विहाय चन्द्रमौलैः पत्नी दिवं गतेति दुःसास्पदम्” प्रकाश-
मागता दिव्यणी । सुदूरदूरतः शोकं प्रकटयितुं प्राप्तान्यनेकानि
पत्राणि तेष्वेकतमे इदमपि लिखितमामीदृ यद्धुना त्वया मातृत्वमपि
निर्वाह्यम् इति ।

अन्येषु प्रातरुमाया जननी समायाता ! तया विलोकितम्
चन्द्रमौलिः किञ्चित् प्रकृतिस्थः किन्तु चिन्तामग्न इषास्ते । तया
पृष्टं वत्स, कीदृशी खलु मानसिकी परिस्थितिः ।

मातः ! सर्वथा स्थस्थोऽस्मि । उमया यत्कार्यं मयि निहितं तदेवा-
हमधुना विधास्यामि । मया न कदापि चिन्तितं न चावबुद्धं यदीदृशः
पटाक्षेपः स्याज्जीवने मे । किन्तु अजानादुमा ! तया मम कर्तव्यं
चिरपूर्वमेव निरधार्यत । उमया नात्महननम् अपि स्वात्मदानं वितीर्ण-
मस्मै जनाय । आम्, तदात्मदानमात्महत्यायां परिणमयितुं शक्यं
किन्तु एव कृते विश्वासघातः कृतघ्नता च मच्छिरसि समायाति ।
अतो नैवं करिष्यामीति मे विनिश्चयः ।

उमाया मात्रा चन्द्रमौलेरात्मभावः परिज्ञातः । सा किञ्चित्
तूष्णीकातिष्ठत् । न जाने किम्, चन्द्रमौलिरकस्मादुत्थितः स्वस्थानात् ।
श्वश्रूः शनैः पृष्ठवती क्व गम्यते वत्स ! उमा विलोकयितुमित्युत्तरितं
तेन । अहमपि त्वया सह चलिष्यामि चन्द्र । कदाचित् ममापि सा
नयनपथगामिनी भवेत् । इति वदन्त्या एव तस्याः कण्ठावरोधः
समजनि । नेत्राभ्यामश्रुधारा निरगलन् । चन्द्रमौलिर्गृहान्निसितुमियेष
परं माताऽग्रवीदुमायाः, वत्स न कुत्रापि दृष्टिपथे समायादुमा !
मौले, वैकल्यं त्यज, धृतिं बधान । किं व्यस्मार्प्यं प्रतिज्ञामेकपद एव ।

‘विकारहेतो सति विव्रियन्ते येषां न चेतासि त एव घोराः !’ क्रिमियं कालिदासभणितिर्न स्मर्यते त्वया ।

जागरणमिव समजनि चन्द्रमौले । उपविष्टः स पुन स्वासने । निश्चिन्नालं स्थित्वा जननी उमाया. स्वगृहान् प्रति न्यवर्तत । चन्द्रः स्वस्थमत् सकलानि करोति शरीरकार्याणि, किन्तु कान्तागृहीतमनसः, मनसोऽस्ति दैन्यम् । तद्दैन्यं कः कथं दूरीकुर्यात् ।

विमनाः स कदाचित् कलानिधिमवलोक्य चिन्तयति “श्रूयते स्मिन् “मनश्चन्द्रे निलीयते ।” प्रियाया मे मनः सत्यमत्रैव निलीनं स्यात् । मन्ये, तद् गृहोत्खेपायं जगदाह्लादयति स्वयं च चन्दति । किन्तु हन्त, कथं मामयं न प्रसादयति ? आम् ज्ञातं, न मे कान्ताया कान्तं स्वान्तमत्र कलङ्किनि कलितम्, अन्यथा कथमयं मां न कलयेत् । तत् किं श्रुतिरपि स्वप्रामाण्यं परित्यजति, कोयं व्यामोहः ? न हि न हि, अत्र महारुवे श्रीहर्षस्य दृष्टिकोणस्तध्यतामावहतीति मन्ये । “तस्या स्मिन् श्रुतिमाह तदर्थिना प्रियमुखेन्दुपरा विबुधः स्मर ।” सत्यं तदेव जातम् । उमाया मनो मन्येव न्यलीयत । अन्यथा कथं मे स्वस्थवृत्तं संभाव्येत । किन्तु रे कलङ्किन्, उत्सिदस्वाम्, कवीनां पुनः सतीनां चित्तमनुपूलयितुं त्वया न चेष्टितम् ? परं कथय रे कथय कुत्र कुत्र माफल्यमवाप्तं त्वयका ? “सतीष योषित् प्रकृतिं सुनिश्चला पुनांसमभ्येति भयान्तरेऽपि ।” किमिदं सिद्धान्तवाक्यं त्वया विस्मृतम् ? मम मनो यातं, सुदूरे यातम् । न जाने क्व यातम्, यातुं नाम । निश्चितं पुनरायास्यति, वृद्धिं गृहीत्वा आयास्यति । परं पृच्छामि रे तव हस्तेऽनेन निमायातम् ? व्यथमेवायास्यते । अनेन फल्गुक्रमेणा तव जडत्वमेव प्रत्यक्षं भयकानुभूतं दौरात्म्यं चेति—न जाने स कतिधा कतिवारमुपालभत भगवन्तं जगदाह्लादकं शशिनम् ।

कदाचिदेनान्ते समुपविष्टः सोऽनुभवति यत्तस्य हृदयं स्फुटतीति । पिना हि भृगुशब्दाद्व्यास्तमोभूतमिवेदं जगत् परिलक्ष्यते । अन्तरात्मा तस्य घोरान्धकारे निमज्जतीति । किन्तु हन्त, मन्दभाग्यो वराकः स किं पिदध्यात् । शोकसागरे मग्नस्य तस्य परिस्थितिमवलोक्य स्मृतिपथमायान्ति महारुवेभवेभूतेः शोकसन्दीपनान्यश्रराणि—

हा हा देवि, स्फुटति हृदयं ध्वसते देहबन्धः,
शून्यं मन्ये जगदविरलज्वालमन्तःखलामि ।

सोदत्पन्धे तमसि विधुरो भञ्जतीवान्तरात्मा,

विप्लवमोह स्थगयति कथं भन्दभाग्यः करोमि ।

किं बहुना, शून्ये न्याने विकलकरणैस्तस्य तैस्तैश्चरितै —मन्ये—

“अपि प्राया रोदित्यपि दलति वज्रस्य हृदयम् ।”

धन्यासि उमे, धन्यासि यया गुणैरुदारैरेव समाकृष्यत
चन्द्रमौलि ।

विधानमञ्जः

विद्यागूषणः श्रीगणेशरामशर्मा,

(साहित्यरत्नम्, राजस्थाने शालाबाडवास्तव्य, मस्कृते विश्रान्तनखकेष्वप्यतम)

सायंतन समयः । पश्चिमाशान्तितिजे सूर्यनारायणो भगवान्
अस्ताचलं प्रति मन्द मन्द गच्छन् वर्तते । मन्दशीतलसुगन्धयुक्तो
वायु समन्ततः प्रवहन्नास्ते । वनप्रान्तेभ्य समागच्छता गोमहिपाजा-
दीनां दुराघातैः समुद्धूयमाना रजोरेणव कर्तुराकार तमन्तोम
विदधाना नभोमण्डल स्पृशन्त इव व्याप्नुवाना वर्तन्ते । गोचर-
भूमिभ्यो गोपालाः पशूश्चारयित्वा वेणुवाद्यानि वादयन्तः ग्रामोपसीम्नि
हसन्तो नृत्यन्तो विनोदपरिहासाश्च कुर्याणा रम्यगृहाभिमुखं प्रजन्तो
विद्यन्ते । सरस्सु, सरिस्सु, वृक्षाग्रेषु, पर्यवशिष्टरेषु च सूर्यकिरणा,
क्रीडन्त इव कामप्यपूर्वामेवावृणाभां शोभां प्रसारयन्तो विराजन्ते ।
सर्वत्रापि धरणीतले सायंसन्ध्या प्रोज्ज्वलन्तमीपद्रुप्रकाशपुञ्जं प्रक्षि-
पन्ती च रमणीयतामाधिष्कुर्वाणास्ते । क्रमशः पश्चिमसमुद्रे निलीयमाने
सूर्यनिम्बे नीले नभसि क्वचित् क्वचित् स्थूलस्थूलास्तारा अल्पाल्पा
स्वतेजोद्युतिं विकिरन्ति । यद्यप्यद्य पूर्णिमास्ति, तथापि नेत्राणां वाय-
व्यन्द्रोदयः सज्जातस्ततो हि सर्वास्तु दिक्षु घनान्धकारं प्रसरन् वर्तते ।
नदीतटारजलेषु नीलिमानमुद्बहन्तस्तरङ्गा एवमनुद्वितीयमुत्तिष्ठन्ति,
तटभूमी विलीयन्ते च । पक्षिणो दूरदूरतो नीढान् प्रति समुड्डीयमाना
फलमधुरमातपन्तो मनोहरं सङ्गीतं गायन्ति । सर्वतः प्रशान्तं वाता-
वरणं भव्यं दृश्यमुपस्थापयति ।

एवविधे हि समये केचन ग्रामोणा ब्राह्मणजना ग्रामोपगच्छन्त
सकलकलं प्रवहन्त्या नद्यास्तारे निषण्णा भियो वार्तालापान् कुर्वन्तो
हासपरिहासजिनोर्दमोमुच्यमाना दृश्यन्ते । तस्याः किञ्च नद्या सैकल-
पुलिने शिलायामेको युवा ब्राह्मणमदुरहिषेनगुटिकायाश्चूर्णं कृत्वा
ताम्रधातुविनिर्मिते एरस्मिन्नुषात्रे वस्त्राश्चले धूर्णं निक्षिप्य तदुपरि
क्रमशो जलचिन्दून् पातयन् तन्निर्गालयन्नास्ते, एकतोऽन्यो ग्रहचारो

द्रोहपरायणानां जल्पाकानामाक्षेपवचनेषु ? ननु साध्विदमुक्तम्—
'अनु हुङ्कुरते घनध्वनिं, न तु गोमायुरुतानि केसरी ।'

दोक्षितः—'ग्राम्यक्षेत्रीयास्तु सर्वेऽस्मासु समर्यादं व्यवहरन्ति,
परन्वेते राजाभिता नागरिकाः केचनात्मान सभ्यम्मन्या यदा कदा
नन्वौद्धत्वं प्रकटयन्ति, राज्याश्रयबलात्ते गर्वायन्ते चापि; यतस्ते राज-
धानीमधिवसन्ति, नृपसभासदस्यत्वात्तत्सम्पर्कं वासादयन्ति । पुनर्नव-
शिक्षाप्रचारात्ते ह्यंग्लविद्यासु व्युत्पन्ना अस्मन्नेतृत्वे ग्रामीणतादोष-
माशङ्कन्ते !'

द्विवेदः—'किं स्याद्देभिः पेषाचिन्मुष्टिमेयानां नगरवासिनां राजा-
श्रयमात्रेणलादुद्धतानामाक्षेपैर्दोषोद्भावनानाभिर्दुर्दृष्टैश्च ? सर्वमपि ज्ञाति-
मण्डलमस्मदधीनमेव चेष्टते । यदि चेमे कतिचन नागरा ज्ञातिविधान,
तन्मर्यादां, तन्नियमाश्च नो बहुमन्यन्ते, तमाक्षिपन्ति, तिरस्कुर्वन्ति,
अवगणयन्ति चेत्तदा कृतापराधाः प्राप्तकालं नूनं दण्डनीया स्युः ।'

दोक्षितः—'का दण्डस्य वार्ता ? ते तु सर्वमपि च ज्ञातिसमाज-
विधानं तृणाय मन्यन्ते । न दष्टं किं भवता, तदा, तेनोपाध्यायापसदेन
गतवर्षे सर्वजनसमक्षं यदास्मान् प्रति दुरुक्तम् ? यदि भवन्तोऽत्र
विषयेऽवधानं नार्पयेयुस्तदा श्रीमतामेतन्नेतृत्वं संकटग्रस्तमेव
मन्यताम् ।'

द्विवेदः—'निश्चिन्तैर्भूयताम् ! अस्पृश्यप्रायाणाममीषामकुली-
नानामुपाध्यायवराकाणां प्रलापापजरूपनैः किं स्यादस्माकमहितम् ?
ते तु शृगालाः सिंहैरिवास्माभिरेकदा नूनं हन्तव्या एव । अस्तु तावत्,
निपीयतामेष ससिद्धो हि भंगारसः । अहमपि चाहिकेनरसमापीय
चपकैः, शीचस्तानादिकं करोमि । अद्य तावन्नगरे ज्ञातिभोजनप्रसङ्गः ।
तदस्माभिस्त्वरितमेव तत्र गन्तव्यम् ।'

दोक्षितः—'गन्तव्यं तु वर्तत एव, परं यावद्वयं न गच्छामस्तावत्तत्र
न किमपि कृतं स्यात् । अस्मासु तत्र गतेष्वेव हि भोजनादिकं
प्रारप्स्यते ! वयं च पुनश्चन्द्रवशीयाः । 'सोमोऽस्माकं प्राज्ञाणानां
राजा' इति वेदवचनम् । यावद्विभिन्नग्रामेभ्योऽन्येऽपि च सर्वे ज्ञाति-
सदस्या नगरं गच्छन्ति तावद्वयमपि तत्र प्राप्स्यामः ।'

इत्येवविधानं वार्तालापान् कृत्वाहिफेनरसं, भंगारसं च पीत्वा ते
सर्वे शीचस्तानादिकं कृत्वा सायसन्ध्यामुपास्य मार्गमनुलग्नास्तावदेव

पूर्वस्या दिशि चन्द्रोदय समभूत् । चन्द्रज्योत्स्नावलिते पथि ते
मिथो नानाविधान् वार्ताप्रसङ्गान् जुवन्त शनः शनैर्गन्तुमुपगन्ताः ।
यावत्ते स्तोकमध्वानमतिलङ्घन्ते, तावन्मध्येमार्गं क्वचित्तमालपत्रचूर्णं
भक्षन्ति, क्वचित्पूगोफलचर्वणं कुर्वन्ते, क्वचिज्जल पिबन्ति, क्वचिदुपाश्रित्य
मार्गजनितखेदापनोदनाय विरमन्ते । यदा कदा मार्गे चलन्तोऽपि च
काव्यालापान् समालपन्ति । क्वचित् क्षातिसम्बन्धिना नव्याना पुरात-
नाना च विषयाणामालोच्य प्रत्यालोचन च कुर्वन्तो मिथो मोदमाना
गच्छन्ति । इत्थं चेष्टमानास्ते क्रमशो मार्गमतिलङ्घन्ते ।

अथ नगरोपकण्ठं सरोवरस्य पश्चिमतटे सुविस्तृताया भूमावेकं
ब्राह्मणसमाजस्य सुविशालं मन्य क्षातिभवनं सुप्रनिष्ठितमास्ते । तत्राद्य
कस्यचिद् गृहस्थस्य नागरिकब्राह्मणस्य पुत्रविवाहोत्सवनिमित्तं क्षाति-
भोजनस्य माहूलिकं प्रकरणं वर्धति । ब्राह्मणसमाजस्य तस्य सर्वेऽपि
पुरुषाः स्त्रियो बाला बालिकाश्चाबालघृद्ध समवेता विद्यन्ते । अधुना
स एष रात्र्या प्रथमप्रहरस्य समयो वर्तते । गृहपतिना सर्वेऽपि च
भोजनोपयुक्ताः पदार्थाः स्वगृहादानीय भोजनशालाया अस्याः कोण्डे
संस्थापिता सन्ति । जलभरितानि महाभाण्डानि, पत्रावन्य, दन्ध-
नानि तथान्यान्यानि तानि तानि वस्तूनि यत्र तत्र प्रयत्नान् सरक्ष्य
स्थापितानि ध्रियन्ते । केचन क्षातिवृद्धा पुरुषा बलसश्रमा युवानश्च
कृतस्नानाः कौशेयवस्त्राणि परिदधाना अग्निमुखं कृत्वा भोजनारम्भाय
सन्नद्धा इतस्तत् उपविष्टा सन्ति । केचन निशेरा भोजनशालाया
अस्या सुविशाले प्राङ्गणे क्रीडाकूर्दनानि कुर्वन्तो धावन्ति, खेलन्ति,
हसन्ति च । महिला बालाः निशेयश्च वस्त्रालङ्कारपुष्पप्रसाधनैः
शृङ्गारशोभा दधाना सतालस्वरं घृन्दन्त्यं कुर्वाणाः कस्यप्यनिर्घञ्जनी-
यमानन्दमाह्लादं मुखं चानुभावन्त्यो गायन्त्य उत्सर्ज्येतमुद्यापयन्ति ।
कतिचन युवानः सरोवरे स्नानमाचरन्तो जलक्रीडां कुवाणा हासपरि-
हासवार्ताविनोदैः काव्यकथालापैश्च मोमुद्यमाना शोभन्ते । ररराजो
वधूश्च वस्त्राभरणैः पुष्पमालादिमिश्रं शृङ्गारयज्ञां कृत्वा तत्रैव
शालाया एकमागे स्थिता स्त । द्वारदेशे दुन्दुभयो ध्वनन्ति, नाना-
वाद्यै सह सङ्गीतस्वरलहरीं सर्वतः प्रसरन्ती कर्णपुटेषु सर्वेषाममृत-
मिवापूरयति । क्षातिभवनस्यास्य स्तम्भेषु तोरणेषु द्वारेषु भित्तिषु
गवाक्षेषु च यत्र तत्र सर्वत्र जाज्वल्यमाना दीपमाना आस्तरं प्रकाश

विहिरन्त्यो विराजन्ते । सर्वत्राह्लादमयमानन्दपूर्णमिथ वातावरणं दरीदृश्यते ।

सत्यप्यानन्दमङ्गलमयेऽस्मिन् हर्षप्रसन्नमये समये वरकन्यापक्षयो कुलवृद्धानां तत्सम्बन्धिना च मनसि काप्यन्तर्गूढा चिन्तेव परिलक्ष्यते । अर्माणां सर्वेषां हितचिन्तकानां मुखाकृतिषु किमपि वैवर्ण्यं पारतन्त्र्य-दुःखमिथ घनीभूत विलाप्यते । सर्वेऽपि च ते कस्यचित् प्रतीक्षायां कृतेक्षणा इव विषण्णा इव दृश्यन्ते । तदानीमेव दीनानाथो नाम वरपक्षस्य कुलवृद्धो विवशतामात्मन प्रच्छादनेऽसमर्थ इव सर्वानपि पञ्चपरमेश्वरान् प्रोष्य सम्बोध्य निवेदयति—

अयि भो ! सम्माननीया पञ्चपरमेश्वराः । इदानीं प्रहरप्राया रात्रिर्व्यतीयाय, परन्तु नाधुनावधि द्विवेददीक्षितादयो ज्ञातिसम्मानिता वरिष्ठा पञ्चमहाशया समाजगु । तदधुना कियत्पर्यन्तमस्माभिः सर्वैस्तत्प्रतीक्षणपरैर्भाष्यम् ? यावत् न नायान्त तावत् भोजनसिद्धिः कथं स्यात् ? इदानीमत्र सर्वे जनास्तानेव प्रतीक्षमाणाः कालं क्षपयन्तः सनिष्ठन्ते । बुभुक्षया पीड्यमाना बालास्तरुणा महिलाश्च दुःखिताः सन्ति । आज्ञाप्यताम्, इदानीं किमस्माभिः कर्तव्यम् ? श्रुत्वैतत् पञ्चसमूहमध्यादेको वृद्धजनोऽब्रूत—‘यद्यपि भवतोक्तं सर्वं सत्यं तथ्यं च, परन्तु यावद्वरिष्ठाः पञ्चसदस्या नायान्ति तावद्वयं किं करवाम ? तेष्वामतेष्वेव भोजनपचनसमारम्भो भयितुमर्हति, नान्यथा । तत् कश्चित् कालः प्रतीक्ष्यताम् । ते आयन्त एव भवेयु । क्षणादेवागमिष्यन्ति ।’

कश्चिदन्यो वृद्धोऽब्रूत—‘अयं तु परम्पराप्राप्तो ज्ञातिविधानान्त-भूतो नियमो यद्धि समागतेष्वेव द्विवेददीक्षितादिषु ज्ञातिमूर्द्धन्येषु वरिष्ठपञ्चेषु ज्ञातिभोजनारम्भो भवेदिति । समागतेषु तेषु सर्वं सौकर्येण सम्पत्स्यते । तद्वद्विनात्र विषयेऽधीरंश्चिन्ताकुलेर्भाष्यम् !’

अथान्यः कश्चिद् वभाषे—‘मान्याः किमर्थमेतावानाक्षेपोऽयं कोलाहलश्च क्रियते ? यथा सर्वेषां ज्ञातिजनानां गृहेषूत्सवाः समुद्या-प्यन्ते तथैवात्रापि चोत्सवोऽयं भवेत् । यावद् द्विवेददीक्षितादयो नागच्छन्ति तावच्चरया कृतयापि किं फलं स्यात् ।’

कश्चिदपरो वभाषे—‘नायं क्रमः शोभनः । द्विवेददीक्षितादयः किमिति श्रुत्येव यथासमयं नायान्त ? किमर्थं च ते दीर्घसूत्रितामा-

तन्वते ? तेषां विलम्बेनागमनाच्छतशो ज्ञातिममाजमदस्याः श्रुत्या-
मकण्ठा भृशं पांड्यन्ते ! यत्र ते ममवान् पूर्वमेवात्रावयुञ्चेत्तदा का
हानिस्तेषाम् ?

अथ कश्चित्प्रौढवया गृहस्थाञ्ज्—‘अयि भो ! एते किल द्विवेदा-
दीक्षिताश्च वरिष्ठाः पञ्चा अम्मज्ज्ञातिजनानां नेनारो नायकाश्च मूर्द्धा-
भिपिच्छा राजान इव प्रजानां पित्रो वर्तन्ते । ते सर्वेऽम्माभिः
मर्यैः सम्मान्या एव, यन्मेषां पूर्वपुण्यैर्महतं पुण्यमुपाजितम्,
महांस्त्यागो विद्वित्पत्तम, ज्ञानिज्ञिनाय दानानि समुत्सृष्टानि,
सर्वस्वमपि ते ज्ञानिन्यः समर्पितवन्तस्त एव हि तेषामिय वरिष्ठता
परम्पराप्राप्ताद्यापि चाश्रुणा प्रचलति । न पुनरियं तद्वरेण्यतास्मा-
मिनांगरिक्कैरेव परिपाल्यते परच ज्ञानिममाजस्य ममन्नापि ममष्टि-
स्तेषामिदं सम्मान मदा सर्वत्र संग्रन्ति । ततोऽत्र विषये नाम्माभिः
किमपि वक्तव्यमावृत्तिर्वा विधेया । नो चेद्वयमग्रेण्य ज्ञानिममुदायस्य
कोपमाजो भविष्याम । विशेषतोऽग्निन् मङ्गलमये विवाहप्रसङ्गे
मामूत्कोऽपि फलहकपायोद्गोपः । स्वगृह एव यदा शुभरुमारम्भो
भवति तदा सर्वैरपि सहजगोलैर्मवितस्यम् । क्षणं प्रनीक्ष्यताम्, परि-
णामे मर्यं शोभनमेव स्यात् ।’ ततः कश्चिदन्यो जनः प्राह—‘त इमे
द्विवेददीक्षितादयो वरिष्ठा ज्ञातिनेनारो न केवलमग्रेव विलम्बन्ते
प्रत्युत प्रायः मर्यत्रैव कार्यकालं विलम्ब्यायान्ति, आवाता अपि निर्नि-
मित्त कालश्रेपं कुर्वन्ति, पुनर्यदा कदा दुर्घटनान्वयि च ऋवन्ति ।
नैतत्सर्वं दक्षप्रतिष्ठानुरूपम्, नैष भो, कुलीनानां क्रमः, न चैषां महतां
मर्यादा ! दृश्यताम्, अथैव त एतेऽनुनापर्यन्तं नागताः । सर्वेऽपि
य ज्ञातिजनास्तानेव प्रतीक्षमाणा पांड्यन्ते ! अप्येतदुचितम् ?

उवाच्यायवृद्धः—‘यूर्यं मर्यै मीरव कातरा मूर्याश्च नागरिका म्य !
नो येन कथमेवविधमनुचितमाचरणं तेषां नायकत्वं पूज्यत्वं वरिष्ठ्यं
च स्वाहुर्य ? अथ द्विवेददीक्षितादीनां पूर्वज्ज्ञातीनां सेवावश्यं कृदा
भ्यात्, परं तत्फलरूपा सम्मानता तु तेषां वंशजैः सप्तपुण्यपर्यन्तमिदा-
नो यावदुपनुष्ठा । अधुनापि यच्च तान ज्ञानिनायकान् पूजयन्तानेव
मत्वा तेषामादरं मत्कारं च कुर्मः, परन्त्वेतेऽस्य मत्कारस्य कियन्पात्र-
त्यमावहन्ति, न मे मनो यवार्थतो वेत्तं प्रभवति । अन्यः कश्चिदुदाच-
‘अये ! त इमे ज्ञानिशिरोमणयः स्वपूर्वजानां पुण्योपचये ममाजे सर्व-
सदभ्यैः पूजिता अपि च गर्वायन्ते, दुर्मापनां कुर्वते, स्वेच्छाचारं च

तन्वते ! नन्वीदृशैर्ज्ञातिनायकै किं हितं साधितं स्यादस्माकं सर्वेषाम् ? एवंविधैरकर्मण्यैरलसैरशिक्षितैरसभ्यैरशिष्टै समाजस्य का गौरववृद्धिः स्यात् ? किमेतैर्प्राणीणैर्ज्ञातिसमष्टि स्वस्तिमती भवेत् ? कां सिद्धिमासादयन्ति नन्वीदृशैर्नैतृपदवाच्यैर्ज्ञातयो नाम ? अद्य ननु मध्यरात्रप्रायः समयोऽत्यवर्तत परन्तु ते नायाताः ! कीदृशमसह्यमेतन्नायककृतं दुःखम् ? का वासौ रूढिवादविहम्बना ?

एको युवा—‘अयिभो ! दीक्षितद्विवेदादयो हीमे ज्ञातिप्रधाना अर्धगर्वोद्धता सर्वानस्मान् स्वकीतदासानिव मन्यमाना यथेच्छमन्यायमाचरन्ति । बालिशत्वं त्वेतेषां नन्विदं यत्ते प्रायः सदा लोकान् पीडयन्त्यकारणम् । यदि ते यथासमयं ज्ञातिसम्मेलनोत्सवेषु न गच्छन्ति तदा कार्यनिर्वाहं कथं स्यात् ? कथं चेदमायालवृद्धं ज्ञातिजनानां सर्वेषां भोजनावरोधदुःखं नियतेत नाम ? तस्य कोऽप्युपायश्चिन्त्यताम् । नो चेन्निखिलमपि रात्रिं यावत्तान् प्रतीक्षमाणास्तिष्ठन्तु भवन्तः ! स्वनायकानामागमनप्रतीक्षणमेष हि परिपालयन्तु, विचित्रमेतद्दासत्वम् ।’

उपाध्याय — ‘महाशयाः ! मध्यरात्रोऽपि च व्यतीयाय ! परं द्विवेद-दीक्षितादयो नायाता, नायाता, नैवायाताः ! तदधुना किं कर्तव्यमस्माभिः ? यदुचितं तदेवोच्यताम् ।’

एको वृद्धः—‘भोजनपचनायारम्भस्तु तावत् क्रियताम् । समागतेषु द्विवेददीक्षितादिषु तेभ्यः क्षमां याचिष्यामहे । अन्यो नास्त्येवाभ्युपायः । सर्वेऽपि च ज्ञातिजा बुभुक्षया पीड्यमानाः सन्ति, बालक-बालिका निद्रावशमुपगताः, स्त्रियश्च सर्वे शिशवश्च कामपि दृशनीया कष्टा दशमनुभवन्त्यधुना । तत्कार्यारम्भस्तु क्रियतामेव ।’ एकः प्रौढवयाः पुरुषः—‘का हानि, यदि भोजनारम्भः क्रियेत् ?’

अन्यः कश्चित्—‘न ज्ञायते, ननु किं कारणम्, यदीक्षितादयोऽधुना-पर्यन्तं नायाता ? कदाचिन्मध्येमार्गं कामप्यापत्तिं गताः स्युरथवा व्याघ्रभल्लूकादिभिर्हिंस्रपशुभिः प्रतिरुद्धा भवेयुरुताहोर्विचौरलुण्ठकादिभिः परिमुपिता स्युः, किं वाकस्माद्रोगाक्रान्ता कृच्छ्रप्राप्ताः स्युर्नो-चेत्कथमेतावदीधं समयं विलम्बन्ते ? मन्ये, कस्माच्चिद्धेतोरिमे नूनं महतीं विपत्तिं गता । भगवानेव जानाति तत्त्वतो भूतार्थम् । तत् प्रारब्धतां नावद्भोजनसिद्धये प्राथमिकमावश्यकं कार्यं जातम् । परम् ‘उपाध्यायस्य गृहादेवार्यं मानमद्भोऽजायत वरिष्ठपञ्चानाम्’ इति महान् वतापवादः । अस्माद् दुर्निमित्ताद्यदि रक्षन्ति ज्ञातयोऽस्मान्

तदा वयं तु भोजनकार्यारम्भे कृते न कमपि दोष वापदं वा सम्भाव-
यामः ।'

केचन युवानः प्रोचुः—वयं तु सर्वेऽस्मिन् मन्ये, सुविक्रमिते
विद्वाननुगे द्विवेददोक्षितसदृशानां मूर्खाणां प्रामाण्यनामशिक्षितानाम
मभ्यानां तदेतन्नायकत्वं नन्वन्धपरम्परानुसरणमज्ञानविजृम्भितमेव
मन्यामहे । अयं हि प्रचण्डो यत रुढिवाद । गडुलिकाप्रवाहमात्र-
मेतत्सर्वम् । ज्ञातिसप्तष्टौ सर्वेऽपि सदस्याः समान सम्मानाधिकार-
महन्ति । कस्याप्येकस्य वर्गविशेषस्यैकाधिकारो न न्याययुक्तो भवितु-
मर्हति । एकस्य द्वयोर्वा सदस्ययोरपराधान् सर्वेऽपि च ज्ञातिसभ्या
अकारणं क्लेशक्लिष्टाः सन्नो भूयो भूय पीड्यन्ते, नैतत्कथमप्यु-
चितम् । तदाज्ञापयन्तु, सर्वे भोजनं पचामः । यदि तावन्पर्यन्त-
मिने ज्ञानिपूज्यास्तथाकथिता वरिष्ठाः पश्चा आयान्ति चेत्तदा शोभन-
मेव, नो चेन् वयं सर्वं पक्त्वा भुक्त्वा च स्वगृहं प्रजाम । अन्यत्किम् ?

इत्थं रिचदमानानां तेषां मर्षेण बहुमतेन ते सर्वेभोजनं परि-
पक्वम् । भोजने समिद्धेऽपि ते वरिष्ठा पश्चा नाजगमुस्तदा सर्वे ज्ञातयो
भोजनपदार्थान् पत्रावलीषु परिवेश्य सुखेनारुणि भुक्त्वा स्वगृहान्
प्रवियुः । सर्वेषु गतेष्वपि यदा ते द्विवेददोक्षितादयो नैवायातारतदो-
षाध्यायोऽपि च कञ्चित् कालं प्रतीक्ष्य ज्ञातिमवसान् स्वगृहं प्रतस्थे ।
अधुना रात्र्यान्तर्तीव्रप्रहरस्य समयो व्यतीतमानोऽभून् ।

रात्र्यान्तर्तीव्रप्रहरस्य समयः । रामनाथदीक्षितो भानुदत्तद्विवेकस्तथा
तयोः महेश्वराश्च केचन ब्राह्मणाः नगरं प्रविश्य धान्ताः कृन्ता
मरोरररर तीरभूमिं समाजग्मुः । तत्रागत्य क्षण रिधम्य सुगमार्जन
गण्डूपादिकं कृत्वा, हस्तपादं प्रक्षाल्य, वस्त्रवेषादिकं सुन्यवस्थितं
विधाय स्वजार्तायानां ज्ञातिमवनस्य द्वारदेशमनुप्राप्ताः । तत्रागन्त्य
यावन् पश्यन्ति तावत्तस्या भोजनशालाया बृहद्विभालं च गोपुराकारं
द्वारनाट्युत्कृष्टं दृष्ट्वा तेऽतीवाश्चर्यमन्वमपन । क्षणनेकं ते सर्वेऽपि
चक्रिचक्रिता विस्मिता आश्चर्यसन्देहाद्गद्गदितानामात्मद्वयैरालोडि-
ताग्निलचित्तवृत्तयो विभ्रान्ता ददृभ्रान्ता इव किङ्कर्तव्यविमूढाः
कान्दिशोका इयानिचटन्तोऽपि प्रमह्य कगप्यज्ञानशक्त्या प्रेरित इव
तत्रैव द्वारपादयोस्तस्थुः ।

कनिष्कालं ते तत्र जहा स्तब्धता निप्पन्ता विवक्षा इव न्यित्वा
परम्परं सुखायलोकनं कुर्वाणास्त्रूणीनुपाविशन् । ततो भानुदत्तो

दीक्षितो रामनाथं द्विवेदं मन्दगम्भीरेण नैराश्यपूर्णं स्वरेणावोचत्-
'किमिति भो ! सैषा भोजनशालास्माकमद्यावृत्तकपाटास्ते ? कदाचिद्वयं
भोजनदिवसतिथिं विस्मृताः ! त्रिमेतद्भो ! न कोऽप्यत्र सजातीयः
समधर्मा जनो दृष्टिपथमायाति ?'

रामनाथ — 'अयि, भो ! किं वयं बालका स्मो यद्भोजनतिथिमेव
विस्मृतवन्तः । स्वशिरसि बद्धादुष्णीपात् पञ्चाङ्गं नीत्वा तिथिवा-
रादिकं तथा मन्त्रणपत्रं च दर्शयति, तिथिस्तु तावत् सैवास्तेऽद्य
पूर्णमा । न वयं तिथिं विस्मृताः स्म ।'

तावदेक शिष्यो प्रवर्ति— 'किं न पश्यन्ति भवन्तो यदत्र द्वार-
समीपे भोजनोच्छिष्टा पत्रावलयस्तथा च द्रोणानां राशिरुच्चाररूपो
निपतितोऽस्ति । तस्मादेवैते श्वानो गर्दभा अजाश्चात्र समवेता सन्तो
भुक्ष्येयमन्नादिकं भोक्षुकामा निभास्यन्ते !'

भानुदत्तः— 'सत्यमेतत् । मन्ये ज्ञातिजनास्तु सर्वे भोजनं कृत्वा
श्वगृहान् प्रतिजग्मुः । निर्गतित तैर्भोजनमस्मदागमनात्पूर्वमेवेति मे
प्रतिभाति ॥'

रामनाथ — 'एतत्पृथिव्यं विचित्रम् ! अदृष्टमश्रुतपूर्वं चैतत् ।
कथमस्मास्वनागतेष्वेवैतद्भोजनं न्यवर्तन्ते मे ज्ञातयः ? अधुना क
पृच्छामः ? अत्र तु नैकोऽपि सजातीयो विलोक्यते । तदधुना किं
विधीयताम् ?'

भानुदत्त — 'वस्तुतोऽस्माकं गृहादग्रागच्छता मार्गे भूयान् हि
समयोऽतिक्रान्तः । समस्ता रात्रिरेव व्यतीयाय । चन्द्रचन्द्रिकायां
मार्गमतिलङ्घमाना वयं कालातिक्रममेव नावादध्महि । तेन हि
महानेव विलम्बो बभूव । हा, हन्त ! महदनिष्टमेतद् बभूव ॥'

रामनाथः— 'अहो ! नागरिकाणामस्मज्ज्ञातिजनानामेतावद्
दुस्साहसम् । अस्मद्विनैव ते भोजनं कृत्वा गृहान् गतवन्तः । अहो,
भोजनमदृष्टवममीषाम् । अयं तु प्रत्यक्षमेवास्माकं ज्ञातिपूज्यानां
वरिष्ठपञ्चानामपमानः । ननु गूस्त्रास्त एते नागरिका स्वेच्छा
चारिणः । ये प्रायः सदैव ज्ञातिविधाननियमानामुल्लङ्घनं कुर्वन्ते ।
नायं साधारणो विषयः इयमस्माकं प्रत्यक्षमेवोपेक्षावधोरणा तिर-
स्कारश्च । तदुन्यतामिदानीं किं कर्तव्यमस्माभिः ?' भानुदत्तः—
'महाशय ! अलमत्रातिमात्रचिन्तितेन । सहसास्माभिर्ज्ञातिभ्यो न कुपि-
तव्यम् ! सम्भाव्यते, कदाचित् किमपि तादृशं किमप्यनिष्टं घटनान्तरं

जात भवेद्यद्वशात् ज्ञातिजना स्थित्यनुरोधादनिवार्यतानुरोधाद्वा भोजनादिक परिसमाप्य गृहान् गता स्युः । यद्वा तद्वा भवतु, तद्वय माद्री नगर गच्छामः तत्र गत्वा यथार्थां स्थितिं जानीयाम ।'

रामनाथः—'साधूक्त भवता । विवेकद्वचनमेतद्वचताम् । तदेवानुसराम । तत्सर्वादावस्माक नगरगमनमेव सर्वथोचितम् । सम्भवति, बहुजनसमुदायेऽस्मिन् ज्ञानिना समाजे कश्चिद्रङ्गो वास्मात् पिडितो वा जात स्यादथवान्यत्किमप्यत्याहितमकस्मादापतित स्यात् । वै-गत्या वा राजकारणाद्वान्यस्माद्वा कस्मानपि हेतो कोऽपि विघ्ननाथा निरोधो वा सजात स्यात् । तदागम्यताम्, वयं नगर गच्छामः । अस्माक सहचरा श्मे शिष्यगालादयो युवान सर्वेऽत्रैर सरोवरतटे क्वचिदुपविद्यास्मान् प्रतीक्षन्ताम् । आषा द्वावेष प्रमुखौ धृद्धौ (द्विवेददोक्षितौ) नगर गच्छाव ।'

अथैव निश्चित्य तौ द्वावपि द्विवेददोक्षितौ नगर जग्मतु । मार्गे सर्वत्र घनान्धकारो निस्तब्धता चासीत् । तौ द्वावपि प्रामीणवेष्टी लघुवहस्तौ प्राक्षणी मार्गे चलन्तौ दृष्ट्वा श्वानो भयन्ति स्म । नगर-रक्षणायादन्तो राजकीया रक्षाविभागीया प्रहरिणस्तौ 'कोन्वा-गच्छति ? किमर्थं रात्रौ नगरवीथीषु भ्रमथ ?' इत्यादीन् प्रश्नान् मुहुर्मुहु पृच्छन्ति स्म । तान् प्रति स्वागमनस्य प्रयोजन निषेदयन्तौ, समुचितमुत्तरं च प्रयच्छन्तौ, मार्गेऽज्ञाताया भूमौ पदे पदे प्रस्त्रलन्तौ यष्टिसाहाय्येन कयमपि कुच्छ्रेण शनैः शनैरुपाध्यायस्य गृहं प्रापतु । तत्र गत्वा तद्गृहाङ्गणमासाद्य द्वारदेशे तिष्ठन्तौ तौ-भो मो । 'उपाध्याय । अयि भो उपाध्यायमहाशया । इति प्रोच्ये स्मरेण भूयो भूयः समाह्वयाताम् । परतु न कोऽपि तत्सम्बोधनं श्रुत्वा । बहुवारं तौ दोर्यतरे स्त्रिल सम्बोधनेनमुपाध्यायमामन्त्रयतां, मुहुर्मुहुः सखटख-टाघ्ननिमपि कपाटी जघ्नतुः परं गभीरनिद्रावशं गतेषु जनेषु नैकोऽपि प्रधुद्धो जागरितश्च । परनेराश्य गतौ तौ यदा महन्त निम्त्माह गतौ तदान्ते गगनभेदि सम्बोधनं कृत्वा जगर्जतुर्बारवारं चाह्वयतां तदो-पाध्यायस्य प्रतिवेशिनो जना केचिज्जागर्तिमासाद्य तेऽपि चोपाध्याय पुनः पुनः सम्बोधयन्तदा महता काठिन्येनोपाध्यायस्य गृहान्तं प्रको-ष्ठान् कश्चिज्जागरितं सन्नुवाच--'कोऽस्ति मो ।' तावाहतु 'आवां द्विवेददोक्षितौ स्व ।' श्रुत्वेतयोर्वचनं तत्कण्ठध्वनिं परिचीय चोपाध्यायमहाशय 'आगच्छामि भो ।' इति नुबन् शदिनि द्वारदेश

समागत्य द्वारकपाटानुद्घात्योचे—“आगम्यताम्, महाभागा ! स्वागतम् ! स्वागतम् ! निद्रावश गतेन मया भवद्वचन नाकर्णित तत्क्षम्यताम् ।” तावूचतु —“अपि ज्ञातिभोजन परिसमाप्तम् ? अपि ज्ञातिजना सर्वे भुक्त्वा स्वगृहान् प्रति ययुः ? उपाध्याय—भवदागमनेऽतीव विलम्बोऽजायत । अनागतौ भवन्तौ विचार्य सर्वेऽपि ज्ञातयो भवत्कृते महर्तो चिन्तां चक्रुः । पथि समाव्रजतां भयतां माभूत्किमप्यनिष्टमिति सर्वेऽपि चिन्तोद्विग्नमानसा व्याकुलाश्च बभूवुः । परमेश्वरात् सर्वेऽपि भवत्कुशल कामयमाना मध्यरात्र यावत् भवन्तावेष प्रतीक्षणपरास्तस्थुः यदा मध्यरात्रोत्तरमपि भवन्तौ ज्ञातिभवनं न प्रापतुस्तदा सर्वेभोजनं परिपच्यन्ते येन केन प्रकारेण भुक्तम् । एव निर्वर्त्य कार्यजातं स्वगृहान् प्रति गतं तैः । अहमपि गतेषु सर्वेषु कियन्त कालं भवन्तौ प्रतीक्षमाणोऽस्याम् । पर्यन्ते नैराश्य गतोऽहमधुनैवात्रायातोऽस्मि । अमखिन्नोऽहं गभीरनिद्रावशगतः । अतोऽग्रे भवन्तावैव प्रमाणम् ।”

दीक्षित —‘आम्, ज्ञातमेतत् सगं तु, परमुच्यताम्, अत्र प्रकरणे सम्मानसत्कारतिलकादिकं केन सम्पादितम् ? अथाथ सत्कारतिलकस्तावत्केन स्वीकृतं ? ज्ञातिदक्षिणाद्रव्यं च कं स्वीचकार ? केन वा जलपात्राणि व्यतीर्यन्त ?’

उपाध्याय —‘श्रीमत्स्वनागतेषु कथं स्यात्सम्मानसत्कारः ?’ इति सगंज्ञातिवृद्धैर्विचिन्त्य स्थगितोऽसौ सम्मानतिलकसत्कारः । अस्तु तावद्भवन्तौ गृहाभ्यन्तरमागच्छताम् । अन्तः प्रविश्य स्नानसन्ध्यादिकं कुरुताम्, तावन्मे गृहिणी भोजनं पचति । भोजनं कृत्वा क्षणं घामडुक्षि विभ्रम्य ततो यथेच्छं विदधाताम् ।”

आकर्ष्येयोपाध्यायस्य तद्वचनं स दीक्षित मोधाघेशवशाज्ज्वलन्निव भूताविष्ट इव ग्रहमस्त इव सर्वामपि तत्रत्यां स्थितिमेकपदे विस्मृत्य प्रकम्पमानसर्वावयवो रौद्रभीषणं सिंहान्तचेष्टां कुर्वाणोऽनवीतु—

‘आ, पापात्मन् ! त्वद्गृहेऽस्माकमेतावदपमानं कृत्वा पुनर्भोजनाय कथयामि ? दुष्ट ! पाप ! अधम ! चण्डाल ! नेयं साधारणी वार्ता । अपमस्माकं महानेपासहोऽपमानं । तथैव पापत्मनो दुर्धचेष्टितमेतत्सगम् । वर्षशतादप्यधिकसमयाज्जायमानमस्माकमेतज्ज्ञातिपरिष्ठतां निरोद्धुं किं नु तवेदं दुस्साहसम् ? ज्ञातिषु का गणना

युष्माकमकुलीनाना वतोपाध्यायहतकानाम् । त्रिरमतावत् क्षणमेक
यावद्दह तेऽस्यापहारस्य तात्कालिनीं चिकित्सा कुर्वे । दुराचार ।
मुद्गूढादानीमेवास्य पापाचरणस्य प्रतिफलम् । हूँ, ला मेऽपमानमति-
दुर्विपक्ष कृतवानसि ॥'

इति वदन्नेवासी दाक्षित स्ववटिगद्वान् परिकरवस्त्रादयो निगू-
हिता तोत्रधारामेका दुरिक्ता निष्कास्य ता चापगतमोघा कृत्वा स्फूर्जद्-
बलवेगेन स्वगल चिच्छेद । क्षणादेवासी सद्य प्राणान् मुमाच ॥ मुहूर्त-
मात्रे उपाध्यायस्य गृहप्राङ्गणे मूलतडित्तो महावृक्ष इव भूमौ
तन्मृतदेहो निपपात ।

‘अरे । हा हन्त ॥ हतोऽस्मि मन्दमाग्य । किमिदं मे शिरसि ब्रह्म-
हत्यापापमापतितम् ॥ किं करोमि ॥ क्व गच्छामि ॥ किमिदं मे वज्र-
लेपसद्वन्नमत्याहितम् । अधुना किं मेऽनेन लाङ्घितेन हतजीव-
नेन प्रयोजनम् । अरे रे । किमिति ममैते कृपणा प्राणा नो निर्ग-
च्छन्ति देहादस्मादधमाधमात् ।’ इत्येवविधान् प्रलापान् कुर्वाणो
भूयोभूय दत्तस्तत किंकर्तव्यविमूढो ग्लानिं, लज्जा, घृणामपमान च
तीव्रतरमनुभवन्नसावुपाध्यायस्तत्रैव गृहाङ्गणस्यैकपात्रे पतितमेक
प्रस्तरखण्डं गृहीत्वा स्वशिरसि तेन तथा वेगात्प्रजह्ये यथा सोऽपि
वाकालमेव प्राणैर्वियुक्तो भूमौ पपात ।

दृष्ट्वैतमवितर्कितसम्भ्रम विचित्रमतिभीषण व्यतिकर सह-
स्रास्माग्नातमतीवारन्तुष्ट घटनान्तर सर्वेऽपि उपाध्यायस्य गृहस-
दस्या प्रतिवेशिनो जनाश्च युगपत्तत्रागत्य महान्त कोलाहलमाक्रोश च
कर्तुमारेभिरे । ‘हा, हन्त । महदेवानिष्टं समभूत्’ इत्युच्चैर्वाङ्मन्त्र
करुणाकरुणार्विलापकलापैश्चारुदन् । ‘अहह, द्वावप्येता पुरो प्राणान्त
चक्रतु । अधुना किं क्रियताम् ?’ इति ब्रुवाणा यावत् स्वरुतव्य निश्चि-
न्वन्ति तात्रदेवास्या दुर्घटनाया प्रसार सर्वतोदिक् क्षणादेव शीघ्रतर
समभूत् । यावत्ते सर्वे द्वयोरप्यनयोर्दाहसस्कारविधिमुपपादयितुं प्रयतन्ते
तावदेव रात्रकाया रक्षाविभागीया पुरपास्तत्रागमुत्तथागत्यैव तत्का
लोचितमभियोग समारोप्य न्यायपद्धतेर्नियमानुसार कार्यजातं कर्तुमा
रभन्त । तावता कालेन सर्वे ज्ञातिसभ्या परचिता व्यवहारकुशला
जनास्तत्र समाययु । महानेव हाहाकार प्रावर्तत । रोरुद्यमानानां
जनानां गगनभेदिमिराक्रोशैरावर्तनादै कम्णाविलापव्यनिभिश्च दशापि-

दिश स रोदसी च समवेदनया महदुखभाजः शोकमग्नाश्च
वभूवुः ।

अथैवं महदनिष्टं करुणापूर्णं प्रसंगं यदृच्छयोपस्थितं विभाव्य
केचन समाजस्य शुभचिन्तकाः कुलवृद्धा सचेतसो बुद्धिमन्तश्च
सदस्या राजभवनं गत्वा राजानमुपस्थाय तदग्रे महान्तमनुनयं विनय-
ञ्च कृत्वा वारं वारं सम्प्रार्थ्य तयोर्द्वयोर्मृतयोर्ब्राह्मणयोः शवपरीक्षणं
निवारयितुं निवेदयामासुः । ब्राह्मणान् तान् सर्वान् राजाश्रितान्
राज्यस्य शुभचिन्तकाश्च मत्वा परमकृपालुना शासकेन तच्छवपरीक्षणं
निरुध्य तयोरन्त्येष्टिसंस्कारकरणं लिखितरूपमाज्ञापितम् । ततोऽपयातेषु
तद्गृहाद्वाजकीयपुरुषेषु तयोर्द्वयोः शवौ श्मशानं नीत्वाग्निसंस्कार-
पूर्वकं भस्मसात्कृतौ सर्वैर्ज्जातिजनैः ।

‘परिवर्तनम्’

शिवदत्तशर्मा धनुर्वेद

(काशी-हिन्दूविश्वविद्यालयस्य सन्तुष्टमहाविद्यालये, साहित्यशास्त्राचार्य)

प्रभातवेलेयमागता, भगवान् अनुमालो प्राचीं सनार्याकर्तुमिच्छति । सम्प्रति तु छालिमा विलोक्यते तस्यां दिशि । परितो तन्कोट-
राग्निर्गताः पश्चिणः प्रातःकालिकं ममोरं सैवितुमिच्छन्तो नमसि दह्यन्ते । मर्वत. विशुद्धं वातारणं प्रतीयते ।

सर्मापे एव पवित्रा सरिन् प्रवहति । तस्यास्तटे द्वौ ब्राह्मणवट्ट
संभ्यानुपासाते । यदा भगवान् नुवनमात्कर. स्वर्काय प्रयमं किरणं
प्राप्तिपन्, तदैव एताभ्यां तस्मै अन्यं दत्तम्, पुनश्च अन्योत्तरं कर्म
आरब्धम् ।

पाठ्ये एव ब्रह्मनिष्ठस्य साक्षात्तपोमूर्तोः ऋषिवरस्य वशिष्ठस्य
आश्रमो दृश्यते । एतौ तेजस्विनी वट्ट अस्मिन्नेव आश्रमे निवसतः ।
आश्रममिमं दृष्ट्वा स्वर्गस्य कल्पना मपद्येव हृदि जागर्ति । समन्तान्ना-
नाविधानां कुसुमानां सौरभं समायाति । आश्रमनिकटे सर्वतस्तेजस्वि-
नस्तपस्विन एव दृश्यन्ते । अहो तपः प्रभाव एतेषाम् । सर्वतोऽपि
ज्ञान्ते साम्राज्यं दरीदृश्यते । प्रकृतिपरिवर्तनं प्रत्यक्षमत्र दृश्यते यद्
एकस्मिन्नेव जलाशये गजेन्द्रो मृगेन्द्रश्च जल पिबतः । अहो ज्ञान्तम्
आश्रमपदम् ।

स्पासिता मन्ध्या वटुभ्याम्, अधुना एतौ अग्निहोत्राय आश्रमं
प्रम्वितौ । किञ्चिद्दूरे गत्वा तौ साध्वयं पुलकितगात्रौ विविधानश्वान्
मत्तगजेन्द्रान् मनुष्यसमूहांवापश्यताम् । कुत्रचित्सुप्ताः, कुत्रचिदु-
त्थिताः, केचिद्वाद्यानि वादयन्तः, अपरे दक्षसज्जिताः नानाविधवस्त्र-
धारिणः पुण्याः ताम्यां दृष्टाः । अथ तत्सर्वं दृष्ट्वा श्रुतिश्रवाः सोमपी-
थिनमुवाच ।

श्रुतिश्रवा —अहो सोमपीथिन्, पश्यसि एतत्सर्वम् ? कुत एते
समायाताः ? के इमे सन्ति ? मन्ये राजपुरुषा सन्ति ।

सोमपीथी—पश्यामि मित्र ? ममापि चेतसि महत् कुतूहल-
मुत्पन्नम् । कश्चित् प्रष्टव्योस्मिन्विषये । यतो हि एते अस्मदाश्रमे
आयाता अतिथयोऽस्माकं संजाता । अतस्तत्र प्रातः स्मरणीयं महर्षिं
विनिवेदयिष्यामि ।

एवं चलति कौतूहलात्मके वार्तालापे पुरतः एको राजपुरुष आग-
च्छन् दृष्ट । एतावपि तदभिमुखं चलितौ ।

तेन आगत्य सादरं प्रणम्य उक्तम् यद् भो ब्रह्मचारिणः चक्रवर्ती
सम्राट् विश्वामित्र भवन्तौ प्रणतिपुरस्सरमाह्वयति ।

एतावपि साशीर्वाद्—किं किं महाराजो विश्वामित्रः ? अपि महा-
राजविश्वामित्रस्य एतत्सर्वं सैन्यादिकं वर्तते ?

राजपुरुष —आम् । भगवन्तौ ।

श्रुतिश्रवाः—कस्मिन्समये समायातो महाराजः ? ह्य सायकाले
तु अत्र किमपि नासीत् । इदानीमेवास्माभिर्विलोकितमेतत्सर्वम् । वयं
तु चकिता संजाताः ।

राजपु०—भगवन् । राजराजेश्वरं दिनत्रयात्पूर्वमेव राजधानीत
प्रस्थितो मृगयार्थम्, बहवः क्रूरजन्तवो व्यापादिता । ह्य सायम्
एको भयकरः सिंहः दृष्टो महाराजेन । परं सपद्येव स निविडे वने
परोक्षोऽभयत् । आज्ञप्ता वयं सर्वे तस्यान्वेपणाय । सर्वमपि अरण्य-
मस्माभिरन्विष्टम् । मार्गे चान्ये बहवो हिंस्रजन्तवः यमपथपथिका
कृता । परमस्माभिस्तस्याकृतिः परिचीयते, स तु न हृग्गीचरीभूतः ।
अहो भयकरस्तस्य सदाबन्धः । ईदृशः सिंहस्तु नावलोकितः कुत्राप्य-
स्माभिः ।

श्रुतिश्रवा —(सकुतूहलम्) ततः किं जातम् ? अग्रे कथय तावत् ।

राजपु०—अग्रे श्रूयताम् । तस्यैव सिंहस्य पदचिह्नान्यनुगच्छन्तो
वयं प्रगाढेऽस्मिन्नरण्ये इतस्ततः परिभ्रान्ताः । किञ्चित्समयानन्तरमेव
च अश्रौष्म तस्यैव हृदयद्रावकं सिंहनादम् । यदा तस्य स्मरणं कुर्मः,
तदा जायते हृदि कम्पः ।

सोमपीथी—ततस्ततः ।

राजपु०—ततस्तु भयभीताः सर्वे स्वमनसि, अयमागत इति

कम्पमाना अत्रैव शिविरनिर्माणस्य महाराजाय सम्मतिं प्रददामि । नरेन्द्रोऽपि प्रस्तावमिदं स्वीचकार ।

तदाज्ञयात्रैव अस्माकं रात्रिनिवासः समजायत । सम्प्रत्येव स शयनादुत्थितः, दृष्ट्वाश्च तेन भवन्तः । अतो मा श्रीमता सत्रहुमानमाह्वानाय आज्ञापयन् ।

श्रुतिश्रवाः—अबश्यं लोकस्न्याणहारकस्य राहः दर्शनं करिष्यामः । इत्युक्त्वा ते त्रयोऽपि राजाधिष्ठानं प्रति प्रस्थिताः ।

अथ कुत्रचित् स्वोन्मत्ततया उच्चैःश्रवसमपि तिरस्कुर्वन्तो हयाः, कुत्रचिन्निर्झरद्गानधारयो मत्तदन्तिनः, कुत्रचित्तेषां पादाघातेन शुण्ड-
क्रीडया वा उत्पादिताः तरयः, एतान् सृगयाहताः मयंकराकृतयो जन्तवः, अपरतो ज्ञाविता एव चट्वाः नानाविधाः पशवः, क्वचित्सु-
दीर्घाणां वृक्षाणामुपरि सुप्ता यद्वह सैनिकाः, क्वचिन्नित्यक्रियानिर्घृत्यर्थं प्रस्थिता जनाः तैः मार्गे दृष्टाः । सपथेयं प्रविविशुस्ते राजाधिष्ठानम् ।

अत्र एकस्मिन्नुच्चसिंहासने प्रजलप्रतापी महाराजविश्वामित्रः उपविष्टः । नह्ययं राजा अपि तु शरीरवद्धा वीरवैवास्मिन् रूपे समागता प्रतिभाति । एतयोः सुदृढबाहोः संरक्षकत्वे किं घतसे मयच्छेतोऽपि आत्ममुद्राङ्गितिनिशसित प्रजाजनस्य ? परितश्च राज्ञः उपविष्टाः मन्त्रिणो अङ्गरक्षकाश्च । यदा एतां द्वावपि यदृ तत्र प्रविविशु-
राहुः तदा सर्वे स्थासनादुत्थिता, राज्ञा च उत्थाय प्रणामाञ्जलिर्ददुः । उभाभ्यामपि मङ्गलमयवेदवाक्यैराशोर्वाहः कृतः ।

अथ सम्राट् आश्रमवासिना कुशलं पप्रच्छ । “सर्वं कुशलं भवता संरक्षकत्वे” ताभ्यामुत्तरितम् ।

‘अत्रागत्य तु चेत्तसि एकं अलौकिकः आनन्दः उत्पन्नः । सेयं शान्तिस्तु लोकोत्तरैव या मानसं सर्वभावेन पवित्रयति । कस्य तावन्महर्षेराश्रमोऽयम् ?’ इति पृच्छति राजानि अत्रभवान् सत्रपिण्डे-
कनम स्तनपोरलेन समूलोन्मूलिताशेषमुबनत्तेशो महर्षिं वशिष्ठं
इममाश्रममपितिष्ठतीति-तौ ऊचतुः ।

‘अहो सौभाग्यमहो सौभाग्यम्-पूर्वोपाजितानां पुण्यकर्मणां विपा-
केनैव अवसरोयं प्राप्तं यत्तस्य तपोमूर्तेर्दर्शनेनात्मानं पवित्रयिष्यामि’
अपारानन्दप्रमत्तवदनं सम्राट् प्रोवाच ।

‘आवामपि गत्वा महर्षिं विनिवेदयाव’ इत्युक्त्वा तौ बट्ट आश्रमाय प्रस्थितौ ।

राज्ञा चाज्ञप्ताः सर्वे यन्नित्यया स्नानादिक्रियया सर्वे निर्वृत्ता भवन्त्विति । सर्वेऽपि नद्यां स्नात्वा नित्यक्रियां च निरवर्तयन् । साम्राडपि विहिताशेषधर्मकार्यं ऋषिदर्शनार्थं अमात्यादिभिः सह प्रस्थितः ।

नानापुष्पकवलीपत्रादिभिर्मण्डितम् आश्रमद्वारं प्रविश्य ते ऋषिसन्निधौ चलिताः सर्वेऽपि ।

अथ कुत्र चिदाम्रपनसादिघृक्षेपूषविष्टानां कूजतां शुक्सारिकाणां रवः तैराकर्ण्य, कुत्रचिदितस्ततो भ्रमन्तो मृगाः तैरवलोकिताः । समस्तं आश्रमप्रदेशो यज्ञकुण्डोद्भूतेन सुगन्धिना धूमेन पवित्रीक्रियते । एकतो ब्रह्मचारिणां वेदध्वनिः श्रूयते-अपरतो नानाविधानां पक्षिणां कूजितम् । गच्छद्भिः सर्वैरेव सम्मुखे एकोऽतीव रमणीयस्तट्टागः अवलोकितः । अयर्णनीया एतु सरस शोभा । अकस्मादेव निपपात तट्टागतटे स्थितस्य सिंहस्योपरि सर्वेषां दृष्टिः । तं दृष्ट्वा तु सर्वे स्तब्धा जाताः । सर्वैरपि ज्ञातं यद्यमेव स सिंहः, य अस्माभिः गतदिनेऽवलोकितः । नासीत्कस्यापि समीपे किमपि शस्त्रम् । सर्वेऽपि भयकम्पिता संजाताः ।

नरेन्द्रस्तु तं दृष्ट्वा किञ्चिद् ओजस्विवदनं सन् शस्त्रजिघृक्षया प्रधानसेनापतिमुखमवलोकयन् तस्थौ । ‘वीरा सदृशधिक्रमं दृष्ट्वा चत्साहिनः एव भवन्ति नतु भीता’ इत्येषा भावना नृपतौ मूर्तिमती आसीत् । एतस्मिन्नेव क्षणे शुनिश्रवाः सम्मुख आयातः । सर्वानपि भयभीतान् सम्राज च सिंहस्योपरि ब्रह्मर्तुमुद्यतं दृष्ट्वा श्रुतिश्रवा अय-दत्यन्नायं वनराज कस्यापि किमपि कर्तुं शक्नोति । राजानमुद्दिश्य च उक्तवान् यत्—

राजन् ! अत्र तु एवमेव जन्तवस्तिष्ठन्ति । आश्रमे कोऽपि जोधो न व्यापाद्यते । निःशङ्कमागम्यतां भवद्भिः ।

अनेन वचनेन सर्वेऽपि किञ्चिन्निर्भीकतां प्रापुः ।

अग्रे तैरवलोकिताऽतीव मनोहरा वृक्षावली । तत्रैव एकस्य सघन-शृङ्गस्याधस्तात् विजितकामकोशधरिकः, निरस्तरागद्वेषः, मूर्तिरिव प्रसन्नतायाः पद्मासनेनोपविष्टो ब्रह्मर्षिर्वशिष्ठस्तैरवलोकितः ।

सम्राट् विदधामित्रः ऋषिं साक्षाद् प्रणम्य अर्घ्यादिकमददत् ।

एव सविधि पूजा कृत्वा सर्वैरपि ऋपेश्चरणामृतग्रहणेन आत्मा पवि-
त्रितः । यथास्थानं सर्वेष्वुपविष्टाः ।

अस्मिन्नेव समये स एव सिंह पुरस्तादागच्छन् सर्वैरवलोकितः ।
स तु शान्तमुखमुद्रा आगत्य ऋपे वामभागे उपविष्ट — ऋषिश्च
स्वहस्तं तच्छिरसि निधाय स्वप्रेम प्राकटयत् ।

सर्वे आश्चर्येणालोकितम् एतत्सर्वम् । कुशलप्रश्नानन्तरम्
नैकानां धार्मिकाणां राजनैतिकानां च त्रिपयाणां प्रश्नोत्तराणि
जातानि ।

यदा वार्तालापेन राजा संतुष्टो बभूव, तदा महर्षितो गमनस्य
आह्वां ययाचे ।

ऋषि — अद्य तु अस्मिन्नेव आश्रमे ग्रहीतव्या सपर्यां भवद्भि-
रातिथेयी ।

विश्वामित्र — भगवन् ! नाहमेवाकी । महान् जनसमूह, अनेके
वन्तिनः, बहवोऽऽवा मत्सहचरा सन्ति ।

ऋषि — अस्य काऽपि चिन्ता भवद्भिर्न करणीया । अत्र परमेश्व-
रस्य कृपया कस्यापि वस्तुन न्यूनता नास्ति ।

एतद्गार्हपत्यं तु विश्वामित्र स्वमनसि अतीव असूयां बभार ।
'किमस्माकमतिधिसत्कारं करिष्यत्येष वृद्धः' इति रजोगुणजनितो-
ऽहकारः तस्य चित्ते व्याप्तः । असूयतया तेन आज्ञप्ता सर्वे — यद्यद्य
अस्मिन्नेवाश्रमे सर्वेऽपि भोजनादिकं कुर्युरिति ।

महर्षिणाऽपि सर्वे शिष्याः तेषां सत्काराय आज्ञप्ताः । सर्वेऽपि
शिष्या महर्षिवचनं श्रुत्वा झटिति तेषाम् आनिध्याय सत्रद्वया बभूवुः ।
यद् वस्तु यस्मै रोचते, तस्मै तदेव वस्तु दद्यते स्म एभिः । 'किसर-
मुरमितम् एलामिश्रित घृताप्लुत संयात्रमहममिलयामि' 'कोमल-
कोमला अपूपा महा' रोचन्ते, 'कवोष्णा कचोर्य इह दीयन्ताम्' 'तप्त-
तप्ताः शष्कुल्यो (जलबलिका.) मया प्राप्ता' अहं मोदकं भोक्ष्ये'
'महन्तु अमृततुल्यं प्रगाढ पायसं प्रदेयम्', इत्यभ्युपगत कोलाहल । अन्ये
सर्वेऽपि नानाविधानि व्यञ्जनानि याचन्ते । शिष्याश्च सर्वैरपि
याचितं पदार्थैस्तान् सत्कुर्यन्ति ।

अन्ये पट्टाहारा विविधानि फलानि इच्छन्ति-नान्यपि ते प्राप्नु-
वन्ति ।

केचिद्भक्षयन्तो वर्णयन्ति यद् अहो स्वादिष्टा मोदकाः । सन्ति ससारे विविधानि मधुराण्यन्नानि पर मोदकस्यास्य समुखे तु न सन्ति तानि किमपि । एवमेव केचिदपूपान्, केचित् क्षीरौदनं प्रशंसन्तः तत्तद्र-
समनुभवन्ति ।

केचिदश्वानां कृते सस्यादिकं केचिदन्तिनामुपयुक्तं रोटिकादिकं गृह्णन्ति । येन यदिप्यते तदेव तेन प्राप्यते । निषेधवाचकशब्दस्तु तत्रत्ये कोश एव न लिखितः । राज्ञो मन्त्रिणा च यदुत्तमोत्तमं वस्तु अपेक्षितमसीत् तत्सर्वं यथास्थानं यथासमयं यथापरिमाणम् तैः प्राप्यत । सर्वे चकितचकिताः समतिष्ठन्त तस्मिन्नाश्रमे एतादृशं विचित्रं सत्कारं दृष्ट्वा । नासौदेतादृशं किमपि वस्तु, यद् याचित्वा तैर्न प्राप्तम् ।

निर्धृता सर्वाप्यातिथेयी । सर्वे भृशमप्रीयन्त । राजाऽपि नितरां सन्तुष्टो जिगमिपुरासीत् । परमेका जिज्ञासा तद्दृढदये शूलभूता आसीत् ।

आज्ञाप्राप्त्यै सम्राट् ऋषिसमीपेऽगमत् । प्रणम्य ऋषिं स उप-
विष्टः—तं दृष्ट्वा प्रेमवर्षां कुर्वन् ऋषिः प्रोवाच “अपि निर्धृता भोज-
नादिकं भवद्भिः ।”

विश्वा०—आम् भगवन् । सर्वमपि यथावज्जातम् । साम्प्रतं जिग-
मिपुरस्मि । परमेका जिज्ञासा वर्तते । यदि आज्ञा स्यात्तर्हि पृच्छेयम् ।

ऋषिः—राजन् ! अत्र तु कापि गोपनस्य वार्ता नास्ति । या भवतां जिज्ञासा सा सानन्दं प्रकाशनीया ।

विश्वा०—प्रहारे । केवलमिदमेव कुतूहलं वर्तते यद् न दृश्यते कोऽपि महान् अभ्रमाण्डागारः अत्र कुत्रापि । महती च मे सेना । एतादृशं आश्चर्यजनकोऽतिथिसत्कारः भवद्भिः कथं कृतः । कुन एतत्स-
र्वमायातम् । इयमेवैका जिज्ञासा मां मुखरीकरोति ।

ऋषिः—मया पूर्वमेव ज्ञातो भवतां प्रश्नः । नात्र किमप्याश्चर्यम् । कामधेनुसुता अस्मिन्नेव आश्रमे तिष्ठति, तत्सकाशाद् विश्वस्मिन् यत् किमपि वस्तु याञ्छितम्, तत्सर्वं प्राप्तुं शक्यते ।

विश्वा० मित्रः—(सहर्षम्) एवम् ? साक्षात्कामधेनुसुता वर्तते भवतामाश्रममे ? तर्हि भगवन् ! तस्या अत्र का आवश्यकता ? सा तु अस्मद्वाजप्रासादेषु उचिता । यत् किमपि आश्रमवासिनां आवश्यक

भविष्यति, तत्सर्वं राज्यत आयास्यति । कामधेनुरस्मत्सहगमनाया-
ज्ञाप्यताम् । किमपि कष्टं तस्या न भविष्यत्यस्मद्वाच्ये ।

वशिष्ठः—राजन् । भवन्तः सानन्दः तां गृह्णन्तु । नान्ति मे लेश-
तोऽपि विप्रतिपत्तिरस्मिन्निषये । परं तदैव सा भवद्भिर्नेतुं शक्यते
यदा सा भवता सह गमनं वाञ्छेत् ।

विश्वामित्रः स्वीचकार मतमिदम् ।

राजा कामधेनुसुताम् नेतुमैच्छन् । सा तु एतस्मै श्रुत्वा महर्षेः
समीपे आगत्य तस्य पादयोरुपविष्टा—“महर्षे ! कथमहं विस्मृष्टा
भवता” इत्यभिव्यञ्जितं च तया आर्तस्वरेण ।

‘नैव विस्मृष्टासि । नरेन्द्रस्त्वामिच्छति । यदि स्वदिष्टा स्यात्तद्दि-
गच्छ । अन्यथा न त्वां कोऽपि बलाद् ग्रहीतुं शक्नोति ।’ इति महर्षि-
स्तामुवाच ।

“अहं तु श्रीमत्पादपद्मयोरेव निरत्स्यामि ।” इति सा दृढतया
व्यनक्ति स्म ।

एतज्ज्ञात्वा महर्षी राजानमुवाच यद्वियं नन्दिनी अत्रैव निवस्तु-
मभिलषति । अतो वयमस्मिन्निषये अशक्ताः ।

श्रुत्वा रजोगुणाभिभूतः सम्राट् क्रोधेन रत्नेन्द्रः समस्तसै-
निकान् वशिष्ठसहितां कामधेनुसुतां यदधुमादिदेश । आज्ञां प्राप्य सर्वेऽपि
सैनिकाः स्वस्वदेशत्रैः सज्जीभूय कामधेनुसुतां बलाद् यदधु गताः ।

सपद्येव पुनरागत्य सेनापतिना निवेदितः सम्राट् यत् यदा वयं
तयोर्नन्धनार्थं तत्र गता तदा ऋषिदरीरतः दृढभूत् एषो महान् तेजो-
राशिः, तत्र वयं द्रष्टुमेव न अशक्नुमः यत्कुत्र महर्षिः कुत्र च नन्दिनी ।
तेन तु तेजसाऽपि वयमन्धीकृताः ।

महान् क्रोधः समजायत एतच्छ्रुत्वा राजा । “धनुर्धनुः” इति
वदन् धनुर्गृहीत्वा “अहं पश्यामि तस्य वृद्धस्य अक्षिम्” इति क्रोयो-
त्तोलितनेत्रः स महर्षेः सम्मुखं जगाम ।

महता क्रोधेन निश्रिप्तानि तेन अनेकानि भयवराण्यस्त्राणि महर्षे-
रुपरि, परमहो आश्चर्यम् ? महर्षिणा उत्थापितः केवलः स्वकीयो ब्रह्म-
दण्डः । यानि अस्त्राणि राज्ञा निश्रिप्तानि, सर्वाण्यपि तेन पुञ्जेऽस्मिन्
ब्रह्मदण्डे व्यलीयन्तः । सर्वाण्यपि तेन ब्रह्मदण्डेन भस्मिनानि । उपेरुपरि
न दष्टः कोऽपि प्रभावस्तेषाम् । पुनः पुनः प्रकुप्य अग्निवाय्वादिवि-

विधास्त्राणा प्रयोगः राज्ञाकृत, पर सर्वमपि तद् महर्षे. ब्रह्मदण्डे अन्तर्हितम् ।

राजा समस्तमपि बलप्रयोगं कृत्वा यदा न शशाक किमपि कर्तुं महर्षे, तदा महता बलक्षयेण तेन घनुर्भङ्क्त्वा निक्षिप्त भूमौ । मन्त्रिण आहूय प्रोवाच राजा-यद् “गम्यताम्, राज्यं परिपाल्यतां भवद्भि । अहं तु अनेन वृद्धेन या शक्तिं प्राप्ता ता लब्ध्वैव निवर्तिष्ये ।” एतावदुक्त्वाऽरण्ये तपस्तप्तुं प्रस्थितो राजर्षि ।

शत्रू, मित्रे वा ?

श्री कल्याणदासाश्च

(साहित्याचार्यः, एम. ए., राजस्थाननवाविभागे जयपुरमध्ये सञ्चालननिदेशकः.)

औपघालयान्महेन्द्रो यथैव गेहं परावर्त्तिष्ट, तथैव म संवादमिमम-
श्रीपादं यन् रामेग्रन्ममिन्नेव विशालये प्राध्यापकः संपृक्तो यस्मिन्
सुरेन्द्रोऽर्थाते । सहस्रैवासूयाविषग्रन्थ नस्य हस्ताद् हृदयगतिग्रवण-
यन्त्रं (स्तेयोस्कोप) त्रिपादि छायां (टिबल) अस्त्रमत । भृशमुत्तेजितोऽसौ
ममप्रेऽपि प्रकोष्ठे कोणात्कोण कतिवारं त्रभ्रान् । अर्तानस्य मर्मसृशो
घटना प्राम्फुरैस्तस्य स्मृता । किं कदापि अम्यो राक्षसस्याऽपराधः ?
समाजस्य समक्ष नरहत्याया कलङ्कः । सोऽपि चिकिमकृत्य कृते !!
मीपणोऽपराधः !! अस्त्रम्यभाग III तस्य चक्षुषो मकलकुलिङ्गा-
नुदबमताम् ।

×

×

×

तद्विन्-यस्मिन् हि महेन्द्रस्य पिता प्रापन् प्राड्विवाकपदम् ।
प्रीतिभोजस्याऽऽयोजनमासीदस्य गृहे । घोषमहालयः, मित्रपादाः,
नालनकुमारः, सुंदा चतुर्पदी, अन्ये चाऽगणिताः सुहृदः समवायन्त
सममिनन्दितामस्य पितरम् । परं स क्षुद्रो वाक्काळ, अभिभाषकः—
राक्षसस्य पिता । नाऽऽसौ स्वयदनमप्यदर्शयन् । सोऽपि तु प्रति-
वेद्यासीन् ! आसीन्महेन्द्रः स्वयं लघीयास्तदा । वयस्यकन्यो राक्ष-
सस्य । राक्षसस्तेन पृष्टोऽभून् 'राक्षस, त्वमागमिष्यसि प्रीतिभोजेऽयम् ?'
कथमपि विरुपा मुद्रां प्रदर्शयन्—प्राह "न वयं लालायिताः प्रीति-
भोजेभ्यः । नैवारपस्य गेदाङ्गणे प्रवेशलापवं लिप्सामहे ।"

राक्षसस्य पितुश्चिच्छृत्तिर्न जाने किमूतकिमाहाराऽऽमांन् ?
आरम्भादेव स परोन्नतिमसूयते स्म । प्रीतिभोजे दिवसे स नगरादेव
बहिर्जगाम । किमन्यन्, महेन्द्रस्य पितुरीर्ध्वर्देहिकेऽपि स न
समाजगाम ।

किन्त्वेतद्विपरोतम् ; यदा राक्षसस्य पिता विपूचिकाप्रस्तोऽभून्,
तदा सर्वानपि पापापराधान् विस्मृत्य राक्षसस्य प्रार्थनोपरि त्वरितमेव

महेन्द्रस्तत् पितर समुपचचार । कियती करुणाजनिकाऽऽसीन्मुखमुद्रा
राकेशस्य तदा । निर्निमेष महेन्द्रो राकेशस्य पितुः पार्श्वेऽस्थात् समप्रा
मपि रात्रिम् । किन्तु चरमाया स्थितौ जीर्णे तस्मिन्नरकङ्काले किमासीत्
काऽप्याशा जीवितस्य ? समग्रामपि रात्रिं समग्रं च दिनमय
जीवितोऽस्थात् किं नासीदिदमेव भूयस्तरम् ? किन्तु राकेश ? ईर्ष्या
कपायितोऽसौ पितुर्मृत्योरनन्तरं निजगाद सर्वेषां समक्षम्—‘हन्त,
नूनं सम्यक् चिकित्सितं भवता । नासीदाशङ्कितं मया यदेव विश्वास
घातं करिष्यति भवान् ।’ कोदशोऽयं मर्माघातोऽभूत् । किमेतस्यैव
कृते राकेशो महेन्द्रं चिकित्सायै प्रार्थितवान् ? “किं कठोरतमेनाऽपि
यत्नेन भवत्पिताऽऽसीज्जीवयितुं शक्यो राकेश ।”

“नैव, चिकित्सकशिरोमणे । सम्पादितं भवता सर्वमपि । श्रीमत्
पिता यत्राऽशक्त् कर्तुं, भवता सम्पादितं तत् ।”

अयङ्करमद्यमाननमिदमासीत् । मर्माहतो महेन्द्रस्तदैव परायस्तं
गृहम् । एतावानपमानं ? प्रतिशोधं ! प्रतिहिंसा ! महेन्द्रस्य दन्ता,
कटकटा शब्दमकुर्वन् ।

सर्वा अपि जीघनस्य घटना प्रस्फुरन्त्य इवाऽऽसन् ।

तद्दिनं यदा तत्पत्नी अरुणा मृत्युशय्यायामासीत् । नगरस्य
घरिष्ठचिकित्सकस्य पत्नी । कियदासोद्वाराक्यास्तस्या आयुरेव ?
पैत्रलं सप्तविंशति । सुरेन्द्रं शिशुरासीद् दुग्धमुखः । सूचीवेधैस्तस्या
सर्वमपि गात्रं विररपूर्णमभूत् । परन्तु सा-सौम्यमूर्तिं सुरेन्द्रं विहाय
सर्वदार्थं नेत्रे निमिमील । सर्वेऽपि श्रुत्या मुक्तरुण्ठं रुदु । सर्वेऽपि
प्रतिवेशनो विपण्णा । किं कर्तव्यविमूढोऽभून् महेन्द्रः । परन्तु हा,
राकेशस्तस्य पत्नी च । मन्ये प्रमोददिनमिदमासीत्तयो । येनचनोक्त-
मासीदनयोर्मध्ये—‘यदि द्राक्षराणां पत्न्योऽप्युपचारैर्जीवियुस्तदा को
या देयादेभ्यः स्वकर्मणां फलम् ?”

महेन्द्रस्य चक्षुषो रज्जमिवाऽवर्पताम् । किं कदाऽपि स प्रतिशोधे
क्षमो भविष्यति ?

X

X

X

तदैव सुरेन्द्रो विद्यालयान् परावृत्तः ।

‘किं सुरेन्द्र ! राकेशं प्राध्यापकं सज्जातः ?’

‘अयं किम्, अस्मत्क्षामपि सोऽयमध्यापयिष्यति च ।”

“त्यत्कश्चाप्यध्यापयिष्यति ? राकेश. ?” क्रोधान्धोऽयं निर-
सरद्वहि ।

×

×

×

ममयस्त्वरितया गत्वा निःसरति ।

तद्दिने बालातपस्यारुणिम्ना सदैव सुरेन्द्र समुदतिष्ठत् । अयं
महेन्द्र प्रभातादेव श्रान्त इवाऽऽदृश्यत । नायमजानात् किमित्येतावान्
श्रमोऽयं । यदा सुरेन्द्रो बहिर्गन्तुं वस्त्राणि परिधातुमारभत्, तदाऽ
प्राश्नोन्महेन्द्रः—

“अद्य त्वयकाशदिनं सुरेन्द्र ! किमित्ययं गमनोद्योगः प्रातरेव ?”

“अद्य सरित्तटेऽस्मत्कक्षायाः सग्विः समायोजिता । सर्वमपि
दिनं तस्यामेव व्यत्येप्यति ।”

“सरित्तटे ? के के गमिष्यन्ति तत्र ? प्राध्यापका अपि ?”

“नैव, केवलं विद्यार्थिन एव ।”

“गच्छ । परं प्राधृपो दिनानि सन्ति । सरितः प्रवाहो घेगवान्
स्यात् । सतर्कः स्नायाः ।”

सर्वां सामग्रीं सहाश्रयं निरगात्सुरेन्द्र, तस्यैक एव सुतः किशोरः,
किन्त्वतीय मेघाढी । सर्वप्रायस्य कक्षायामस्य विशेषः दृग्भाषः ।
हन्त ! यद्येतस्याद्य माताऽभविष्यत् । महेन्द्रोऽद्यापि स्मरति तत् दिनं यदा
सा दुग्धमुलमिमं शिशुं तस्मै समर्प्य सर्वदार्थं सुखाप । तद्विवादादभ्य
महेन्द्र एवाऽस्य माताऽस्ति । मित्रैर्वत्सं द्वितीयविवाहप्रस्तावमेतदर्थ-
मेवाऽसौ नानुमेने । क्रियता रुठिन्येनाऽसौ पालितं शिशुरयं किशोर्य
व्यतिगम्य यौवने पट्टं निदधाति । व्यतिगतः सोऽपि समथः ।

दीर्घमुष्णं च निश्चस्य महेन्द्रश्चिचित्सायन्त्रमुत्थाप्य बहिरायात् ।
मरुत्तरयन्त्रमागतम् । निरगान्महेन्द्रः ।

×

×

×

समग्रमपि दिनं नित्यनवीनानां, पासुलानां, दुर्गन्धमुद्भूता ककाल-
शेषाणां रोगिणां दुःखगाथां निशम्य सध्याह्ने त्रिवादनसमये पुनः
परान्तर्गतं गेहं महेन्द्रः । अथैकाकिनाऽनेन मुक्तम् । केवलं सुरेन्द्रो
यदाङ्गं भोजनसमये उपस्थितो भवति । अन्यथा एकाक्येवासौ
मुदक्ते । अरुणायाश्चित्रं समुखे एव लम्बमानम् । अद्येदमति विषण्ण-
मिवाऽवलोक्यते ।

साय पुननिरगान्महेन्द्र । मार्गे राकेशो दृष्ट । एतस्य स्वास्थ्यमद्य
सुन्दरतरमिवाऽऽसीत् । सरभस वायुशकल (बाइसिकल) मारु-
ढोऽसौ मरुत्तरशकटिसमीपान्निर्जंगम । महेन्द्र दृष्ट्वा घृणा-क्रोध-
तिरस्कारादिभावश्रवला सभ्रुकुचनां फूत्कृतिमिव विसृज्याऽय मुख
परावर्त्तितवान् । महेन्द्रस्य विद्रोहि हृदय चीत्कारमकरोत् । क्रोधा-
विष्टोऽसौ न शशाक गन्तुमौपधालयम् । गृहमय परावर्त्तत । शकटि
शकटकोष्ठे (गैरेज) विसृज्याऽय कतिपयक्षणपर्यन्त चिन्तयन्नस्थात् ।
गृहस्यालिन्दे भृत्यः शयानोऽभूत् । साश्चर्यमय समपश्यत्कोपकलुष
महेन्द्रस्याननम्—गद्गदगिराऽयमपृच्छत्—“अद्य न गमिष्यति
भवानौपधालयम् ?”

“नैव ।”

दीर्घदीर्घैः पदन्यासेरय गृहाद् बहिर्निरगात् ।—

मार्गे राकेशस्य गृहमपतत् । गृहकोणाद्राकेशस्य पत्न्या अव्यक्त-
नादः समागच्छामासीत् । क्रोधान्धो महेन्द्रो गृहस्मात्सोऽपरि जुगुप्सितो
दृशमेकामवपात्य धूमवत्तिकामज्वालयत ।

भ्रमणेऽप्यय नाऽधिक समय प्रदातुमशकत् । शीघ्रमेव गृह परा-
धृत्य प्राचीनानि पत्राणि द्रष्टुमारेभे ।

×

×

×

प्रकाम परिश्रान्तो राकेशः सायं गृह परावर्त्तमानोऽभूत् । यस्या-
ऽऽननोपरि विलक्षणता मूर्त्तिमतीव नृत्यति स्म । परीक्षाभवनान्नि-
सारित परीक्षार्थीव स शनैः शनैर्मन्दया गत्या गृह प्रति रिङ्गमाणो-
ऽभूत् । अस्ताचल चुम्बतो मरीचिमालिनोऽरुणिमेव तस्य मुखमुद्रा
ऽपि मन्दमन्द मालिन्यमस्पृशत् । सेऽयमभूत्पूर्वा विलक्षणता कञ्चन
गृहं पश्चात्ताप पिशुनयति स्म । अद्य रम्यायां स कोलाहलमिवाऽ-
भोषीत् । पश्चिम व्योम प्रगाढ़ लोहितमिवाऽऽलोक्यत । इतस्ततो
लोका धावन्त इवाऽऽप्यन्त । नवीना काचन घटना जातेत्यनुमान-
मफरोदसौ । तस्यैव प्रतिवेशात्कल्पः कलत्रल इवाभूयत । सद्दसा तस्य
हृदयमातङ्कित समजायत । काचने महती दुर्घटना जातेति तस्यान्तर
चीत्कारमकरोदवर्त्तितमेव । दीर्घदीर्घतरेण पादन्यासेनायं गृहं प्रति-
मुत्तमावर्जयत् । तस्य नयने अवेगमराद् विस्फरिते पथातिष्ठताम् ।
स स्वात्मनि विश्वासमपि वक्तुं नाशकत् । धूधू-मृत्य तस्यैव गृहं
प्रज्वलदासीत् ॥ दूरादेवाऽऽसौ गात्रस्तम्भमन्वभयत् ।

सकृत्सातङ्कोऽसौ दीनां विहङ्गमदृशं भवनोपर्यपातयत् । वह्नि-
शिखारश्मिचन्द्रशालामस्पृशन् । उपरित्वण्डे रथ्याभिमुखस्थ प्रकोष्ठस्य
वातायनं भक् भगिति धूममुद्वमदासीत् । भित्तीनां भेदस्य कदुशब्देन
सह कषाटानां प्रज्वलनस्य हृदयविदारको रवोऽपि श्रूयमाणोऽभूत् ।
रथ्यायां संभूता वहवः प्रतिवेशिनो राकेशं प्रति हस्तावुत्तानीकृत्या-
ऽस्पृष्ट्या गिरा यत् किञ्चिन् प्रजल्पन्तः समदृश्यन्त । तेषामस्पृष्ट
शब्दो राकेशस्य श्रुतिगोचरो नाभूत् । सोऽयमद्भुतस्यास्यानुभवस्य
प्रत्यक्षीकरणं कुर्वन्नासीत् । तस्य गृहं तत्समक्षमेव दह्यमानमासीत् ।
अद्य-न्यायस्स नाद्राक्षीत्कस्याऽपि भवनं दह्यमानम् । गृहाणां दहनसमये
किं वा कर्त्तव्यमिति नाऽपारयदयं निर्धारयितुम् । चक्षुषां विस्फारिते;
श्वासोच्छ्वासौ बेगितौ, वह्निशिखानां शोणिमा तद्वदने, वस्त्रेषु च
प्रतिबिम्बितः । स्तम्भित इवाऽसौ स्थितोऽभूत् । मस्तिष्के कस्यचन
तीव्रविषयेव प्रभावोऽभूत् । किङ्कर्त्तव्यविमूढोऽसौ स्तिमितं स्थितो
वातायनात्सरभसं निर्गच्छन्तं धूमं वीक्षमाणोऽभूत् ।

सहसाऽस्य स्मृतिपथमुपारोहत्—यद् वातायनस्याथ एव सर्वा-
रायस्य पुस्तकानि निहितानि सन्ति । सवेगमसौ तानि सरक्षयितुम-
धावत् । कतिपयपदानि पुरः प्राचलत्स । पर तस्य पादावकम्पताम् ।
पुनरस्थादसौ तत्रैव । बहिर्द्वारम्य तोरणं चटात्कृत्य भूमावपतत् ।
धूमेन सर्वमपि द्वारमाच्छाद्यत । तस्य सुहृद् राजेन्द्रः स्वभवनस्योपरि
सवेगमादह्य राकेशं प्रति किञ्चिदव्यक्तमक्रन्दत् । पर राकेशः श्रुत्वाऽ
पि नागृणोत् । सहसैव स स्वपत्न्या अस्मरत् । सहसाऽस्य वदनात्ती-
व्रञ्चीत्कारो निरसरत् । स क्रन्दितुमैच्छत्—“हन्त ! रक्षत मत्पत्नीम्”
पर स निर्णेतुं नाऽपारयद्यत् कं वा शब्दं समुच्चारयेत्स प्रथमम् । सोऽ-
यमन्वभवद्यन्नाधुनाऽहं स्थातुं शक्नुयाम् । व्यतिकरप्रस्तोऽसौ
निर्भरमुपाऽविशत्तत्रैव रथ्यायाम् । तस्य संमुखमेव स्फुलिङ्ग एकः
सशब्दं धरणावपतत् । तमिममुत्थापयितुमवाञ्छदसौ । अयम-
पश्यद्यत् पृष्ठतो भूयांसः प्रतिवेशिनः संभूतास्तारस्वरेण राकेशं संबोध्य
किञ्चिदुदीरयन्ति । राकेशो न किमप्याकर्णयत् । मन्ये श्रवणशक्तिरेव
विलीना तस्य । जनसन्मर्देऽस्मिन् पृष्ठतः सातङ्कमेक मुखमयमपश्यत् ।
विदारितनेत्रेणाऽनेन बहुकालाऽनन्तरं स्मृतं यन्महेन्द्रस्यासीदिदं
मुष्टम् । कतिपये जना महेन्द्रं पर्यवारयन् । स नितान्तं शोकाकुलः

किमपि समवोचत् । सर्वे दह्यमानस्य तस्य गृहादवधानं विकृष्य महेन्द्रेण सह वार्त्तालापमारभन्त ।

तारघण्टारव प्रकुर्वन्त मरुत्तर शकटमेकमयमपश्यत्तत्र । लोकान् कर्णयोर्नेत्रयोश्च यन्त्राणि परिधाय तस्य गृहोपर्यारोहणाय प्रयत्मानानपश्यदयम् । सकरुण करमुत्थाप्य तेभ्यः प्रावोचदसौ मनस्येव—
“उपरि पत्नी मे शयानाऽस्ति । कृपया संरक्षत ताम् ।” पर सोऽनुबभूव यत्कोऽपि नाऽऽशृणोत्तस्य वाणीम् । चद्विग्नतर तस्य चेत सम्प्रत्यपरस्मिन् कस्मिंश्चन मुचने प्रस्थितम् । स व्यस्मरदात्मनो भवन् दह्यमानम् । अतीतस्य घटनाः स्मृतिपथमुपारोहन्ति स्म । आत्मनो विवाहमसावस्मरत्, पत्नीम्, पितरम् । विवाहानन्तर प्रायो वत्सरद्वय व्यतीतमासीत् । एकदाऽस्य पत्न्या उक्तमभूत्—“रावेश, अन्विष्ट भया नामधेयं बुभूषो. शिशोः । यद्ययं बालकस्तर्हि नामधेयं ‘रजनीकान्तः’, यदि बालिका तर्हि ‘रजनी’ ।” तदैव तस्याः कपोलतले प्रेम्णा महत्तवानयम् । किन्तु साम्प्रत नासौ निर्णेतुमपारयत्—को वा समुत्पत्स्यते, बालो वा बाला वा ।

पृष्ठतो दीर्घमेकस्य स्वर श्रुत्वा भावजगतः प्रत्यावर्त्ततायम् । आसीत्कश्चित् पृच्छन्—“किं सुरेन्द्रो नद्यां निमगज्ज ?” “कीदृशं दुर्भाग्यपूर्णमिदं दिनम् ?” रावेशो मुरः प्रत्यावर्त्तयत्पृष्ठतः । महेन्द्रो दूरं स्थितोऽभूत्, निस्पन्दो, विषण्ण । सर्वेऽपि प्रतिवेशिन एकत्र समूता समालपन् ।—लोकानां भग्नशेषां वाचमयमशृणोत्—

“सगधये गतः । सरित्तटे । नद्यां प्रवाहो वेगवान् । तरणाय बह्व-
श्छात्रा—वेगेन पदम् अस्तलत्—न जाने कथम् ?—तरणं नाऽ-
जानात्—कश्चन प्रत्यभिघातम् अदात्—प्रयत्ना असफला अभूवन् ।
न्यमगज्जत् ।”

सुरेन्द्रस्याऽऽशृतिस्तस्य चक्षुषोरनृत्यत् । कांचन घटना पुनर-
स्मरदयम् । अतीवोत्पातो सुरेन्द्र । वक्ष्यायां बहिः समद्भ्यां नयना-
भ्यामय तं पश्यति । स तस्याह्मा सर्वदाऽवहेत्यति ।

दह्यमानस्य भयनस्योपरि प्रकोष्ठात्तत्पत्नीमानयन्त पेचन जना
रष्टा अनेन । किन्तु सा मृतेषु प्रतीयते । किमियं जीविष्यति ?
‘कालिन्दी जीविताऽस्ति किम् ?’ अयमप्रच्छत् । सर्वे जन्ता इष्टं
गता । न कोऽपि शृणोति ।

×

×

×

पृष्ठतः कस्यचन पदध्वनिरुत्तिष्ठति । “कोऽयम् ? राकेशः ?”
मन्दया विषण्णया च वाचा कश्चन पृच्छति ।

“त्वम् ? महेन्द्र ।”

अपरा छाया शनैरुपसृत्य महेन्द्रस्य निकटे निपीदति । द्वयोरेव
हृदये शान्ते स्तः । प्रतिहिंसायाः कृशानुरधुना मस्मशेषः ।

“सुरेन्द्रोऽस्यामेव नद्यां निमग्नः, राकेश । त्वं जानासि, स एव
मम एकमात्रम् ” कण्ठो गद्गदो भवति ।

“सर्वमपि मद्गृहं वह्निसादभूत् । महेन्द्र, कालिन्दी तस्मिन्नेव
गृहे । तामहं जीवयितुं नाऽपारयम् । तथा सहैव मदीयं शिशु-
रपिदग्धः । किन्तु स न तदानीं जन्मापि लब्धवानासीत् ।”

विषण्णा छाया किञ्चिद्विचारयति । शब्दा न निःसरन्ति । कति-
पयक्षणानन्तरं श्रूयते—

“तव गृहं मयैव दग्धमासीत् राकेश । आसीत्स प्रतिशोधवह्निः ।
मां दृष्ट्वा त्वया पृच्छतमासीत् । तदाऽहमीषधालयमपि गन्तुं नाऽपार-
यम् । भ्रमणाय निर्गतेन मया त्वद्गृहस्य पृष्ठतो घट्टानि वस्त्राणि
लम्बमानानि दृष्टानि । नाऽऽमोत्तत्र कश्चन । मया धूमवर्त्तिकया
सहैव तेष्वप्यग्निसंयोजनमकारि ।”

हन्त । प्रतिहिंसाया वैशम्यम् । त्वदीयं सुरेन्द्रो महान् धूर्तोऽवल्लि-
प्तश्चाऽभूत् । उद्धृतस्त्वमेतावान् ।”

राकेशः सर्वा अपि घटना स्मरति । कथं सुरेन्द्रस्तत् कक्षाया प्रति-
दिनं मौढ्यमनुष्ठितवान् । कथं तेन सर्वेऽपि छात्रा राकेशस्य विरोधिनो
बिहिता । कथं तेन राकेशस्य विरोधे लिखितं स्मृतिपत्रमध्यक्षाय
प्रेषितम् । कथं च बहुधा तेन सकटाक्षमुदीरितम्—“अहं मत्पितुः
क्लङ्कस्य पूर्णं प्रतिशोधं ग्रहीष्यामि । एतस्य भरणपिशाचस्य सेवातो
निष्कासनं दृष्ट्वैव मम शान्तिर्भवेत् ।” कथं राकेशस्य निकटसम्बन्धो
एकदृष्टात्रोऽपि तस्यामेव कक्षायामधीयानोऽभूत् । कथं तस्य सुरेन्द्रेण
सह कलहः संजातः । तमेव प्रतिबोध्य सग्धिदिवसे सुरेन्द्रं नद्यां
पातयितुं योजना कथं राकेशेन बिहिता । कथं तेन सुरेन्द्रं पातितो
नद्याम् । कथं च तं संपात्य स स्वयमपि संभ्रमचिभूढः समभवत् ।
किन्तु सुरेन्द्रो निमग्नैव ।

“मम सुरेन्द्रो नास्ति साम्प्रतं संसारे । तस्य भविष्यत्—उज्ज्वल-
मासीत्, राकेश ।”

“अहमपि जानामि । किन्तु, आसीन्मे क्रूरो व्यामोहः अपराधस्य दण्डो ऽत्रैव मिलति । शौघम्, अवप्यमेव मिलति । मया विस्मृत-मासीत् ।”

निशीथिन्या अवदाते चन्द्रिकाचये द्वावपि शत्रू मित्रत्वमापन्नौ स्त । अतीतस्य घटना सजीवा भूत्वा सस्फुरन्ति । शैशवस्य सख्यं पुनः स्थापितमस्ति । दुःखगाथामन्योन्य आवयित्वा हृदयं शान्ति-मनुभवति ।

“सम्प्रति सर्वथैव ऽऽवा विपण्णौ द्वावपि ।” —महेन्द्रो ब्रूते । राकेशः शुष्कं मन्दहास्यं हसति । हास्येऽस्मिन् सर्वनाशस्य कठणकन्दमिव निलीनम् ।

“अधुना द्वावपि निश्चिन्तौ, निर्भयौ,” . . . राकेशो बाहू प्रसारयति ।

सूदूरं तदतलादुलूकस्य गंभीरो ध्वनिरुत्तिष्ठति । मन्दिरस्य दीपकं साम्प्रतमपि प्रज्वलितमस्ति । सरित्तथैव सशब्दं वहति । नद्या नीरे प्रतिफलन् विशदवदनः कलानाथः शनैः शनैः कम्पते ।

आदर्शकन्या सुकन्या

श्रीनवलकिशोरशर्मा काङ्करः

(जयपुरीये पारोककोलेजे संस्कृतविभागाध्यक्षः)

पुरा धैवस्वतमनो. सुपुत्रः शर्यातिर्नाम निरवयरूपो भूपो बभूव ।
सत्यपि तस्य अनल्पे अन्तःपुरपरिजने केवलमेकां कन्यामतिरिच्य
नाजायत काचिदन्या सन्ततिः । अतः सा सर्वेषां जनानां मनास्यधि-
चकार । आसौऽपि सा सर्वाङ्गसुन्दरी मधुरभाषिणी च । विप्राणां
परामर्शेन राजा तस्याः “सुकन्या” इति नाम विदधे ।

राज्ञ राजधान्याः समीपमासीदेकमरण्यम् । तत्र हस-चक्रवाक-
चातक-सारसादि-खगकुलैः सेव्यमानो व्यराजतैकः स्वच्छजलः
सरोवरः । एकदा राज्ञोऽपि मनसि तत्रत्यां प्राकृतिकच्छटां द्रष्टुमुत्क-
टेच्छा समुदियाय । सपरिवारश्चासौ स्वकन्यां सुकन्यामादाय तत्स्थानं
प्रतस्थे ।

इतश्च तद् वनमेकान्तस्थानं ज्ञात्वाऽत्र भृगुमुनेरात्मजो महात्मा
च्यवनः कतिपय-वर्षेभ्यः कठिनं तपश्चरति स्म । अस्य सांसारिक-
पदार्थेभ्यो दृष्टिः सर्वथा दूरं गतैवाऽभूत् । प्राणवायुं निजित्य,
इन्द्रियाणि निगृह्य, मौनं समालम्ब्य चैकाग्रचित्तेन जगन्त्रियन्तारं
परमात्मानं ध्यायति स्म । यदुकालमेकशैवोपवेशनेन लतास्तमाच्छा-
दयन्, फीटिकाश्च तस्मिन् बल्मीकं विदधेरे । इत्थमभित आयुतो
महात्मा सर्वथा मृत्पिण्ड इव जनैरभ्युज्जायत ।

वन-शोभाऽऽकृष्ट-चित्ते पितरि कुसुम-सुकुमारी राजकुमारी
तत्सार्धमपहाय स्वसखीभिः खेलन्ती हसन्ती च तद्वल्मीकाभिमुख-
मागत्य सहसाऽतिष्ठत् । तत्र हि अन्तःस्थ-च्यवनस्य नयने सुकन्यां
विस्मय-सागरे न्यमज्जयताम् । “किमेतद् दीव्यन् विचित्रं वस्तु ?”
इति जिज्ञासमाना राजकुमारी कण्टकेन तद् वस्तु बहिर् नि सारयितुं
प्रायतिष्ठत् । एतद् दृष्ट्वा मुनिरब्रवीत्—“अयि सुन्दरि ! किमेतत्स्व-
ङ्करोपि ? अयन्त्वहं च्यवनः । इयं ते चेष्टा नितरां पीडयति माम् ।”
परन्तु तस्या ध्यानं तत्र गतमेव न । तच्चेष्टया अपि-नेत्रे प्रस्फुटिते

अभूताम् । नेत्राभ्यां रक्तधारा प्रावहत् । महात्मा असह्य वेदनया भृशं चक्रन्द चुक्रोध च ।

“अथ तपस्वी न्यवनः क्रुद्ध” इति श्रवणकालोपरमे राजा शर्यातिः सर्वाननुचरानाहूय महर्षेः क्रोधकारण पप्रच्छ । परन्तु सर्वेपा “वयं वस्तुस्थिते सर्वथा अपरिचिताः स्म” इत्येवोत्तरमासीत् । अत्रान्तरे समागतया राजकुमार्या तत्र सर्वं स्पष्टीकृतम् ।

राजा सत्वरमुत्थाय मुनेरन्तिक जगाम, मुनिवर च घल्मीकाद् बहिर्नि सार्य साष्टाङ्ग प्रणमन्नुवाच—“भो जगद्वन्द्य तपस्विन् । मम पुत्र्या आज्ञानवशाद्विस्थ महदपराद्ध भवत, तस्या वयं सुलभ चापत्य चालोच्य क्षन्तुमर्हति भवास्ताम् । क्षमैव खलु महात्मना-मलङ्कार ।” राज्ञो दीनवचन निशम्य मुनिरब्रवीत्—“हे राजन् । युक्तमुक्त त्वया । मया शापस्याक्षरमेकमपि नोक्तम् । अहं वृद्धोऽस्मि, पुनश्च नेत्रविहीनो जात । को मामन्धं सेविष्यते ? कथमहं भगवद्-भजनं निर्विघ्न करिष्ये ?” राजोवाच—“मुनिवर्य्य । मे सहस्रशं सेवका श्रीमतां सेवाङ्कुरिष्यन्ति, अतः अनुगृह्णातु तत्र दयानिधिभवान् माम् न महात्मनां क्रोधोऽधिककाल तिष्ठति ।”

राजानं तत्पुत्रीं च दण्डयितुमिच्छन् ऋषिरब्रवीत्—“नहि नहि, यं परपीडामात्मवत् प्रत्येति, स एव शुद्धहृदयेन सेवितुं शक्नोति । चेतन-भोगिनां ते सेवकानां को विश्वासः ? अन्धसेवनमपि तपस्यैका । यदि सत्यं ते पश्चात्ताप क्षमायाचनञ्च, तर्हि स्वकन्यां मया सह विवाह्य मा सन्तोषय । आत्मकृत्ये पश्चात्तपन्तो विवाहवधने च पतिता सा यथा मां सेवितुं शक्यति तथा नान्यः । न त्वया वशीपरम्पराभङ्गं शङ्कनीयः । अहमस्मि सदभिजातो ब्राह्मण । ब्राह्मणाय क्षत्रिये कन्या प्रदेया इति शास्त्रसम्मतम् । सन्त्यत्र अनेकश इतिहासे उदाहरणानि” इति ।

मुनेरतर्कितवच्यं श्रुत्वा नृपती वज्र पपात एव खलु । न स्वीकर्तुं न च निषेद्धुमेव शशाक सः । दीर्घं निश्चस्यासौ व्यचिन्तयत्—“वृद्धेनान्धेन पत्या कथमात्मन एकाकिनीं प्रियपुत्रीं विवाहयेयम् ? यौवनमधिगता कथमियं स्वसतीत्वं सुरक्षिष्यति ? रूपयौवनसम्पन्ना गौतमपत्नी अहल्यैव यदाऽऽत्मनः पातिव्रत्यं रक्षितुं न शशाक—इन्द्रजाले पतितैव, का कथा पुनर्मम पुत्र्याः ? मुनिर्यत्कुर्यात् तत्कुर्यान्नाम, नाहं जानन् दुध्यमानोऽपि माराभिरामवर-वरणीयां स्व तनयां

स्थविराय प्रदास्यामि" इति निश्चित्य राजधानीमागतो राजा मन्त्रिभिरेनद्विपये परामर्शश्चकार । मन्त्रिभिश्चापि स्वस्वामिनः कथनमेव समर्थितम् । परन्तु कस्माच्चित् कारणात् तत्रायाता राजतनया पितरमित्यमशोधयत्—“भो पितः ! साम्प्रतं महर्षेराज्ञापालने एव सर्वेषामस्माकं श्रेयः, अन्यथाऽसौ महात्मा शप्त्वा सर्वेषु महासङ्कटे पातयितुं शक्नोति । ध्येयम्, न भवान् मर्गैकाकिन्याः पिता, अपितु प्रजानामपि, तासु विपत्त्यां सत्या प्रजाकष्टश्च च भवान् घोरपातको भविता । न मत्कृते प्रजाः विनश्यन्तु । अहं ससन्तोष-मनन्यमत्तया त वृद्धपतिं सेविष्ये । यस्य चरणयोर्महामहान्त सन्ना-जोऽपि शिरो नमयन्ति—तस्य धर्मपत्नी भूत्वा आत्मानं सौभाग्यवतीं मस्ये ।”

इत्थं पुत्रीवचनैः समन्त्रिगणः सन्तुष्टो राजा यथाकालं सुकन्यां महर्षिं च्यवनं व्यवाहयत् ।

सुकन्या मनसा वाचा कर्मणा वृद्धमन्थं पतिं सेवमाना जीवनस्य कतिपय-वर्षाणि ससुखं यापयामास ।

एकदा सरोवरे स्नात्वा आश्रमं प्रत्यागच्छन्त्या सुकन्यायां स्मराभिरामयोरश्विनीकुमारयोर्दृष्टिर्निपतिता । तस्या अनुपमेन लाव-प्येन मुग्धौ तौ तामुपेत्य कतिचन प्रश्नान् पप्रच्छतुः—“को नु पुत्रः पिता भ्राता भर्ता वा ते मुमध्यमे ?” इत्यादि । परं सातु तयोर्हार्दिक-मजानन्ती सर्वमपि निष्कपटमुदतरत् । तावच्चतुः—“आद्यां देवकुमारौ स्थः, अन्येन वृद्धपत्तिना किं ते प्रयोजनम् ?” इति । साम्प्रतं सुकन्या तयोरभिप्रायं बुबुधे, तिरस्कुर्वती च तावन्नवीत्—“भोः भवन्ती किं न लज्जेते ? भावकः पिता भगवान् नारायणः सर्वमपि भवदाचरण-मुपरि विलोकयति, न शोभन्ते ईदृशानि वचनानि भवन्मुखात् । देवत्वस्य दुरुपयोगं क्रियते भवद्भ्याम् । यदि स्वीयं कल्याणमिष्यते तर्हि दूरं गन्तव्यं भवद्भ्यामितः । न कदाचिद् शापभाजौ भवेताम् भवन्ती ।”

वराकौ भीतावश्विनीकुमारौ प्रसङ्गपरिवर्त्तनं कृत्वा उचतुः—“अयि राजकुमारि ! त्वद्वचोभिः सन्तुष्टावाद्यां देववैद्यौ ते वृद्धपति-मात्मसदृशमेव अनुपमं युवानं चिकीर्षाव । पश्चादस्मासु त्रिषु कमप्येकं वृणीष्व ।” आसीदत्रापि स्वार्थमात्रा । परमस्तु तावत् । सुकन्या पतिमुपेत्य सर्वं तस्मै न्यवेदयत् । सोऽब्रवीत्—“देवकुमाराव-

ज्ञानय, सम्प्रति तद्वचोऽनुसरणमेव वरम्, पश्चाज्जगदम्बा त्वत्ता-
 हाय्यमवश्यङ्करिष्यति।” गूढविचारौ देवकुमारी च प्रतिज्ञानुसार
 महर्षिमपि स्वसदृशं शरीरिणं कृत्वा त्रिषु कस्याप्येकस्य वरणाय
 सुकन्यामूचतुः। सुकन्या तु त्रयाणामेकरूपं दृष्ट्वा किङ्कर्तव्यविमूढा-
 जाता, “कथमहमात्मन पतिदेवं परिचिनोमीति निरवलम्बा सती
 जगदम्बां स्वपतिदेवप्रदानाय प्रार्थयामास। भगवतीतु तस्या
 पातिग्रत्येन सन्तुष्टान्तःकरणा सती तस्यामीदृशीं दैवीं शक्तिं जनयामास
 —यया सा आत्मनः पतिदेव नूर्णं परिचिकाय, उवाच च—“देव-
 कुमारी ! अयमस्ति मे पतिः, अहमेन वृणोमि, न भवन्तौ।” वराकौ
 देवभिपज्ञौ निराशौ भूत्वा आत्मनो मार्गं जगृहतु।

श्रीमान् शास्त्री महोदयः

श्री नारायणशास्त्री काङ्कर एम० ए०

(प्राध्यापक आयुर्वेदिककालेज—अयपुरम)

मम गृहोपकरणम् एव एक ग्राहणपरिवार निवसति । तत्रत्य गृहस्वामी 'शास्त्री' इति नाम्ना आगल वृद्ध विख्यात अस्ति । सन्ति तस्य महाराज दशरथवत् चत्वारः तनयाः । सर्वे अपि वयस्का वर्तन्ते । तेषु प्रथमः द्वात्तरः, द्वितीयः वाक्कीलः, तृतीयः वैद्यः, चतुर्थः च अधीयानः अस्ति । एका कन्यका अपि विद्यते—या साम्प्रतः पुत्तलिकामि एव क्रीडति । यद्यपि गृहस्वामी पञ्चसु विषयेषु प्राप्ताचार्योपाधि एम० ए०—पदवीधरः च वर्तते, तथापि असौ आत्मनः 'शास्त्री' इति सम्बोधनेन एव सन्तुष्यति ।

एकदा सायम् अवकाशकाले तद् गृहं गतः अहं वार्त्ताप्रसङ्गे तम् अप्राक्षम्—“महाशय ! आचार्योत्तीर्णः अपि भवान् एम० ए०—परीक्षाम् उत्तरितुं कथम् आवश्यकताम् अनुभूतवान् ?” इति । असौ तु उष्ण निश्वास्य गभीरया हृष्ट्या मां पिबन् इव अबोचत्—“हन्त ! पापि जठरं किं किं न कारयति ? यदि वर्तते सत्यम् एव कुतूहलं तर्हि श्रूयताम् । कथा इयं यद्यपि विस्तृता, तथापि संक्षेपतः एव सूचयामि” इति । “अनुगृहीतः अस्मि” इति उक्त्वा सन्नता मेयि सोत्कण्ठश्रवणपरे शास्त्री महोदयः अवादीत्—

“महाशय ! यदा प्रथमः श्रेण्या पञ्चसु विषयेषु आचार्यपरीक्षोत्तीर्णः अपि कृतः गृहप्रयत्नः अपि न क्वचित् सर्वकारीया वृत्तिम् अलपत्तिः, परिवारपोषणं च दुभरं जातं, तदा मित्राणां प्रेरणया युगं गर्वि च वाञ्छ्य एम० ए०—परीक्षाम् उत्तरितुं कृतः निश्चयः अहं सर्वप्रथमं मैट्रिकपरीक्षां दातुं समुद्यतः अभवम् । अस्याः परीक्षायाः आङ्गलभाषाविषयपरित्यज्य सर्वेषां विषयां मदर्थं स्वतः अधिगम्या सरलाश्च अवर्तन्ते । आङ्गलभाषा तु मह्यम् अतीव दुर्बोधा आसीत् । कृतः प्रयत्नः अपि अहं तां हृदयङ्गमां कर्तुं न अपारयम् । तद् भाषायाः प्रत्येकशब्दं वर्तनीं दृष्ट्वा रदनीय आसीत् ।

वर्त्तनी-प्रकार अपि आङ्गल-भाषायाः अतिविचित्र अनुभूतः मया । यतो हि तत्र अनेकेन खविधा वर्णा विद्यन्ते—ये लिख्यन्ते अन्य-प्रकारका—उच्चार्यन्ते च अन्य प्रकारकाः । यथा But = बट, Put = पुट इत्यत्र एव विलोक्यताम् । क्वचित् तु शब्देषु वर्त्तन्यां लिख्यमाना अपि वर्णाः नैव उच्चार्यन्ते—यथा Walk = वाक इत्यत्र । वर्णस्य उच्चारण न भवति । क इह हेतु ? इति बारं बार चिन्तयता अपि मया न समाधानम् उपलब्धम् । अस्मिन् विषये प्राप्त- D. Litt. पदवीका महामहान्तः प्राध्यापका अपि पृष्टा—किन्तु तत्र अपि मौनम् एव आलम्बितम् अयालोक्यत । किं कथयानि ? अद्य यथास्थञ्चिन् एम० ए०—परीक्षाम् उच्चार्य अपि आङ्गल-भाषा-शब्दानां पूर्वोक्तस्य वैचित्र्यस्य विषये आङ्गलप्राध्यापकेभ्यः अनधिगत-समाधान एव वर्त्तते । आङ्गल भाषा विषयक व्याकरणम् अपि अत्र न किञ्चित् निर्दिशति । अपि नाम मम कथनम् असत्यम् ? इति असौ मां साभिप्रायम् अप्राक्षीत् ।

मया तु “सर्वथा सत्य भाषते भवान्, इदं शब्द-वर्त्तनी-वैचित्र्यम् अनेक-वारं बोद्धिमानाम् अपि बुद्धिं जडोक्तोति” इत्येवम् अनुमोदितो असौ माम् अग्रे अगवात्—‘महाशय ! एम० ए०—परीक्षोत्तीर्णत्वात् अवश्यम् अस्मिन् महाविद्यालये संस्कृत-प्राध्यापकता हस्तगता । ततः एव आर्थित—दुग्धस्थायाः दुग्धनि समजनि । पुत्रेषु एतः द्राक्तरां द्वितीयः बाक्तीलनाम्, कृताय येनविधां याम् अशिक्षत—तत्सर्वम् आधिक्यस्थितायाः एव फलम् । सम्प्रति तु तद्—विभ्रान्ति वृत्त्या तनयानां च आयेन गार्हस्थ्यं शरदः समयानुरूपं सम्यक् प्रचलति’ इति ।

अहं तु मध्ये एव अप्राक्षम्—महोदय ! सिद्धीम् वदन्ति यत् ‘मस्कृत सर्वासां भाषाणां जननी’ इति । अत आङ्गल भाषया अपि तत्पुण्या मणितव्यम् । कथयतु भवान् । अत्र भरत स्मिन् अभिगतम् ? इति । ‘अत्र कः सन्देहः ? वर्त्तते एव तथा’ इति स ममपि उदतरत् । मया तु पुनः पृष्टम्—‘महाशय ! यदि एतम्, तर्हि संस्कृत-व्याकरणेन अवश्यं भवेत् आङ्गल-भाषया सम्यग्धः ।’ इति । ‘कथं न ? तेन व्याकरणेन तु पूर्वोक्तस्य आङ्गल भाषा शब्दानां वर्त्तन्या वैचित्र्यस्य विषये अपि सयुक्तं समाधानं कर्तुं शक्यते । संस्कृत-शब्दानाम् इव आङ्गल-शब्दानामपि प्रकृति-प्रत्यय निर्देशपूर्विकां सार्थक व्युत्पत्तिम् अहं दर्शयितुं शक्नोमि’ इति शास्त्रि-महोदयस्य उत्तरम् आसीत् ।

मम तु कुतूहल वृद्धिं गतम् । पुनरहं प्रश्नम् अकार्षम्—
'महोदय ! यदि एव तर्हि किं भवान् वर्णिता न्ये कानिचन
उदाहरणानि दातु कृपयिष्यति ?' इति । असी तु मन्द विहस्य
अवाचत—

'श्रूयता यदि जागर्ति कौतुभम् । पूर्वाक्तः आङ्गलभाषायाः
But = रट इति शब्दः संस्कृते विद्यमानः । एष 'वत' इति अप्यत्र शब्द
अस्मि । संस्कृते 'वत' इति एष उच्चारणे अतः आङ्गल भाषायाम्
अपि But इत्यस्य उच्चारणं 'रट' इत्येव भवति,—ननु Put पुट' वत्
'पुट' इति । 'त'कारः आङ्गल भाषाया 'T' वर्णन सूचयति एव । अतः
संस्कृतस्य 'रट' इति शब्दस्य उच्चारणम् आङ्गल-भाषाया 'रट' इति
जायते । Put=पुट इत्यस्य उच्चारण But='वट' वत् न भवति, 'पुट'
इत्येव भवति । तत्र कारणम् इदम् एष रत्तते वा अयम् आङ्गल-
भाषाया Put पुट धातुः संस्कृतभाषाया विद्यमान एव सङ्ग्रेषणा-
र्थक ससर्गार्थक वा 'पुट' धातुः—न तु भिन्न कश्चिन्, अर्थ अपि
द्वयो समानः एव । तस्मान् आङ्गलभाषाया Put इत्यस्य उच्चारण
संस्कृतभाषायाः 'पुट' धातो इव क्रियते—न तु But=रट इति
गत्या" इति ।

शास्त्रि-महाशयान् But-Put अनया आङ्गलभाषा-दातृयोः
उच्चारण मन्वन्धे तर्कसङ्गत स्पष्टीकरणमाकर्ण्य अहं तु विस्मितः
एव अभवम्, पुनरपि च निवेदिनवान्—'महाशय ! अहम् अतीव
प्रसन्नः अस्मि भवतः समाधानेन—किन्तु इदं तु उदाहरणम्
उच्चारण-मन्वन्धे एव जातम् । कृपया व्युत्पत्ति-मन्वन्धे अपि द्विजानि
उदाहरणानि प्रदर्शनीयानि' इति ।

मः अवबोधम्—"श्रूयताम् आङ्गल भाषाया Cycle इति शब्दस्य
व्युत्पत्ति । अस्य उच्चारण 'साइकिल' इत्येव कुर्यान्ति जना । किन्तु
एतद्-ग्रहस्य किम् ? भवान् अपि न जानाति । दृश्यता तारन्,
'साइकिल'—नामा पदार्थः अत्र क्रीले महं भवति तस्माद् अयं
'साय क्रील' इत्येवं कथ्यते । 'साइक्लि' इति तु अशुद्धम् एव
उच्चारणम् । शुद्धं तु उच्चारणम् अस्य Cycle शब्दस्य 'सायक्रील'
इति एव वर्तते । अत्र च Barnster इति शब्दस्य अत्र व्युत्पत्ति
मर्यादा श्रोतुम् अर्हा एव । दृश्यताम्—वैरिभ्यः इष्टम्=अभिलषित
रात्रि=ददाति इति वैरि+इष्ट+रः='वैरोष्टर' । कथ्यता, किम्

एवं प्रकृति-प्रत्यय-निर्देश-पूर्विका सार्थिका व्युत्पत्तिः आङ्गलकोशेषु द्रष्टुं मिलिष्यति ? आङ्गलभाषायाः व्याकरणं वा एतत् साधयितुं शक्नोति ? अधिकं किं वच्मि ? आङ्गलभाषायाः Walk शब्दः अपि संस्कृतस्य एव चलनार्थकः 'वल्क' धातुः वर्त्तते । संस्कृते लकारः भवति अतः आङ्गलभाषायाः उक्ते Walk शब्दे अपि वर्णस्य वर्त्तन्यां लेखनं क्रियते । यदि अत्र आङ्गलभाषायां वर्णस्य उच्चारणं न क्रियते तर्हि दोषः एव । अनुच्चार्यमाणः अपि लिख्यमानः वर्णः संस्कृतस्य एव आत्मानं सूचयति । अकारः आकारः वा आङ्गलभाषायाम् 'a' वर्णेन एव सङ्केत्यते—अतः Walk इत्यत्र 'a' वर्णेन अकारस्य एव उच्चारणं कृत्वा 'वल्क' इत्येव पठनीयम् । आङ्गलानां 'वाक' इति उच्चारणं तु असङ्गतम् एव अस्ति । महानुभाव ! संस्कृत-व्याकरणं तथा वैज्ञानिकं स्वतः समृद्धं च वरीवर्त्ति यथा तेन समस्ता अपि आङ्गलभाषा—एकाकिनी आङ्गलभाषा एव किमु-सकला अपि देशीया-विदेशीया भाषा अनायासं संस्कृतीकृतुं शक्यते । अत्र अस्माकं संस्कृत-व्याकरणं गौरव-स्थानम् । धृथेव जनाः तद् इदं निन्दन्ति । "अशक्ताः तत्पदं गन्तुं ततः निन्दां प्रकुर्वते" इति सत्यम् एव अभिभाष्यते विपश्चिद्भिः" इति ।

अहं तु शास्त्रि-महोदयस्य संस्कृत-व्याकरण-द्वारा निर्दिष्टाम् आङ्गलभाषा-शब्दानां वर्तन्याः सार्थकतां संस्कृतीकरणस्य अप्रतिमां प्रतिमां च अनुभूय अतीव आश्चर्यचकितः अभूवम्, ससाधुवाद-दानं च तम् अहम् अवादिषम्—"विद्वद्भ्यः ! सत्यं भवतः पद्धतिः इयं सर्वथा वपादेया । अनया यस्तुत आङ्गलभाषा-शब्दानां वर्तन्याः अव्यवस्थायाः च सम्बन्धे जनैः विधीयमानाः आक्षेपाः सहज निराकृतुं शक्यन्ते, विश्वव्यापिनी च सा भाषा नूनम् एव संस्कृतभाषया आत्मसात्कर्तुम् अपि प्रभूयते । अद्वितीया भवतः प्रतिभा-चमत्कृतिः । श्रोतुं तु अत्र विषये बहु अभिलषामि । परं साम्प्रतं समयः अधिकः सञ्जातः । अतः अग्रे दर्शनं भवतः पुनः करिष्ये । इदानीम् अनुजानातु भवान्" इति आपृच्छ्य गृहं सोल्लासं परावर्त्तिषि ।

सह्यात्री

श्री श्रीधरप्रसादपन्तः 'सुधांशुः' पृष्ठ ० ५०

१

(संसृते उदीयमान छेत्तु पोलीमोत वास्तव्य)

अन्तर्ग्रहस्य (इण्टरन्यू) अवैशपत्रमादाय श्रीनिवासः यावद्दिनं
रम मिश्राणां गृहेष्वेव इत्यस्त- परिभ्रमति । तेनापि न दत्तानिपञ्च-
विंशति रूप्यकाणि । रात्रौ दशबादनवेलायां आपणिवेदेकेनोक्तम्—
'महोदया, इवः प्रातरेव दस्यामि रूप्यकाणि' इति ।

छज्जामिधितेन सङ्कोचेन अपरस्मिन् दिने प्रातरेव तत्र गत्वा
गृहोत्तानि तेन रूप्यकाणि । पुनस्त्रिचक्रिकामारुह्य धूम्रयानशङ्खविभ्रा-
मस्थले अगच्छत् । तत्र पूर्वादेव स्थितमासीच्छब्दम् । श्रीनिवास-
त्रिरुदमादाय यदा तत्र गतस्तदा शनैः शनैः धूम्रयानं चलितमासीत् ।
येन केनापि प्रकारेण कूर्दनं विधाय तेन शकटे सलग्ना छौह शलाका
गृहीता । शलाकामादाय दौलायमानं तं विलोम्य सर्वे अकथयन्—
'गत ! गतः ! मृत !'

किन्तु न जाने केनाकर्षितः स्वकीयेन सम्पूर्णं वलेन पक्षे स ।
धूम्रयानस्य गतिस्तीव्रा अभवत् । स्वेदबिन्दुभिराप्लावित भयेन
चम्पमानः श्रीनिवास—तमासनमुपविश्य स्वरकीयेन धौतवस्त्रेण पुनः
पुन—स्वेदस्य प्रोच्छन्नमकरोत् । यदा वायो सुशीतलेन संस्पर्शेण
विश्रितकालानन्तरं प्रकृतिस्थोऽभूत्तदा पुरतः उपविष्टां तमेव विलोक-
यन्तांमेकाकिनीमनन्यसुन्दरीमपूर्वपरिचिता नवयौवनामपश्यत् ।
एकदा चेष्टितं तेन सङ्कचितेन मनसा कथयितुं यत्—'महानुपकारं कृतं
भवत्या । मम जीवनसरक्षणं कृतम् अन्यथा तु मम जीवनस्य सन्ध्या-
काल एवागत' इति । किन्तु तस्य वाणी न निःसृता । अकारणमेव पुनः
पुन स्वकीयं मुखमेव प्रोच्छतिस्म स । तस्य विचित्रामवस्थां विलोक्य
समक्षे उपविष्टा नवयुवती सहजेन स्वरेणाकथयत्—

'अत्र व्यजनस्यापि आगत्योपविशन्तु भवन्त' इति । तत्रोपविश्य
महत्प्रयासेन कथितं तेन 'अयन्तु महिलाकृष्णो विद्यते !'

‘आम्’ अग्रिमविश्रामस्थले कक्षपरिवर्तनं कर्तुं प्रभवन्ति भवन्तः । चलन्त धूम्रयानं विलोक्यापि आरोहणस्य प्रयासं विधाय महती त्रुटिं कृता भवता । कदापि ईदृशं कार्यं न करणीयम् । शान्तेन स्वरेणाकथयत्सा ।

‘किं कथयामि, विवशोऽस्मि । अन्तर्व्यूहस्य प्रवेशपत्रमागतम्, तत्रैव गन्तुमिच्छामि । प्रयागस्य कृते अन्तिम एवासीत् शकटोऽयम् ।’ संकचितो भूत्वाऽऽचत् श्रीनिवास,
 ‘किं लोकसेवाआयोगेन समाहूतास्सन्ति भवन्तः ?’

‘अधकिम्’

‘अहमप्याहूताऽस्मि । तत्रैव गच्छामि । कस्माद् विश्वविद्यालयात् एम० ए० इत्युपाधिं लब्धवन्तो भवन्तः ?’ ईषद्विहस्य कथितं तथा ।

‘काशीहिन्दूविश्वविद्यालयात् । भवत्या च कुत ?’

‘लक्ष्मणपुरविश्वविद्यालयात् ।’

‘कस्यां श्रेण्याम् ?’

‘प्रथम श्रेण्यां द्वितीय स्थानम् । भवता ?’

‘प्रथम श्रेण्यां प्रथम स्थानम् ।’ किञ्चिद्विहस्याऽचत् श्रीनिवास ।

‘इदानीं किं पुर्वन्ति भवन्तः ?’

‘अनुसन्धानं करोमि । पुनर्भषत्यः ।’

‘अहमपि ।’

‘वाराणसी नगरस्यैव निवासिनः सन्ति भवन्तः किम् ?’

‘एवम्,’

‘सम्भवतः मया वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य सरस्वती-भवनखेटे पुस्तकालये श्रीमन्तो विलोकिता ।’

‘अहमपि विचारयामि यन्मयापि तत्रैव भवत्या दर्शनानि विहितानि । गृहं तु मम वाराणसीतः अविदूर एव प्रामे-विद्यते । गृहे घृद्धा जननीं विहाय नास्ति कोऽपि आत्मीयः । बाल्यादेव छात्रान् पाठयित्वा अहमपठम् । इदानीमपि तमेव कार्यं विधाय स्वकीयं कार्यं सम्पादयामि । पुनर्भवती ?’

‘उदरपूरणार्थं पितृचरणा राजकीयवृत्तिं लभन्ते । येन पेनापि प्रकारेण भोजन-न्यासस्य व्यवस्था भवति । पितृचरणाः सर्वदा रुग्णा एव भवन्ति इदं सविशेषम् । माता ॥ मम बाल्यावस्थायामेव लोफान्तरे गता ।’ निःशस्य प्रत्युवाच नवयुवती ।

‘अस्मिन् अन्तर्व्यूहे भवत्या निर्धारणं अवश्यमेव भविष्यति । मम विधवा भगिनी आसीन् । गतमासे एव तस्याः निधनमभूत् । उदानो तस्याः चालकद्वयस्यापि संरक्षणभारः ममोपरि आपतितः ।’

‘तर्हि अहन्तु भाग्यशालिन्येवास्मि । किन्तु भवन्त सर्वाधिक रूपेण । अन्तर्व्यूहस्य कः विश्वासः ? अनेके प्रथमश्रेण्यामुत्तीर्णवन्तो महानुभावास्तत्र आगमिष्यन्ति । अहं तु भवतां कृते जगदीशं विश्वनाथं प्रार्थयामि । जाने, पिपासिता सन्ति भवन्तः । जलमस्ति मम पार्श्वे ।’ उक्तं तया स्वामाविकेन स्वरेण ।

आसीद् वस्तुतः श्रीनिवासः पिपासाकुलः, गतं दिवसादेव किमपि न खादितं तेन । रूप्यकाणां प्रचन्द्रे एव यावद्दिनं व्यस्तोऽभूत्तः । कर्णजपृष्ठे किञ्चिन्मिष्टान्नमेवं जलपात्रे जलञ्च तस्य पुरतश्चस्थाप्य स्नेहेन पृष्टं तया—

‘इयान् घातार्तालोऽभूत् किन्तु किं नामधेया भवन्त, इति न ज्ञातं मया ।’

‘जनाः श्रीनिवास इति कथयन्ति माम् । भवत्याः शुभनामधेयम् ?’

तदा नवयुवतिश्चरणेषु निहितान् चपानहान् निष्कास्य किञ्चिद्विरम्य नारीजनसुलभलजयाऽवोचत्—‘विमला’ इति कथयन्ति माम् ।’

मध्ये न कापि महिला तस्मिन् कक्षे समागता, नैव त्रिकटनिरिक्षकः समागतः, महिलाकक्षे उपविष्टोऽस्मीति ज्ञानमपि नाभूत् श्रीनिवासस्य । यदा गन्तव्यस्थानमागतं तदा किञ्चिद्विचार्य अवोचत् विमला—

‘अत्र कुत्र स्थास्यन्ति भवन्तः ?’

‘कुत्र स्थास्यामीति न विचारितं मया । अत्र कोऽपि परिचितो नास्ति । यात्रिणां कृते धर्मशाला तु अत्रापि भविष्यत्येव । अतः कस्यामपि धर्मशालायां स्थास्यामि ।’ प्रत्यवादीत्सः ।

‘मया सह आगम्यताम् । अत्र मम पितुः सम्बन्धि जनाः निवसन्ति । तत्रैव गत्वा निवसावः । सुविस्तृतमस्ति तेषां भवनम् ।’

‘प्रस्तुतोऽस्म्यहं, किन्तु मम परिचयं कया रीत्या दास्यति भवती ?’ विदस्यावोचत् सः ।

‘दास्याम्येव किमपि ।’ कथितं तया ।

‘नहि, इदानीमेव विचार्यताम्, अन्यथा न समुचित भविष्यति ।’
किञ्चित्सकुचिता भूत्वाऽनवीत् सा—‘शिक्षका आसन् मम पितृ-
पादा । भवन्तस्तेषां बालशिक्ष्याः सन्तीति परिचय दास्यामि ।’

‘युक्तम्, इदमेव देयम् । किमासीत् पितृचरणानां शुभाभिधेयम् ?
सम्भवतः कदाचिद् आवश्यकता भविष्यति ।’

‘उमाकान्तमिश्र इत्यस्ति मम पितुरभिधेयम् ।’ पुनः कुत्रकुत्र ते
शिक्षका आसन्, कीदृश स्वभावः, इति तेषां सर्वं विद्याप्य अपृ-
च्छत्—‘अद्यगता भग्नन्तः ? सर्वं स्मरणपथमवतरिष्यति न वा ?’

विहसन्नवोचत् श्रीनिवास—‘सुदीर्घं वर्तते पाठः, पुनरपि स्मर्तुं
प्रयतिष्ये ।’

अन्तर्व्यूहाधिभ्यः जनेभ्यः प्रतीक्षालयमापूरीमासीत् । तत्र परीक्षा-
धिकारिमहाभागा अकारादि क्रमणे तानाह्वयन्ति स्म । यदा श्री-
निवासस्याङ्गानमभूत्तदा प्रश्नानां समुचितमुत्तरं प्रदत्त तेन ।
पश्चात् बहिरागत्य सकेतेन विमलाभाहूय एकान्ते अन्तर्व्यूहस्थं
सर्वापि प्रणाली वर्णिता । पुनः पुनः कथितं तेन यत् तत्र गत्वा
धैर्यपूर्वकं सर्वं कथनोयं, न कश्चिदपि सम्भ्रमो विधातव्यः भवत्या
इति ।

यद्यपि सम्भ्रमेण समाकूलितमासीत्तस्याश्चित्तम् किन्तु भूयोऽपि
कथितं तया—‘नाहं सम्भ्रमं करिष्यामि, धैर्येण सर्वं सम्पादयिष्या-
मीति ।’ पुनः किञ्चिद्विचार्यं कृत् तया—‘कीदृशोऽभवत् श्रीमतामन्त-
र्व्यूहः ?’ ‘युक्तमेवाभवत् । अयि, स्वस्था भव । त्वानुक्रम आग-
च्छत्येव ।’

अन्तर्व्यूहं परिसमाप्य यदा तौ गृहमागतौ तदा—गृहपतिः स्वाग-
तार्थं बहिरेव सन्नद्ध आसीत् । तत्रत्यं सर्वं—वृत्तं विज्ञाय
तनोक्तम्—‘लोकसेवा-आयोगस्य मुख्य—लिपिक अस्यामेष प्रतो-
लिकायां निवसति । अतः तेन अद्यैव अन्तर्व्यूहस्थं परिणामः विदितो
भविष्यति ।’

पुनः विमलागुह्यवोचत्—‘भगिनि ! गृहस्वामिनी तु इदानीं-
मपि नागता । तत्र विवाहोऽस्ति तस्या भ्रातुः । अवश्यमेव क्षुधा
वाधते युवाम् । अत्रकक्षे काष्ठपटे अल्पभोजनार्थं सामग्री निहितं
विद्यते । अल्पभोजनं कृत्वा स्वयमेव कष्टं करणीयं त्वया । भाण्डार-
कक्षे भोजनस्य सर्वा सामग्री विद्यते । यथारुचि भोजनं पाचयित्वा

करणीयम् । मया तु पूर्वमेव भोजनं कृतम्, अतोऽहं स्वकीये कार्यालये गच्छामि । भोजनस्य रन्धनादिक्रियां सम्पादयिष्यसि किम् ?

‘कथं न सम्पादयिष्यामि ? अत्र तु मदगृहमेव ।’ प्रसन्नेन मनसा ज्वोषत् विमला ।

‘तर्हि आदिश मां, गन्तुकामोऽस्मि ।’

लज्जया किञ्चिदधोमुखीभूय उक्तं तया—‘गच्छन्तु भवन्तः चिन्तारहितेन मनसा । अहं सर्वं सम्पादयिष्यामि’, तर्हिने मध्याह्नस्य भोजनं यथासमयं न जातम् । कक्षे—गत्वा काष्ठपांटे निहितं मिष्टान्नं विलोक्यात्रचीन् श्रोनिवाम—‘आह्ला चेत् सर्वं मिष्टान्नमहमेव खादयामि सम्भवत न रोचते भवत्यै मिष्टान्नम् ।’

‘कथं न रोचते ? भवन्तस्तु स्वकीयमेव भागं स्वीकुर्वन्तु, अस्ति आह्ला । अहं तावत् भाण्डारकक्षे गत्वा विलोकयामि यत् शाकमस्ति न वा ? अन्यथा भवन्त—आपणपर्यन्ते धावयिष्यामि ।’ इत्युक्त्वा सा कक्षे प्रविष्टा ।

पुनस्तत्क्षणमेव परावर्त्य विज्ञापित तया—‘अस्ति सर्वा सामग्री । घृतं, शर्करा, गोधूमस्य चूर्णम्, शाकप्रभृतीनि सर्वाणि वस्तूनि सन्ति ।’ पुनस्तस्य पार्श्वे एव वेत्रासने उपविश्य स्नेहेनावोचत्—‘इदानीं भाण्डागारे ममैवाधिपत्यं वर्तते । अतः—नि सङ्कोचेन मनसा आदिश मां किं पचामि ? पूरिका, ओदनं, मल्लपूप. (मालपुवा) दधिघटकः (दही बड़ा) पक्वटिका (पकौड़ी) पर्यटः (पापड़) अपूप्यः (कचौड़ी) शक्कुलिः (समोसा) संवायः, (हलुवा) किं वाच्छन्ति भवन्तः ?’

श्रोनिवासः विहस्यावोचत्—‘परान्न दुर्लभ लोके शरीरं तु पुनः पुनः ।’ अत्र तु अद्य स्वकीयमेव साम्राज्यमस्ति । तर्हिविगिष्टमेव भोजनं भवेत् । पूरिका, मल्लपूपाः, दधिघटकाः, अपूप्यः शाकञ्च पाचयतु भवती । मुष्टं नास्ति किम् ?’

‘मुष्टं एवास्ति सर्वम् । किन्तु परिधानपरिवर्तनं विधाय पाचनकार्ये सहायता विधेया भविष्यति । येन सम्पूर्णं कार्यं शीघ्रमेव भवेत् । आह्ला चेन् अवशिष्टं मिष्टान्नं खादितुमिच्छामि ।’ विहस्यावोचत् विमला ।

‘आह्ला विद्यते । किन्तु शीघ्रतापूर्वकं हस्तसञ्चालनं कुरु, अन्यथा न किमप्यवशिष्टं भविष्यति ।’ उक्तं तेन । तस्य कथनप्रकार-

मभिलक्ष्योच्चैर्हासमकरोत्सा येन अर्धभक्षितं गोलाभयामुनं
(गुलाव जामुन) तस्याः शटिकायामापतितम् ।

अन्यस्मिन् दिने गृहपतिना लोकसेवाआयोगस्य मुख्यलिपिक-
महोदया अन्तर्व्यूहस्य परिणामज्ञानार्थसादरमनुरुद्धा । परिस्थिति
विज्ञाय लिपिकमहोदयेनोक्तम्—‘अद्य साय यावद् अवश्यमेव
परिणामस्य आधिकारिकीं सूचनां दास्यामीति ।’ फलतस्तौ परिणाम-
स्य प्रतीक्षायां तथा गृहपतेराग्रहेण तत्रैव अवसताम्

तस्मिन्नेव दिने गृहस्वामिनी एव तस्या अष्टादशवर्षीया पुत्री
शान्ता च आगता । स्नानादिकं विधाय श्रीनिवास अतिनिकषे
उपविष्ट आसीत् । किमपि अन्वेपयन्ती विमला समागता । तां विलो-
क्याग्रवीत् सः—‘चायपानाय आपण मच्छामि । सम्भवतस्तत्रैव
भोजनमपि करिष्यामि । अतः भोजने प्रतीक्षा न विधेया ।’

कृत्रिमेण क्रोधेन प्रत्युवाच विमला—‘विचित्रा एव सन्ति
भवन्तः । भवता कृते गृहे प्रातराशस्य प्रबन्धो जातः । दुग्धमानेतु
गृहपतिमहोदया आपण गताः । किञ्चिद्वैर्यं विधेयं भवता ।’

‘अयि, धैर्यम् । अष्टवादनवेला सञ्जाता, नास्तिधैर्यम्, अधुना
क्षुधा पाथते माम् । किमपि देहि क्षुधानिवृत्यर्थं । सयाधोऽस्ति
किम् ?’

‘वस्तुतः बालकमियाचरति भवान् । कुत्रवर्तते संयाव ? सया-
वस्तु रात्रावेव समाप्ती जात । द्वि-त्रि सख्याका अपूप्य मया निहि-
ताः सन्ति, तान्येवानेतु शक्नोमि ।’ हास्यमवरुध्याग्रवीत्सा ।

‘अयि, आनय किमपि शीघ्रम् । जलमस्त्येव ।’ विमला अपर-
कक्षतः शीघ्रमेव तानादाय आगता । किन्तु तावन् गृहपतिस्तत्र
कक्षे समागतः । चक्षुसरितेनैव तामतर्जयन् श्रीनिवासः ।

तदनन्तरं गृहपते पुत्री शान्ता प्रातराश चायञ्चादाय तत्रागता ।
एवं मध्याह्नेऽपि सैव भोजनमादाय आगता । साय समये मुख्य-
लिपिक महोदयास्तत्रागत्य अवोचन्—‘भवन्तावेव प्रथम द्वितीयौ
स्त । इदानीं परस्येव स्थानस्य पूर्निर्भविष्यति । यदि प्रथम अस्वी-
कृतं दुर्याचाहिं द्वितीयः स्थानं प्राप्स्यतीति ।’

‘प्रथम कः ?’ महदौत्सुक्येन पृष्टं श्रीनिवासेन, ‘अस्मिन् विप-
येषु नाहं वक्तुं समर्थः ।’ अवोचत् मुनिपुणो मुख्यलिपिक ।

पुनर्यदा स्वस्थानस्य कृते गन्तुमुद्यतो अभूतां तौ तदा पुनः पुनः नमस्कारमकरोन् आन्तिः । गृहपतिरपि घृमशकटविधामस्थान-पर्यन्तमागतः । मार्गे विमलामर्मिलक्ष्यात्रवीन् श्रीनिवास — 'जाने, गृहान् शुभमूहूर्ते एवागतोऽहम् । सर्वत्र दृष्टिसिद्धिरेव दृष्टिपथमुपयाति । किञ्चित्संकोचेनात्रवीत् विमला—मष्टमभिधायताम् । कीदृशी इष्ट-सिद्धिर्दरोदयते भवताम् ?'

स्पष्टमेव कथयामि—'अन्तर्गृहेऽपि मफलतायाः आशा वर्तते । गृहपतिः शान्त्या सह विवाहस्य प्रस्तावं करोति ।' प्रसन्नेन स्वरे-णाकथयत्सः ।

विमलाया-हृदये आघातोऽमूत् । चकिता भूत्वा अपृच्छन्—'शान्त्या सह विवाहस्य प्रस्तावः कुतः तेन ?'

'तर्हि किं सन्यासस्य कृते ? सुशीला, सुशिक्षिता, गृहकार्येषु दक्षा अस्त्येवशान्ते । कीदृशं अमृतोपमं भोजनं पाचयति सा ।'

'मिथ्या । भोजनं तु मया पाचितमासीत् । किमपि न कृतं तया । यावद्दिनं स्वकीयप्रसाधने एव निरताऽमूत् ।'

'भवतु, शिक्षिता तु आस्ते । बी० ए० परीक्षां ददाति ।'

'मिथ्या वर्तते सर्वम् । इण्टरमॉण्टियेट परीक्षाऽपि नोत्तीर्णा तया ।'

'भवतु नाम शिल्पकलायां तु मुनिपुणाऽस्ति । विनिर्मितानि विभोक्त्य तु.....'

'आम्, प्रदर्शनीतः समानीतानि । सर्वं ज्ञातं मया ।' विहस्यात्रवीन् श्रीनिवासः—'अयि, सुन्दरी तु अस्त्येव ।'

इदानीं मौनमामादितं तया । वस्तुन अनित्या सुन्दरी आसीत् सा ।

गृहं गत्वा तया गृहपतिना प्रदत्तपत्रं पितु ममक्षे उपस्थापितम् । पत्रं वाचयित्वा, अवोचन् ते—'विमले, त्वया सह मन्दिष्यः कः अन्तर्गृहेऽगतः नाद्यावधि त्वया तस्य चर्चा कृता ।'

'वाप्सयानादेव, जानामि तम् । वार्तालापे भवदीयं नामधेयं श्रुत्वा तेनोक्तं यद् 'वाल्मीकादे' भवत्समीपे पठितं तेनेति ।' किञ्चि-द्विचार्य अवोचत् सा ।

'पुत्रि, कुत्र निवसति सः ? एकदा तमाहूय भोजनं कारय । प्रयागान् मधुसूदनेन लिखितमस्ति यद् यदि विमला प्रयत्नं कुर्यात् तर्हि शन्तेरुद्धाह- अवश्यमेव भवितुमर्हति । अहं तेन सह वार्तालापं

कर्तुमिच्छामि । भवतु, अहमेव गत्वा आनयिष्यामि तम् । किन्तु रुग्णता बाधते माम् इतस्तत् गन्तुम् ।'

‘अलमायासेन । अहमेव गत्वा विज्ञापयिष्यामि येन स्वत एव आगमिष्यति स ।’ क्षीणे स्वरे प्रत्युवाच विमला ।

अपरस्मिन् दिने श्रीनिवासस्तत्रागत्य श्रीशर्ममहोदय प्रणाममकरोत् । पुन बद्धाञ्जलिं विधाय अबोचत्—‘गुरुवर्या । यदा भवन्तो घरेलीनगरे अध्यापका आसन्, तदाहमास—तत्र अष्टमकक्षायाम् । संस्कृत पाठ्यन्तिस्म अस्मान् भवन्त । तत्र एकदा रुग्णा अप्यभवन् भवन्त ।’

‘युक्तं भणति भवान् । सर्वं स्मरणपथमवतरति इदानीम् । यदा ऽहं रुग्णोऽभव तदा तत्र एकश्छात्र यावद्दिन परिचर्यां करोतिस्म । मन्ये भवानेव स । इदानीन्तु भवान् नवयुवक सञ्जात ।’ स्नेहेना बोचन् श्रीशर्ममहोदया

‘अहमेवास्मि श्रीमता पुरातनशिष्यः ।’ विनयेन अबोचत् स ।

‘इदानीं किं करोति भवान् ?’

‘अनुसन्धानकार्यं करोमि ।’

‘अत्रोपविश मम पार्श्वे ।’ स्नेहगद्गदया गिरा अबोचन् श्रीशर्ममहोदया । सोऽपि आज्ञानुसारेण पार्श्वे एव उपाविशत् । हस्तेनैकेन तस्य स्कन्धं शनैः परामृशन्त स्नेहेनावोचन् शर्ममहोदया—‘यशस्वी भव । देशस्य, विशेषतः अध्यापकसमाजस्य गौरवाभिबर्धन-कुह । त्वां विलोक्य अद्याह् दर्पनिर्भरो जात यत् मच्छिष्य

’। श्रीनिवासस्यापि हृदय गद्गदमभूत्तस्मिन्क्षणे । तेदेव गृहादागत्य विमला अबोचत्—‘सिद्ध—भोजनम् । गृहमागत्य भोजनं प्रियताम् ।’ ससम्भ्रमेणोत्थाय प्रत्युत्तरमदात् श्रीनिवास—

‘अयि भोजनं तु भोजनं तु मया ’ किन्तु नाश्रणोत्सा । पुन शान्तेन स्वरेणाकथयत्—‘आगम्यतां, जलमस्त्यत्र । हस्तौ प्रक्षाल्य आसनमलङ्कृत्यताम् ।’

यदा भोजनमकरोत् श्रीनिवासस्तदा ईषद्विहस्य शनैरवोचत् सा—‘यदि शान्ता आगत्य भोजनस्य कृते आप्रहमकरिष्यत् तदा सम्भवतः भवन्तः ननुनचमकृत्वैव प्रसन्नेन मनसा भोजनमकरिष्यन् मन्ये । किन्तु नाहमस्मि शान्ता । अत एव पर्याप्तं ननुनच विधाय भोजनमभूत् ।’

‘सत्यमेव भणति भवती । तस्या विनिर्मिते भोजने तथा भोजन-
विषयके आग्रहे अपूर्वः रसोऽस्ति ।’

‘स्वादोऽपि अपूर्व आसीन् किम् ?’

‘आम्, स्वादोऽपि अपूर्व आसीन् । भवतु, करपट्टिका देहि ।’

‘न दास्यामि करपट्टिकाम् । कथं स्वादुरहिता करपट्टिका-
स्वादुरन्ति भवन्त ? शान्तया विनिर्मिता अमृतोपमा करपट्टिका
एव स्वादवनीया भवता ।’ उच्चैर्विहस्यात्रवीन् श्रीनिवास — ‘जानाति
भवती, अग्निरूपो भवत्यतिथि । आनय, करपट्टिका देहि, पुनरीदृश-
मुपाय विधेहि येन यावज्जीवनं अमृतोपमा करपट्टिका भोक्तुं पारयेयम् ।’

करपट्टिका दत्त्वाऽवोचत् विमला — ‘तमेव प्रयत्नं कर्तुं प्रयतिष्ये,
शान्तया सह विवाहकरणार्थमेवाहूता श्रीमन्त । तस्या मग्नन्वे
श्वार्त्तमेव पूज्या पितृपादा कययिष्यन्ति भवन्तम् । अहमपि प्रयत्न-
करणार्थं प्रेरिता गृहपतिना । अतः कययन्तु भवन्तः के के प्रतिगन्धाः
मन्ति विवाहे ?’

‘प्रतिगन्धा ? शृणोतु भवती, प्रथमःप्रतिगन्धोऽस्ति यद् विवाहे
दत्तमहस्तमिता मुद्रा प्रहोष्यामि । द्वितीयः प्रतिगन्धः दङ्कणयन्त्र प्रहो-
ष्यामि । यनो हि म्वकीयप्रगन्धस्य (थोसिस) दङ्कणकार्यं घनाभावेन
अवजिष्टमस्ति । एतदतिरिक्तं रेडियो-सोफासेट-प्रभृतानि वस्तूनि च ।
पुनः कन्यायाः कृते आभूषणादिकं सर्वं तस्या पिता एव दास्यति ।’
प्रत्युवाच श्रीनिवासः ।

‘अन्यत् किमपि ?’

‘नान्यत् किमपि । किन्तु मम गुरुरावेभ्य वस्त्रिणा एव गुरुकन्या-
या कृते वरत्रामूपगादिकं स एव दास्यति । अलं, प्रस्तुतोऽस्म्यहं
विवाहार्थम् ।’

‘सत्यं कययन्ति भवन्तः ?’

‘परिहाममवगच्छति भवती किम् ? अयि, विवाहन्तु करिष्या-
म्येव । कन्याऽपि दृष्टा मया । शान्ता सदृशी सुशीला, सुशिक्षिता,
रूपवती कन्या मम सहचरो मत्रिष्यति, तथा कन्यापञ्चत घन धान्य-
मपि मिलिष्यति । कन्यायाः पितुः प्रदत्तं धनं प्राप्य किञ्चिन् कालं
यावत् मानवोचितं जीवनं यापयिष्यामि । मुदोर्ध्वं जीवनमतीतं किन्तु
नादावधि मया मयङ्कुरे शीतशालेऽपि उर्णपरिधानं परिधत्तम् ।’

न किमप्यवोचत् विमला । निनिमेपैर्नयने तस्यैव मुखमण्डलं पश्यन्ती मनोवैज्ञानिकमध्ययनमकरोत् । यदा तस्याः दृष्टिः मिलिता तदा लज्जिताऽभूत् । पुनस्तेन पृष्टम्—‘कथयतु भवती, युक्तं भणामि न वा ?’

‘कथमयुक्तं कथयिष्यन्ति भवन्तः ? हृदयेनाहं वाञ्छामि यद् ऐश्वर्यसम्पन्नाः समाजे ऊच्यप्रतिष्ठिताश्च भवन्तु भवन्त इति । किन्तु शान्ताया स्वभावस्तु विचित्र एवास्ति । यथा घनिकवर्गाणां विलासिजनानाञ्च भवति ।’

मध्ये एवावोचत् सः—‘नास्ति चिन्ता स्वभावस्य । अह—सर्वं सम्पादयिष्यामि ।’

‘गृहे अवोचत् सा किमपि श्रीमता समक्षम् ?’ किञ्चिद्विहस्याब्रवीत् विमला ।

‘नहि, नावोचत् किमपि ।’

‘स्पष्टतया नोच्चारणं करोति सा । मध्ये-मध्ये किञ्चिद् विश्रम्य (हकलाकर) घटति । ‘श’ कारस्योच्चारणं नैव भवति तथा कथमपि ।’

‘अयि, परित्यजेतां वार्ताम् । किं भवति उच्चारणेन, गृहे व्याख्यानदानं तु नैव करणीयं भविष्यति । शकारोच्चारणं विनापि कार्यं प्रचलित्येत्येव । भवतु, गुरुचरणा अपि आदिशान्ति, भवत्या अनुमोदनमपि अस्त्येव । अतः स्वीकरोमि सम्बन्धम् । युक्तमस्ति न वा ?’ प्रत्युच्चाप श्रीनिवासः ।

‘युक्तमेवास्ति ।’

तदा प्रभृति प्रतिदिनं श्रीनिवास श्रीगुरुचरणानां दर्शनव्याजेन तत्रागच्छतिस्म । किञ्चित् कालं यावत् श्रीशर्म महोदयेन सह वार्ता विधाय विमलायाः कक्षे गत्वा तस्या अनुसन्धानस्य कृते लिखितं प्रबन्धं मनोयोगेन पठति स्म । स्वकीयप्रबन्धस्य कृतेऽपि यदा-कदा वार्ता करोति स्म । एकस्मिन् दिने स्वकीयप्रबन्धमानीय विमलां प्रत्यवोचत् । ‘पूर्णेऽभवत् प्रबन्धः । इदानीं टङ्कणस्य समस्या समागता । चतुश्शतमितानां रूप्यकाणामावश्यकता विद्यते टङ्कणस्य कृते । यावद् रूप्यकाणां प्रबन्धो न भवति, तावत्प्रबन्धस्य पाण्डुलिपिरपि नोटङ्किता भविष्यति, कृपया पठित्वा त्रुटीनां कृते ज्ञापयतु मां भवती । पठिष्यति भवती ?’

प्रसन्नेन स्वरेणाकथयत् विमला—‘अवश्यमेव पठिष्यामि ।
त्रुटीरपि ज्ञापयिष्यामि । किं दास्यन्ति भवन्तः मह्यम् ?’

‘विमले, किं दास्यामि ? किमस्ति मम दरिद्रनारायणस्य पाश्वे ?
केवलं हृदयमस्ति, शरीरमास्ते । स्नेहदान करिष्यामि यावज्जीवनम् ।
शारीरिकसेवामपि कर्तुं शक्तोऽस्म्यहम् । एतदतिरिक्तं नास्ति किमपि
मम पाश्वे संसारेऽस्मिन् ।’ इत्युक्त्वा उत्थाय निर्गतः ।

विवाहस्य चर्चा प्राचीना जाता । इदानीं न कोऽपि तस्य विषये
चर्चा करोति । एकदा मधुसूदनस्य स्मरणपत्रं पुनरागतम् । अतः
शर्ममहोदया पत्रोत्तरस्य विषये चिन्तिताऽभूवन् । ग्रहिर्गच्छन्तं
श्रीनिवासमाहूय बहुकालं यावन्नजाने कस्मिन् विषये वार्तालापम-
कुर्वन् । तस्मिन् समये नागता तत्र विमला ।

रात्रौ शयनात्पूर्वं स्वयमेवाकथयन् शर्ममहोदया यत्—‘इष पत्रं
प्रेषयिष्यामि यत्तो स्वयमागत्य तस्य जनन्याः सह वार्तालापं कुर्वन्तु ।
अस्माकं कार्यं तु पूर्णमेव जातम् । श्रीनिवासस्तु पूर्णतत्पर एव
दृश्यते ।’

तदा दूरादेष सङ्कोचेनावदत् विमला—‘पित, अहमवगच्छामि
यत् सम्बन्धोऽयं न समीचीनः भविष्यति’

‘कथं पुत्रि ! कथं न समीचीनं भविष्यति ?’ आश्चर्यमिभितेन
कौतूहलेनावोचन् श्रीशर्ममहोदयाः । पुनः शनैरवाधत् विमला—
श्रीनिवासमहोदयास्तु अतीव सज्जनाः मृदुलहृदयारच सन्ति ।
दारिद्र्ये एव तेषां जन्माभूत् । न कदापि सम्यक्तया भोजनं कृतम्
नापि परिधानान्येव परिधृतानि । शान्तायाः पोषणं समृद्धे गृहे अभ-
वत् । अहङ्कारस्तु पैतृकसम्पत्तिप्राप्तोऽस्ति । सदैव तया कौशेय-
वसनानि चीनाम्बराणि च परिधृतानि सन्ति । गार्हस्थ्यस्य किमपि
कार्यं कर्तुं न प्रभवति सा । यतोहि जीवनेऽद्यावधि कदापि कार्यं न
कृतं तया । विद्याव्यसनमपि नास्ति । श्रीनिवासमहोदयास्तु विद्वन्मो-
ल्लिभिः वर्तते । स्वकीये समये देशस्य विद्वद्वरेषु तेषां प्रमुखगणना
भविष्यति ।’ इति कथयन्त्या यदा मौनमासादितं तया, अकस्मात्तदा
शर्ममहोदया अवोचन् ‘त्व किं वाञ्छसि पुत्रि ! शान्तया सह
श्रीनिवासस्योद्वाहो न भवेत् ?’

विमलया मौनमासादितम् ।

तदा शर्ममहोदया पुनरवोचन्—‘पुत्रि ! अहन्तुभाग्यवादी अस्मि । ‘विवाहः सम्बन्धोऽपि एकप्रकारेण भवितव्यता एवास्ति । शान्तया सह यदि श्रीनिवासस्य जीवनं सुखमयं न भवेत्तदापि भवितव्यता एव । भवितव्यता वारयितुं कः शक्नोति ?’

इदानीमपि प्रत्युत्तरे न किमप्युक्तं तथा । फलतः शर्ममहोदया शोघ्रमेव निद्रामुपागता । किन्तु सा नोपागता निद्राम् । निद्रिङ्गेऽन्धकारे चक्षुषी उद्घाट्यविचारसागरे निमग्नाऽभूत् । मितौ दोषायमानेन सुविशालेन घटिकायन्त्रेण द्वादशवादनवेलायां सूचना घण्टा-निमादेन प्रदत्ता । तस्या बुद्धिरवोचत् ‘विमले, शयनं कुरु, अर्द्धरात्रिं सज्जाता !’

‘कथं, केन हेतुना अद्य नागच्छति निद्रा ? कियमभवत्’ अवोचत् बुद्धिः ।

‘अद्य हृदये एका वेदना भवति । श्रीनिवासः शान्तया सह विवाहं करिष्यति, इति विज्ञाय महत्कष्टं भवति ।’ निःश्वस्य प्रत्युवाच चित्तः ।

‘तव किं प्रयोजनमस्ति तेन सह ? किं भवति तव सः ? अल्पदिनानां परिचय एवास्ति केवलम् ।’ उवाच बुद्धिः ।

अरुजलिं विधायोचन्मनः—‘मा एवं वादीः । सः ममैवास्ति, केवलं ममैव । किन्तु इदानीं काऽप्यपरा तं स्वाधिकारे कर्तुमिच्छति, तर्हि कथं कष्टं न भवेत् ?’

निष्पक्षरीत्या प्रत्युवाच बुद्धिः—‘तर्हि स्पष्टं कथय, यत् किं तेन सहोद्वाहं कर्तुमिच्छति भवती ? तस्यैव हस्ते स्वकीयसर्वस्वसमर्पण-कामना वर्तते किम् ?’

तत्क्षणमेव प्रत्युत्तरमदान्मनः—‘एवमस्ति । सयमपूर्वकं पञ्चविंशतिवर्षाणां सुदीर्घं जीवनमतीतम् । न कदापि मया कापि कामना कृता । निष्ठापूर्वकं पितृचरणानां सेवां विधाय अल्पतरं विशोपार्जनं कृतम् । सुदीर्घेऽस्मिन् जीवने अनेकानेकाः नवयुवका मम दृष्टिपथमुपगताः, किन्तु नाद्यावधि कमपि सुन्दरतमं नवयुवकं विलोक्याभूवाञ्चल्यन्वितं मम चित्तम् । परमिदानीमस्मात् श्रीनिवासेन मम सर्वमपहतमिति मन्ये । अत्यन्तानुरक्ताऽस्मि तस्योपरि । अस्माकं परिचयः जन्मजन्मान्तराणामस्ति न, स्वल्पदिनानाम् । न जाने केनाभिशापेन वियुक्तावावाम् । इदानीं पुनः पुनः इच्छा

भवति यत् स्वकीय सर्वस्व तस्य चरणारविन्दयोः निक्षिप्य, स्वकीयै-
रश्रुमिस्तस्य चरणकुमलानभिधिन्य कथयामि—‘परिचिनोतु भवान्
स्वकीया विमलाम् । प्रियतम ! मम जीवन सार्थकं विवेहि । त्वा विना
जीवनस्य सुदीर्घं मार्गं कथं चलिष्यामि ? प्रियवर, निष्कलुषा मा
वेदनायाः भोषणविभीषिकायाः कथं निक्षिपसि ? जीवनधन ! त्वा
विनाह जीवित धारयितुं न शक्ता । दया विधाय शीघ्रमेव ममोद्धार
कुरु ।’ इति ।

किञ्चिद्विशरणा भूत्वा अवोचद् धुद्धि—‘किमिदमाचरितं त्वया
विमले ? यदि कदाचित् शान्तया सह तस्योद्वाहो भविष्यति तर्हि तव
का दशा सम्पत्स्यते ?’

चीत्कारमिव विधाय प्रत्युत्तरमदान्मन—‘तर्हि अहं समाप्तं
करिष्यामि स्वीय जीवन हालाहल पानेन ।’ शान्तेन स्वरेणारुथयद्
धुद्धि—‘प्रिक्षिप्ता मा भू । हालाहलपानेन जीवनसमाप्तकरणात्मक
कार्यं न सरलम् । तर्हि स्वयं कथं न निवेदयसि पितृचरणेषु स्वकीया-
मवस्थाम् ? अथवा येन विना ईदृशी व्याकुलता समागता, तमेव भण
यजीयन् सङ्गिनीरूपेण स्वीकरोतु स त्वामिति ।’

सलज्जेममूताम् तस्या नेत्र । सुदीर्घं विनिःश्वस्य अग्रवीत्
मन—‘स तु जानात्येव सम्यक्तया । स्वयमेव कथं कथमान्यहम् ?
नारीजनमुलमलज्जायाः शीलस्य च मर्यादामुच्छेत्तु कथमपि नाहं
समर्था ।’

आर्द्रमभवत् हसतूल (तक्रिया) तस्याश्रुमौक्तिकैः । चित्त-
स्येदृशोमवस्था विलोक्य धुद्ध्या मीनमासादितम् ।

सप्ताह एको जातः, किन्तु श्रीनिवास पुनर्नागत । अतएवोद्विग्ना-
ऽभूत्सा । किञ्चिद्विश्रान्तान्तरं कथं कथमपि आत्मानं प्रबोध्य अध्यवने
सलज्जाऽभूत् विमला । एतन्मध्ये एव लोकसेवाऽऽयोगकार्यालयात्
तस्याः नियुक्तिप्रमाणगतम् । प्रसन्नाऽभूत् सा । एकदा पितृचरणेषु
मुखदसम्बादस्यास्य सूचना निवेदयितुमिच्छा जाता, किन्तु न कदापि
कृता चर्चा तया स्वनियुक्तिसम्बन्धे । अपरस्मिन् दिने श्रीनिवासस्य
गृहे गता, परन्तु नासीत्तत्र स । तस्या प्रवेशमवासिना छात्रेणोक्तं
यत्—‘रुणास्ति तस्य जननी । अतस्ता द्रष्टुं ग्रामं गत । खिन्नेन

मनसा अवोचत् सा—‘यदा आगमिष्यन्ति ते तदा सूचनीया यद् गुरुवर्या स्मरणकुर्वन्तीति ।’

‘अवश्यमेव ससूचयामि भगिनि । न विस्मरिष्यामि ।’ तेनोक्तम् ।

पश्चात् शिथिल शरीरमादाय गृहमागता विमला । तस्मिन्नेव दिने स्वकीयमस्वीकृति पत्र लोकसेवाकार्यालय प्रति प्रेषित तथा । पुनः सप्ताह एको जातः । नागत श्रीनिवासः । तस्य निवासगृहं गता विमला, किन्तु नासीत्तत्र सः । दिवसा अतीता । नागतः श्रीनिवासः, नैव कुशलपत्रं प्रेषितं तेन । विमलाया जीवने शैथिल्यमागतं, विमष्टोऽभूत् वत्साहः उल्लासश्च । फलतः पूर्वं तु यावदिनं लिखति स्म पुनस्तदा निश्चेष्टाभूत्वा निरभ्रमाकाशं विलोकयति स्म ।

तदा प्रभृति प्रयागत विवाहविषये न किमपि पत्रमागतम् । अतः सन्तोष आसीत्तस्याश्चेतसि । श्रीशर्ममहोदयानां मित्रमहोदयेन अल्मोडागरे आगमनार्थं निमन्त्रणपत्रं प्रेषितमासीत् । पत्रं वाचयित्वा विमला स्नेहेमावोचत्—‘पित, तत्र गत्वा मम पठनकार्यं बाधा भविष्यति । परिभ्रमं विधाय मईमासं यावत् निबन्धलेखनकार्यं अवश्यमेव पूर्णं करिष्यामि । जूनमासे तत्र गमिष्यामि ।’

अतः परं प्रतिदिनं विचारयति स्म सा यद्यपि अवश्यमेव समागमिष्यति श्रीनिवासः । यतो हि अद्य काव्यं यदति, अद्य मम बाहु स्फुरति, रात्रौ मया सुखस्वप्नं दृष्टम् । किन्तु नागतः सः । एकदा विविधरङ्गरञ्जित विवाहस्य निमन्त्रणपत्रमागतम् । तस्मिन् पत्रे सुवर्णवर्णेषु शान्तायाः श्रीनिवासस्य च नामाङ्कनमासीत् । बहुवारं पत्रं पठितं तथा । तदैव श्रीशर्ममहोदया अपृच्छन्—‘पुत्रि ! कस्यास्ति पत्रम् ?’ पित । मम सख्या विवाहः भविष्यति । तस्या एव निमन्त्रणपत्रमस्ति ।’ उक्तं तथा । पुनस्तस्मिन्नेव दिने तथा अल्मोडागमनार्थं स्वपितृचरणां प्रेरिताः । ते तु पूर्वमेव सन्नद्धा आसन् । अल्मोडा नगरं गत्वा तत्रत्य सौन्दर्यं नैसर्गिकं माधुर्यं चावलोक्य निश्चिन्तस्वस्थमभूत्तस्याश्चेत् । तत्र शर्ममहोदयानां मित्रस्य कन्या आसीद् रमा । तथा सह मैत्रीं अभूत् विमलाया । विधवाऽऽसीत् सा । एकदा माय द्वे अपि भ्रमणार्थमगच्छताम् । निश्चिद्दूरं गत्वा नन्दादेवाति-प्रसिद्धस्य मन्दिरस्य प्राङ्गणे प्रस्तरनिर्मिते उपविश्य स्वाभाविकेन स्वरेणाकथयत् रमा—

‘भगिनि ! विधवा नाम्बद्धम् ।’

आश्चर्येण तस्या मुखमपश्यत् विमला । किञ्चित्क्षणानन्तर
पुनरवोचत् रमा—‘किं गोपायामि, विद्यार्थिजीवने एव प्रेमाभूतव-
युक्तेनैकेन सह ।’ पुनः विनिश्चयस्य कियत् कष्ट, दुःख, वेदना, प्रता-
रणाचानुभूता, इति सर्वं विद्वापित तया । मन्त्रमुग्धा इवाष्टणोत्
विमला ।

‘किन्तु तेन महोदयेनाहं मध्ये एव परित्यक्ता ।’ प्रकम्पितेन कण्ठ-
स्वरेण कथयित्वा स्वकीयं कथानक समाप्तमकरोत् रमा ।

दुःखेनाभिभूतमभूत् विमलाया इत्यम् । किञ्चिद्विचार्य पुनरवोचत्
‘दुःखप्रपूरिते कण्ठकार्कोणे ससारेऽस्मिन् सर्वत्र वेदना, सर्वत्र प्रता-
रणा, सर्वत्र उपेक्षा विद्यते । न कोऽपि करोति साहाय्यम् । न किमप्य-
स्ति सम्पन्नम् । हार्डिन्को वेदना हृदये एव निगूहनातिरिक्त नास्ति
कोऽपि मार्गः । मम कथानकं श्रोष्यसि ?’

तावत् स्वस्थाऽभूद् रमा । विषण्णेन स्वरेणास्थयत् विमला—
‘मम मोहन एतदा धूम्रयाने समागतः । तत्रैव परिचयोऽभूत् ।
मगिनि । यद्यपि तस्य कृते न किमपि कष्टं कृतं, नैव त्यागं बलिदानञ्च
विहितं मया । न जाने कथमभूत्तस्योपरि ममत्वम् । अनेकशः प्रताडित
मया चित्तम्, किन्तु नैवावगच्छति केनापि प्रकारेण । प्रतिक्षणं
तस्यैव विषये विचारयामि, तस्यैव ध्यानं करोमि इत्यानी तस्योद्वाह
जात इति श्रुतं मया, किन्तु पुनरपि तस्यैव चरणरमलेषु आत्मसमर्पणं
कर्तुमिच्छति मम मनः । अवगच्छसि किमहं वाञ्छामि ? अहं
वाञ्छामि यद् दूरादेव तमर्चयामि एव सदैव तस्य हितसम्पादने
स्वकीयं सर्वस्वमर्पयामांति । यद्यपि सेवायास्त्यागस्य, बलिदानस्य च
कृते अनेके उपायाः सन्ति, किन्त्वहं मूकसेवा कर्तुमिच्छामि । कथय
मगिनि, पराकाष्ठा वर्तते न किं मम मूर्खतायाः ?’

‘न न, इयमेव नारीजीवनस्य सफलतायाश्चरमावस्था विद्यते ।
यदि नारी स्वकीयं सफला भवति, तर्हि सफलं भवति तस्या जीवन-
म् । व्यष्टेरुपासना समष्टिरूपेण परिणता भूत्वा अमन्दमानन्दं
ददाति । ये चना प्रेम्णं निन्दा कुर्वन्ति, ते वस्तुतः ईश्वरमेव निन्दन्ति ।
नाहमुपदिशामि त्वा प्रत्युत स्वानुभूतिं कथयामि । यत्र समर्पणं विधाय
प्रतिदानस्य न काऽपि वाञ्छा वर्तते, तत्रैव मानवीयमहत्तायाः परि-
चयं मिलति । तेन निष्ठुरेण प्रियतमेन मा परित्यज्य प्रेम्णं परिहासः
कथं कृतः ? इत्येव विचिन्त्याह दुःखिता भवामि ।’ पुनस्तस्या

नेत्रे सजले अभूताम् । अश्रुपरिमार्जनमकृत्वैव गृहम्प्रति प्रस्थिताऽभूत् सा । तया सह खिन्नमना विमलाऽपि समागता ।

अपरस्मिन् दिनेऽपि सायं समये ते तत्रैव समागतवत्यौ, किञ्चित्कालं यावत् इतस्ततः भ्रमणं विधाय नन्दादेव्याः सायङ्कालिकं शृङ्गारश्चावलोक्य तत्र एव प्राङ्गणे उपविश्य अबोधत स्नेहेन रमा—
'भगिनि ! अनुसन्धानकार्ये न लगति मम चित्तम् । विचारयामि स्वकीयं निरर्थकं भारभूतं सन्तप्तप्रायश्च जीवनं सन्तप्तमानवानां कृते समर्पयिष्ये । अतः एकं औपघालय निर्माय स्वयमेव तेषां सेवां करिष्यामि । गृहे-गृहे, ग्रामे-ग्रामे च गत्वा जनान् मानवजीवनस्य ममत्वं ज्ञापयिष्यामि । स्वकीयां सम्पत्तिश्च वितरिष्यामि दरिद्रजनानां सुख-सौविध्यस्य कृते । सम्भवतः अनेन कार्येण कदाचिच्छान्तिं प्राप्नुयाम् : कार्येऽस्मिन् त्वमपि सहयोगं देहि । अस्य जीवनस्योपादेयता ईदृशेषु कार्येषु विद्यते । त्वं महिलाशिक्षाप्रचारं कुरु । कथय, दास्यसि सहयोगम् ?' स्नेहेन विलोक्यापृच्छत् सा ।

'अयि भगिनी, हृदयेनाहं सहयोगं दास्यामि ।' प्रसन्ना भूत्वाऽब्रवीत् विमला । किञ्चिद्विचार्य प्रत्युवाच रमा—

'अयि, कदाचित् तव प्रियतमस्त्वां नेतुं समागमिष्यति तर्हि किं करिष्यसि त्वम् ?'

लज्जयाऽवनत शिरः विधाय उवाच विमला— कथमागमिष्यन्ति ते मां नेतुम् ?

एकदा काष्ठशीठे निहिता मंजूषा विलोक्याबोधद् विमला—
'भगिनि, ग्रामोफोनयन्त्रमस्ति किम् ?'

विद्वस्याबोधत् रमा—'नहि-नहि, मम पितु दङ्कणयन्त्रमस्ति । दङ्कणविधिं जानासि किम् ?'

'आम्, सम्यक्तया जानामि ।' इत्युक्त्वा उद्घाटिता तया मञ्जूषा । यन्त्रस्य सम्यक् परीक्षणं विधाय तां प्रत्युवाच—

'अनेनाहं स्वकीयं कार्यं कर्तुमिच्छामि । कृष्टास्तु न भविष्यन्ति ते पितृचरणाः ।'

'अयि, कथं कृष्टा भविष्यन्ति ? इच्छानुसारं दङ्कणं कुरु ।'

तद्दिनादेव 'खट-खट' इति शब्दे कुर्वती दङ्कणमकरोत् विमला । दैनिकजीवनस्य आवश्यकानि कार्याणि कृत्वा सायं यावत् प्रतिदिनं

टङ्कणं करोति स्म । तस्याः व्यस्ततां विलोक्य एकदा कुतूहलेनापृच्छत् रमा—

‘यावद्दिनं किमुदृङ्क्ष्यसि ?’

ता विलोक्यात्रवीत् विमला—‘प्रबन्ध (थीसिस) मुदृङ्क्ष्यामि ।’
‘तय प्रबन्ध समाप्त जातं किम् ? त्वया तु प्रथमवर्षमेवाभिहितं पूर्यम् ।’

शनैरयोचत् विमला—‘तेषामेष प्रबन्धमस्ति । अर्थाभावेन नाथा-
वधि उदृङ्क्षितमभूत् ।

दीर्घं निःश्वस्य प्रत्युवाच रमा—‘न जाने ते महोदयाः—कुत्र स्नपन्त्या शान्तया सह सुखोपभोगं कुर्वन्ति, किन्तु त्वमत्र ’

तत्क्षणमेव अञ्जलिं बिधाय कातरेण स्वरेण अवोचत् विमला—
‘भागिनि, मैव वादो इति प्रार्थये ।

अपरस्मिन् दिने रमाया पितृचरणा आवश्यककार्यवशात् लक्ष्मणपुरं गताः । तस्मिन्नेव दिने रात्रौ अर्कस्मात् अस्वस्था अभूवन् श्रीशर्ममहोदयाः । स्वयमेव द्राक्तरमानीय चिकित्साया समुचिता व्यवस्था कृता तया । अपरस्मिन् दिने, अपराह्नसमये यदा ते निद्रामुपा-
गता तदा सा शनैरुत्थाय स्नातुं गता । मध्ये एव गृहस्य भृत्येनोक्तम्—
‘स्वामिनि, कोऽपि समागतः । भवतीं द्रष्टुकामोऽस्तीति ।’ ‘मां द्रष्टु-
कामोऽस्ति ? कुत्र वर्तते ?’

‘द्वारभूमौ तिष्ठति ।’

को भविष्यति यो मा द्रष्टुमिच्छति अत्र अल्मोड़ा नगरे इति विचार्य गवाक्षादवलोकितं तया । क्षणमात्रं निस्पन्दमभूत्तस्या हृदयम् । पुरतः द्वारभूमौ श्रीनिवासः कपाटोद्घाटनप्रतीक्षायां तिष्ठति स्म । गवाक्षादवलोकयन्ती विमला विलोक्य विहस्य अभिवादनं कृतं तेन । विमला जवेन रमाया समक्षमागत्यावोचत्—‘भागिनि, ते समागता सन्ति ।’

‘अयि, के समागताः सन्ति. ?’

लज्जिताऽभूत् विमला । तस्याः प्रसन्नेन मुखमण्डलेन तया अन्व-
मायि, पुनः प्रसन्ना भूत्वाऽवोचत्—‘किं तव श्रीनिवासमहोदयाः समागता ?’

‘आम्’ इत्युक्त्वा वेगेन निरगात् विमला ।

रमा एव श्रीनिवासस्यातिथ्यमकरोत् । तस्य कृते भोजन-पानस्य सुव्यवस्थां विधाय सा विमलायाः कक्षे गता । तदा दृष्टं तया यत् विमला प्रस्तरमूर्तिरिव निश्चला भूत्वा निर्निमेषैर्नयनैः गवाक्षात् सुदूरवर्तिनो हिमधवलां पर्वतमालां विलोकयति । विमलाया-श्चिबुकं गृहीत्वा अबोचत् सा यत्—‘सखि, अनेकान् साधुवादान् वितरामि । तव प्रियतमः श्रीनिवासस्तु वस्तुतः कोटिशः मनुष्येष्वेकः । त महानुभावं विलोक्य हृदयेनाहं प्रसन्ना जाता । यं प्रति आकर्षि-ताऽसि वस्तुतोऽसाधारण एवासि सः । इमं देवस्वरूपं पुरुषं का नारी विस्मृतुं शक्नुयात् ? श्रीनिवासोऽपि त्वामेव वाञ्छति । तव प्रेम, त्यागश्च सार्थकौ स्तः ।’

उत्तरे विमला शब्दमेकमपि नाबोचत् । अधोमुखीभूय केवलं मौक्तिकसदृशैरश्रुभिः धरासभिषिञ्चति । तस्याः विचित्रा अवस्था विलोक्य स्नेहेनाबोचत् रमा—‘सखि, हर्षस्यावसरे किमर्थं रोदिषि ? गच्छ, तव निष्ठुर प्रियतमस्त्वया सह वार्तालापं कर्तुमिच्छति ।’

किन्तु यदा विमला तत्र गता तदैव भग्नाऽभूत् श्रीशर्ममहोद-यानां निद्रा । श्रीनिवासः विमला च तत्रैव गतौ यत्र ते रुग्णशय्याया-मासन् । अकस्मान् उदरपृष्ठिरभूषोपाम् । द्राक्तरमहोदयस्य सङ्केतं विमलाया पिश्याय शीघ्रमेव गत श्रीनिवासः द्राक्तरमानेतुम् । द्राक्तरमहोदया आगत्य परीक्षणं कृत्वा सूषिकाप्रवेशेन औषधि-सञ्चारं विधायबोचन् यत् सावधानतया परिचर्यां विधेया । रुग्णस्यावस्था शोचनीया विशते ।

श्रीनिवासः स्वयमेव शर्ममहोदयानां परिचर्यामकरोत्, तस्य आगमनेन निश्चिन्ताऽभूत् विमला । द्वि-त्रिदिग्मानामनवरतेन परिश्रमेण स्वस्थाऽभूवन् ते । एकदा श्रीनिवासमाहूय स्नेहेनाबोचन्—‘पुत्र, स्वगृहमेव गन्तुमिच्छामि । अत्र न रोचते माम् । अतः गृहगमनविषये विमलया सह परामर्शं विधाय यथोचितं प्रयत्नं कुरु’, इति ।

‘तत्रभवन्तं नेतुमेव ममागतोऽहम् । शीघ्रमेव नेष्यामि ।’ इति विनम्रतया अबोचन् श्रीनिवासः । तस्मिन्नेव समये दुग्धमादाय विमला तत्र ममागता । तां विलोक्याबोचन् श्रीशर्ममहोदया ‘पुत्रि, अस्मान् नेतुं समागतोऽस्मि श्रीनिवास ।’

पितर दुग्धं पापयित्वा अवोचत्मा चन्द्रोनिवासमहोदयस्य कठिनेन परिश्रमेणैव भवन्तः स्वस्याऽभूवन् । भोजनं, पानं शयनञ्च निहाय अहर्निश भवता समक्षे उपविष्टाऽऽसन् श्रीनिराममहामागाः ।

तदाह्य श्रुत्वा हर्षविह्वलेन मनसाऽरोचन् श्रीगर्भमहोदया — 'पुत्रि, श्रीनिवास एव वृद्धम्य मम सरश्चक्रः सहायकश्च वर्तते । यद्यपि मम कृते न कठिनं श्रमं करिष्यति तर्हि कं करिष्यति ? अयमेव मम तपस्विमुत । पुत्रि ! त्वया एव अस्यान्वेपणं विधाय महामयं दत्तं । अनेनैव कारणेण तव अनुसन्धानात्मिका परीक्षा साफल्येन समाप्ता जाता ।'

सद्यः समये आहूय अवोचन् ते—'परिश्रमणाय गच्छतम् । किन्तु जीर्णमेव आगन्तव्यम् । अन्यथा एकाकी अहं खिन्नो भविष्यामि ।'

मौनमाश्रयती शनैः शनैस्तत्रैवागच्छता यत्र पूर्वं रमया महं विमला गच्छति स्म । तत्रैव प्राङ्गणे तस्मिन्नेव चत्वरं उपविश्य दगानन्ममयेन स्वरेणाकथयन् श्रीनिवासः 'अत्रागमनस्य सूचनाऽपि न प्रेषिता भवत्या । किञ्चिदष्टमभूत् माम्, जानासि ? परमेष्ठमपि न प्रेषितम् ।'

स्नेहकावरेण स्वरेणावोचत् विमला—'केन संकेतेन प्रेषयामि परम् ? स्वसंकेतमपि दत्तं भवता ? प्रतिदिनं भवता निवासस्थाने गत्वा निराशीभूय प्रतिनिवृत्ताऽभवम् । अहं जीरिता मृता वा इति अन्वेपणमपि न कृतं भवता ।'

'गृहे अस्वस्याऽर्साञ्जननी । यदा स्वस्याऽभूत् सा तदा प्रतिनिवृत्त्य तव गृहेऽगच्छम् । किन्तु त्वं तु 'तव कृते-अनेकवारमितस्तवः परिश्रमणं कृतम् । वस्तुतः विशिष्ट इवाभव तव विरहे ।' सत्सङ्ग-मन्त्रोन् श्रीनिवास । व्याकुलीभूय प्रत्युवाच विमला—'तदा कथं ज्ञातो नम संकेतः ?'

'तव प्रतिवेदिन्या श्रीमिश्रमहोदयस्य पत्न्या ज्ञातम् । अत्रागन्त्य तस्या कृते परं दत्तमासीत्त्वया । तया संकेतं विज्ञाय सर्वं निहाय अत्रागच्छ तव कृते ।'

'किन्तु भवता सह शान्ता नागता ? कुत्र वर्तते सा ?'

'शान्ता ? का शान्ता ? तव पितु मित्रमहोदयस्य मूका पुत्री ? मया सह कथमागच्छेत् सा ? तया सह मम कं सम्बन्धः ?'

आनतं शिरो विधाय शनैरवदत् विमला—‘भैव वादी । इदानीं तु सा जीवनसहचरी जाता । भवतः ईदृश व्यवहारः न शोभन ।’

साश्चर्यं प्रत्युवाच श्रीनिवासः—‘अयि किं कथयसि ? शान्ता मम सहचरी जाता ?’

‘तर्हि का विद्यते ? यया सह ग्रन्थिबन्धनमभूत्, सप्तपदिका क्रिया सम्पन्ना, तामेव एव कथयन्ति भवन्तः ?’ आनत शिरो विधायैव-
अवोचत सा ।

‘मौनं भव । एवं विधेन व्यंग्येन मा खेदय माम् । मम दरिद्रस्येदृश-
परिहास न करणीयो भवत्या ।’

श्रीनिवासस्य क्लान्त, दुष्क वेदनापूर्णश्च मुखमण्डल विलोक्य
आश्चर्येण प्रत्युवाच विमला—‘किमभूद्वन्तम् ? ईदृशीं वेदनापूर्णां
घातां किमुदीरयन्ति भवन्तः ? शान्तया सह भवत उद्वाहो नाभूत्
किम् ?’

किमुदीरयन्ति भवन्त ? मम पार्श्वे विवाहस्य निमन्त्रणपत्र
मुद्रितमासीत् निमन्त्रणपत्रे श्रीमतामभिधेय । किन्तु इदानीं भवन्तः
कथयन्ति ।’

‘धन्यासि खलु । नमस्करोम्यहम् । अयि, येन सह शान्ताया
विवाहोऽभूत् स तु श्रीनिवासशुक्ल विद्यते । अह त्वस्मि श्रीनिवास-
मित्र । इदमपि न स्मरसि किम् ? मन्ये अन्वकारे पठित भवत्या
पत्रम् ।’

निर्निमेषनयनाभ्याम् तस्य मुखमण्डलमेवापश्यत् विमला । पुनः
किञ्चिदावेशेनावोचत् श्रीनिवास—विमले, मा प्रतिविश्वास न
करोषि ? किं त्व मा ईदृश कृतघ्नमवगच्छसि ? ते महोदयाः मम
गृहमागत्य विवाहस्य प्रस्तावमकुर्वन् जनन्या समक्षम् । किन्तु तस्य
प्रबलै शब्दैः विरोध विधाय मया सर्वं स्पष्टीकरणं कृतम् । स्वकीय
जीवनसरक्षिका विहाय कथमहमन्या जीवनसहचरीरूपेण स्वीकु-
र्याम् । मम निश्चयं विज्ञाय जननी अवोचत् यत्—‘पुत्र ! ता वधू-
रूपेण विलोकयितुमिच्छामि । मन्ये शीघ्रमेव तस्याः दर्शनेन आहा-
दयिष्यसि माम् ।’

विमला मूकीभूय तस्य चार्तामशृणोत् । पुन—स्नेहेनावोचत
श्रीनिवास—‘आगमिष्यसि विमले ! त्वां विलोक्य जननीहृष्टा भवि

प्यति । तव स्नेहेनाह कृतकृत्यो भविष्यामि । यावज्जीवनं तव स्नेह-
प्राप्ते प्रयविष्यामि । किन्तु कदाचिन् यदि मां प्रति रुद्रा भविष्यसि
त्वं तदा तु संमारेऽस्मिन् निःमहायो भविष्यामि । वाराणस्यानेव मम
निपुक्तिर्जाता । अतः निर्लज्जो भूत्वा प्रार्थयामि यन् स्वगृहे भग्नमपि
म्यानं देहि । त्वां विहाय अन्यत्र स्यातुं नास्मि ममर्थः । नामपि
देवदुन्यानां पितृचरणानां सेवाया अवसरं देहि । विमले ! मम प्रार्थनां
स्वीकुरिष्यसि किम् ?

अकस्मान् प्रारोहीन् विमला । रुदन्तो च प्रोवाच—‘दृष्ट्वेष्टर !
कथमादृशं प्रहारं करोषि मम हृदये ? इयां कुम्, कदापि ईदृश
न वक्तव्यं, अन्यथाऽहं’

‘किञ्चिन्कालं यावत् श्रीनिवास’ तन्या एव मुखं विनोदयामास ।
तां विलोक्य स्वयमपि करुणया विह्वलोऽमूत् । पुनः स्वत्पो भूत्वा
अप्रवाग्—‘सन्ध्या जाता । गृह गच्छावः’ इत्युक्त्वा दन्याय गन्तु-
मुद्यतोऽमूत् ।

तन्मिन्नेव समये पृष्ठतः कथाप्युच्यम्—‘गृणुतावन्, अहं गन्तुं न
पारयामि । मम चरणी कम्पेते ।’

श्रीनिवासः पृष्ठतोऽवलोक्य विमलायाः हस्तं त्वहस्ते आश्रय
प्रेमपूर्णेन स्वरेणावोचत्—‘इदानीं गन्तुं पारयामि ?’

‘आम्, सम्प्रति गन्तुं पारयामि ।’ स्नेहरवोचत् विमला ‘सुग-
र्धोऽयं मार्गः, चलिष्यसि ?’

स्नेहरवोचन् विमला—‘यावज्जीवनं श्रीमता सह चालिष्यामि ।’

अपूर्वस्त्यागः

[पं० रामेश्वरशास्त्रीविद्यालङ्कारः, राजस्थाने लक्ष्मणगढ़वास्तव्यः]

आसौन्मध्याह्नवेला । कालो भोष्मस्य ग्रोष्मस्य । ललाटन्तपस्तपनः
स्वरतरकरनिकरैरुद्धमति स्म प्रचण्डाङ्गारान् । ज्वालामुखीपर्वत
स्वोष्मणा न्यक्कुर्वन्तो मरुकान्तारधरणी नितरामतप्यत । सुवर्णमृ-
त्स्नाभितस्ततो वेदमस्तु प्रचलज्जननयनेषु मुखेषु च विकिरन्तो शुष्का-
नपि पादपान् लास्यविलासमुपदिशन्तो वात्या कालव्यालीबोष्णं
श्वसन्ती निर्गतपाथं प्रवहति स्म । धनिका निरन्तरं व्यजनं चालयन्तः
प्रासादगवाक्षलग्ननलदसंभारान् वारिणाप्लावयन्त पुनरपि सोष्णं
श्वसन्तो महता कष्टेन कालं तं कालयन्ति । अन्ये च मध्यधित्ताः
कृपकाश्च कस्यचित् प्रच्छायशीतलस्य पिप्पलस्य शमीवृक्षस्य च तले
सुखं प्रसुप्ता, केचन तत्रैव किमपि कार्यं कुर्वन्तो यथा कथंचित्
निस्पृहस्तथैव गमयन्ति तं समयम् । पक्षिणां मधुराराव तस्मिन् समये
फोटरनिलीनानाम् तेषां मुखेष्वेव न्यलीयत । किन्तु तस्मिन्नपि नीरव-
समये यदा कदाचित् कपोतद्वृद्धिः मौक्तिकुलविरुतिश्च तां निश-
ब्दतां भेत्तुं निष्फलं पर्यगम्यत् ।

परन्त्वग्निन्नपि सर्वप्राणिभयङ्करे काले मलमल्लकमात्रपरिधानः
धुमुश्चाज्जर्जरितकाय कश्चिद्दशवापिको बालः स्वदन्यमविरलं विग-
तदधुजालच्छलेन प्रवाहयितुमिच्छन् रथ्यया जनसंवाधविहीनया
निरुपानत्कः कुत्रचित् तिष्ठन्, कुत्रचिद् विगम्यन्, कुत्र चेतस्ततो
निलयान्तरालेषु मुप्तान् जनान् पश्यन् न येनापि सलपन् गच्छति
स्म । बालोऽयं प्राङ्गणकुमार आसौन्दरिति तदंमस्थितयशोपर्वतेनानु-
र्मायते स्म । जनान् पश्यन्ति, परं नालपति कश्चिन्नेन, तस्य दारिद्र्य-
मनुभवन्ति, परं तद्दूरीकरणाय नोद्युक्ते कोऽपि, तस्याधुधारा-
वपणं दर्शकानां तेषां मग्मणोऽकरोति पित्तं परं न तस्यायमादकः
कश्चित्, तथापि तथैवानिरुद्धं सः । किन्त्वग्रे प्रचलन् स तेन प्रोन्म-
पयनापातेन प्रभाकरप्रचण्डहरदिमना च तथा संयतधरणोऽकारि यथा
तत्रैवाङ्गारतोऽप्यधिकं तप्यमानेऽवनोगले मूर्च्छितो निपपान । गयं

शरीर पूर्वं धूलिसात् पश्चात् वृन्ताकमरित्रवत् सञ्जातम् । अत्येमां दशां कश्चित् पोटशवार्षिको बालो निजनिकेतनगवाशतोऽपश्यत् । स्वभावेन दयार्द्रहृदयोऽयमेवमवनी विलुठन्तमेन बालक विलोक्य दयाकृष्टचेता तत्समीपमगमत्, मूर्छितमेव त निजभृत्यहस्तात् स्वगृह-मानयत् सम्यगुपचर्य च त स्वस्यतामनैपीत् ।

परमात्मकृपया स्वस्थ स पर्यङ्कतले सुकोमलशय्यायां विलुठन्त शीतलोपचारक्रियया पुनरपि जीवनमिवागत स्वात्मान निजसमुखे यौवनलोलया विलसन्त साक्षात्करुणावतारमिव प्रस्फुरन्त 'करुणा कुमार' नामकमेक तरुण च विलोक्य मनसि ग्रहष्ट तथाप्यन्तर्विचि-षयस्तुदर्शनतो जातकुतुको मन्दमन्दमवादात् ।

'बाल-विचित्रमिदं गृह पश्यामि, दैन्यतया नेदृशं कदाचिन्मया दृष्टपूर्वम् । (वेदनामनुभूय) अहं तु रथ्यायां तद्दिने पतित आसम्, क्रियान् कष्टकरं स काल आसीत्, केनाहं तदृशात् ईदृशीं निरुपमां दशां प्रापित । हृदा तस्मै समर्पयामि श्रद्धाञ्जलिम् ।

करुणाकुमारः करुणस्य वाचमाकर्ण्य तत्पार्श्वे भूत्वा सान्त्वयन् अवादात् गृहीत श्रद्धाञ्जलि । परन्तु अयोग्योऽहं समपणस्य । अत्र मया स्वकृतव्यमेवानुष्ठितम् । परन्तु प्राथये नाहं पुनरेव यत्कृतव्यं, त्वमसि मम कनीयान् भ्राता ।' बालको जन्मत एव मातृपितृविहीन आसीत्, सहसैव स्नेहभरिता तद्विगरं श्रुत्वा प्रतिवक्तुमुत्सकोऽपि निरुद्धकण्ठो धाप्पभरेण धारुण्यरसापगां तदुपकारान् विमलयितुमेव प्राधाहयत् । तत्प्राधाहपतित करुणाकुमारो धैर्य्यपुलिनसाहाय्येन किंचिदवष्टभ्य स्वात्मान 'बाल ! त्वं योऽसि सोऽसि । अहं तु त्वां स्वानुजमेव मन्ये । एतावदेव कष्टम्, यदेतावदिनपर्यन्तं स्वात्मानमेव व्यस्मार्पम् । अधुना त्वया पूर्वजीवनवृत्तान्तं विस्मृत्य मयि ज्येष्ठभ्रातृवत् प्रत्यतः' ।

बाल-(अश्रुणि विमृज्य) असहाय सहायता लब्ध्वा सहायकमेवा-वलम्बते, तथैवाहं त्वामनुसरिष्यामि परन्तु ब्राह्मणकुमारोऽहं यथा स्वगौरवं रक्षन् जीवनं यापयेयम् तथा श्रीमद्विधिधेयम् ।

करुणाकुमार-तथैव भविष्यति । श्वो दिन एव मत्समं सर्वामवस्थां भवानधिगन्ता इति किं बहुक्तया ।

बालो यो नाम्ना गिरीशकुमार इति करुणाकुमारेण सम्बोधितो-ऽभूत्, स्वस्थो भूत्वा तेनैव सह खेलन्, कूर्दन्, हसन्, विहरन्,

आलपन्, महता सुखेन समयं नयति स्म । पुरातनं सर्वं मुक्तं दुःखीयं व्यस्मरत् । अधुना नवीनेवाकृतिः नूतनेव सर्वा व्यवस्था तस्याभूत् । एकस्यां पाठशालायां पाठयितुं प्रवेशितः स तदीयं सफलमध्ययनं द्वाभ्यामेव वर्षाभ्यां पर्यसमापयत् । ततः स हाईस्कूले, तदनु महाविद्यालये प्रवेशितः स्वकीयया प्रखरया प्रतिभाप्रभया करुणाकुमारेण सहैव बी. ए. परीक्षामुदतरत् । करुणाकुमारस्त्वेनां परोक्षामुत्तीर्य व्यापारकर्मणि संलग्नोऽभूत्, परन्तु ज्ञात्वा ब्राह्मणतया करुणाकुमारस्य महत्या दययाऽङ्कविधामपहाय गिरीशकुमारः संस्कृत-विद्यां पठितुं प्रार्थितः । भगवती सुरभारतीभारतीयैरवश्यमभ्येया विशेषतो ब्राह्मणकुमारैः, अस्माकं प्राक्तन पुरापुत्र धार्मिक रहस्यमन्यश्च जगत्यां यन् किंचिदपि वैज्ञानिक, दार्शनिक, आयुर्वेदिकं, रहस्यमनुभूयतेऽवलोक्यते तत्सर्वमस्या एव प्रसादभूतमिति पर्यालोच्य स विशेषतोऽस्या अध्ययने प्रेम्णा पर्यलगात् ।

तस्याः पठने स एवम्भूतः भाषाविष्टोऽभूत् यत्तस्या एवैकविक्यानामप्रे स्वात्मनोऽपि मूल्यं नाजीगणत् । कालिदासीयकाव्यनाटकेषु मधुर-मधुरान् मनोमोहान् भाषान् विभाव्य श्लेषपीयरकृतिषु तस्य मनः प्रद्वामहासीत् । यं यं विषयं तुलनात्मकयुद्धया दिष्टभुरय निर्जरभार-त्यामध्यगीष्ट तस्मिन् तस्मिन् विषयेऽस्यां गवि निरुपमां प्रौढिं सरल-सरलतया भाषावबोधनधातुरी च निभाव्य समस्तदेशीयभाषाणां मुद्रयस्यान्तत्वेन शीर्षण्यामेनामेवामन्यत । महाभारते, रामायणे च शिविराहो दधीचर्षे रामस्य च त्यागमहिमानं पाठ पाठ नितरामसा-वतुयन् । एतेषामाग्यानानामेवम्भूतोऽपरिहार्यः प्रभावोऽस्य हृत्पटे आनष्टे यो यावन्तीर्षं तथैव समवतस्थे । यमपि दग्धिं बालकं विलोक्य स्वकीयां पुरातनीं दत्तां स्मरन्नमो रहस्यरोदीन्, यथाशक्ति साहाय्यमकार्षीत् । यस्यचित् बालकस्य समीपे यदि परीक्षां प्रदातुं आवेदनपत्रपूर्तिमून्यं नाभवत् तर्हि तस्य दत्तां विलोक्यासौ गुप्तरतीत्येव तस्मै रूप्यकाणि स्वहस्तव्ययनः प्राहिणोत् । कस्मैचित् यस्त्राणि, यस्मैचित् पुष्पकानि, यस्मैचिद् रूप्यकाणि गुप्तरतीत्येव प्रेषयन्नप्यं पठनकाल एव त्यागमादात्म्य कार्यरूपेण परिणीतवान् ।

एवं च पठतोऽस्य गत पञ्चविंशतिवर्षात्मकः कालः । समग्राज्ञा-श्रेष्ठतिगरिमाणमभजन् । अन्याश्चपि वक्त्राण्यु प्रदर्शितं पारगमि-त्यमनेन । विवाह योग्यामयस्यामभिगताप्येष करुणाकुमारेणानितरं

सप्रार्थितोऽपि न ह्यचर्येणैव समस्तजीवनं निनीषु परिणयं नाकार्पात् ।
यस्याभिलाषो दीनपालकानामुद्धरणायासीत् सकल्पितं तेन सा सेवैव मे
जीवनलक्ष्यम् । प्राणिवर्गेषु न्यैव मे सहचरी, त्याग एवान्तिम-
पुरुषार्थः । तस्मात् स तेषां सेवाकरणायैकं 'सेवानिवेतन' मित्यभि-
धानं विद्यालयं करुणाकुमारदत्तद्रव्यसाहाय्येन समुद्रधाटयत् । दीना-
पालका तत्र शिक्षामलभन्त, गिरीशा रात्रिन्दिव तत्रैवासीनः सर्वाङ्गी-
णशिक्षणेनैतान् तथाऽशिक्षयत् यथा ते शीघ्रमेव सर्वं विद्यापरायणा
सेवाप्रतरसिका समभवन् ।

सर्वेषु छात्रेषु सहोदरभ्रातृभावो जागर्ति स्म, अनवद्यं प्रेमैक-
धारारूपेण सर्वेषां हृदयेषु प्रबहति स्म । शुद्धसात्विकजीवनं तेषां
विलोक्य को न जनो हर्षमचिन्दत् । राज्याडम्बरस्य सर्वथा "सेवानि-
केतने" परिहार आसीत्—सर्वे उच्चाभिलाषिणः सेवैकरसिकाः, गुरु-
भक्तिपरायणाः वसुधैव कुटुम्बकम् इत्यस्मिन्मन्यमानाऽद्यापि सेवानिवेतन-
मलङ्घन्तु । पत्तने पत्तने, ग्रामे ग्रामे, रथ्याया रथ्याया, गृहे गृहे,
ग्रामम् ग्रामम् सगिरीशाद्याः दीनसेवामहूर्धन् । रग्णे भेषजवित-
रणं निर्वस्रेषु वस्त्रदानं निर्भोजनेषु भोजनदानं व्यष्टुः । किं बहुना,
करुणाकुमारग्रामस्य 'धर्मपुर' इत्यभिधस्य तत्समीपवर्तिनामन्येषां
च ग्रामाणां गिरीश एवामुकटं सम्राट्, करुणाकुमार एवाकुवेरोऽपि
धनः सेवानिकेतनमेवाप्रतिरुद्धमदुर्गमं दुर्गं छात्रा एव सरक्षका
आसन् । पुरि पुरि किमघिरम्—सर्वस्मिन् भूतले गिरीशस्याप्रेषिता-
ऽपि कीर्तिततिरव्याहतं प्रासरत् । किन्तु न यशोऽभिलाषी, अपितु
कर्तव्यकाम्यसौ स्वप्रशसातः स्वकर्णी सर्वदैव ध्ययित ।

एष च कुर्वतोऽस्य गतो बहुतिथिः समयः । दैवदुर्विपाकात् करुणा-
कुमारो रक्तशोपरोगेण पीडितोऽभवत् । बहुभिर्वैद्यैर्दाक्तरैश्चासौ
सुनिपुण चिकित्सितः, परन्तु दिने दिने बहुलपक्षरजनीरवत् हसिमा-
नमेवामजत् । पुत्रप्रेमी तत्पिता लक्ष्मोचन्द्रः तस्य रोगापनोदनाय धनं
जलमिव प्रावाहयत् परन्तु शुष्कतामियत् तस्य रुधिरं मनागपि
शैथिल्यं न भेजे । गिरीशचन्द्रोऽपि रात्रिन्दिव तं परिचचार छात्रा
अपि प्राणपणेन तस्य परिचर्यां चक्रुः, परन्तु न कयापि विधया तस्य
रोगक्रमस्तनिमानमाप्तवान्, अग्रे सर्वे निश्चित्य सर्वेषां वैद्यवराणां
डाक्टराणां चैका समि सङ्घटिता, या निश्चयं कृत्वा रग्णस्य जीवनो-
पायं वदेत् । सा रग्णस्य सर्वां क्रियामवस्थां च पर्यालोच्यावदत्

अस्य शरीरे रक्तस्य ह्रासो भवति । साम्प्रतमस्य शरीरे रुधिरं नास्ति, रुधिरादृते मनुष्यजीवनं सुरक्षितं न भवति । 'Blood is the Life' तस्मादस्य जीवनमन्यस्य कस्यचिन्मनुष्यस्य रक्तप्रवेशेनैव सभाव्यते, अन्यथा जीवनाशा दुराशैव । चिकित्सकपरिपद एतन्निर्णयं निशम्य सर्वे चित्रलिखिता इवोत्कीलिता इव समान्थिपतः ।

पिता मातुर्माता पितुर्मुखं मियो ग्यलुलोक्तु, गिरीशपत्नी तु मह्यं कोऽपि रक्तप्रदानाय न कथयेदिति भियाऽवगुण्ठितमपि स्वाननं पुनरपि निपुणमवगुण्ठयामास ।

अवस्थामिमां दृष्ट्वा चिकित्सका प्रोचुः एकहोरात्मकं कालोव-
शिष्टोऽस्य जीवनस्य यद्यपि कोऽपि स्वरक्तं निजप्राणमोहं त्यक्त्वा
दद्यात् तर्ह्ययं जीवितुं शक्नोति । पुनरपि सैव निस्तब्धता व्यराजत ।
मीरवता भिन्दन् सान्द्रजलदधीरगम्भीरध्वनिरुदतिप्लुत । सहस्रोपेत्य
गिरीशचन्द्रोऽवदत् महाभागा । मत्प्राणरक्षकस्यास्य कृतेऽहं स्वकीयं
रुधिरं प्रदातुं कामये, यावद्भिप्रेतं भवेत् तावद्विगणय्य मत्कलेषरा-
दूभवन्तो ग्रहीतुं प्रभविष्णव । अहं मुहुर्मुहुर्विचार्यैतत्कर्म कर्तुं सन्न-
द्वोऽस्मि । शङ्का नात्र मनागपि कुरुत । यद्यपि तत्र स्थिताः सर्वे तज्जी-
वनं राष्ट्रजीवनं मन्यमानास्तस्माद्दुःशकात्कार्यात् तं निवारयितुं
प्रायतन्त, परन्तु स स्वकीयात् भाषणात् सूचिकाप्रद्वयसमपि पश्चा-
त्पदो नाभवत् ।

अतो दृढं तस्य निश्चयं विदित्वागदद्वारा भृशं तस्य विनाशात्
परितप्यमाना अपि तन्निश्चयं निवर्तयितुमशक्ता शस्त्रक्रियया बक्षोजं
क्षतजं तस्य निष्काश्य निष्काश्य करुणाकुमारहृदि प्रवेशयाचक्रुः ।
रुधिरप्रवेशेन प्राप्तचेतनं करुणाकुमारी गिरीशस्यैव रक्तं मयि प्रवेशयत
इति विज्ञाय मन्दं भन्द अ—पू—र्यः—त्या—ग—इति व्याहारीत् ।
तदनु सर्वे तत्रत्या जनाः स्त्रियो बालकाश्च तद्गृहभित्तयोऽपि तमेव
शय्यं अन्यकार्पुः । पवनेनापि तच्छब्दं गृहीत्वा सचतो दिक्षु तस्या-
पूर्वत्यागस्य महात्म्यं विस्तारितम् ।

भद्रा कुण्डलकेशा

(श्री जगन्नाथयात्रा साहित्याचार्य एम. ए., वासगसां)

“भद्रे ! तव कुण्डलावर्तकेशपाशसदृशं रजनीं साम्प्रतं कीदृक् प्रशान्त नीरवेद्योपलक्ष्यते । त्वयाऽद्य प्राप्तं प्राप्तव्यम् । शिखरे हि गृध्रकृतस्य कृतानुप्रहाऽसि दर्शनदानेनात्मनो भगवता सम्यक् सम्बुद्धेन । परा सार्थकतामानांतं महाकारणिकं शरणमुपागतायास्ते रजिनम् । सन्ततमावर्तभावमुपनीयमानेऽस्मिन्स्वत्केशपाशे तथागतस्य महाकृष्णा रजतसूत्रमिवावद्धा । अद्य स्रोतोविभूत्या त्वं महाकृष्णोत्सवलाभेनात्मानं पुनासि । तुभ्यमद्य ते विगतं व्यर्थं निष्क्रियमुपेक्षणीयं च संवृत्तम् । तथापि त्वद्विगतस्यैवाहमेका छिन्नविच्छिन्ना छायाऽस्मि अज्ञाताननुभूतरूपेण त्वयि सुचिरात् संलग्ना । न च केवलं संलग्ना, किन्तु सुतरामेकीभूता । परं न त्वं मामधिगतयती । किं त्वं स्मरसि तस्य वृत्तान्तस्य यदा राजगृहे श्रेष्ठिदुले भद्रेति नाम्ना जातसम्भवा त्वं वयं प्राप्ता सती पुरोहितपुत्राय सत्पुत्रायात्मानं दर्शनमात्रेणवार्पितवती ? अथ च सोऽपि चौर्यापराधनिगृहीतस्त्वस्मिन् द्रव्यराशि-ययेन सम्मोचितस्त्वत्पतिः संजातः । इत्थं, तथापि सत्पुत्रस्तुभ्यमर्पितचित्तो नाभवत् । त्वदपेक्षया रत्नजटितेषु त्वदाभरणेष्वेव सक्तं समलनि । परिणामे तु त्वया पर्वतशिखराग्निपातितदिग्भ्रविच्छिन्नो भूत्वा गतो विनाशम् । परं त्वया तद्वद्वेन निजस्य रागस्यापि कृतो वधः ? न हि । रागोहि आकर्षणम्, तच्च संसारस्य प्रवर्तने निमित्तम् । सर्वो हि जनस्तदीयवशावर्तो । यथाकार्यं संचालयति रागो जनम् । अहं हि तस्यैव ते विगतस्यैका छिन्नविच्छिन्ना छाया, यामद्य विनाशं नेतुमुद्यता त्वम् । जाने यत्त्वया भगवतः प्रसादोऽधिगतः, शीघ्रमेव च प्रव्रज्या रागभेदिनी त्वत्करगता भवित्री, सर्वतश्च त्वमन्यर्थजीवना निर्वाणाधिकारिणी भविष्यसीति । तथापि नीरवेऽस्मिन्नेकान्ते त्वामहमेकया स्मृत्या छिन्नविच्छिन्नया एकया चेतनालहर्याऽऽन्दोलयितुमिच्छामि । अथापि यत्त्वया विस्मृतं तदेव स्मारयितुं यच्च त्वया लब्धं तद् विस्मारयितुमिच्छामि ।

“पुरोहितपुत्रं सत्थुकं प्रति तवानुराग सर्वथा बाह्य आसीत् । प्राप्त यौवनात् देहपिण्डात् त्वया केवला दुरन्ता तृप्तिरभिलषिता । स हि युवा सुन्दरश्चासीत् । तस्यापि भ्रमरपङ्क्ति स्निग्धे केशपाशे सहस्रशः कुण्डलावर्ता आसन् । हन्त, त्वया केवलमिदमेव बाह्यं रूपमवलोकितं तस्य, दृष्ट्वा चासक्तिपरवशा जाता । किं त्वया क्षणमपि विचारितं यत् सोऽपि अनुरक्तो वा स्निग्धो वा गौरवशीलो वेति ! तस्मै समर्प्य आत्मनः स्नेहसम्भारं त्वया क्रीतोऽसौ ब्रह्मराशिष्ययेन मोचयित्वा च करुणयाऽप्यनुगृहीतोऽसौ त्वया । तेन ते कृतज्ञेन भाग्यम् किन्तु स निष्ठुरः स्वभावपरवशो नैव त्वत्कृतमुपकृतिं चिन्तितवान् । अन्ततश्च निजया विलक्षणया बुद्ध्या तस्य मनोभावस्त्वया समवगतः । तदनन्तरमेव निपातितस्त्वया सत्थुकः पुरोहितपुत्रो गिरिशिखरात् । अद्य त्वमधिकारिणी भगवतः सम्यक् सम्युद्धस्य महारुहणायाः संजाता । नाहं विमृशामि यन्नास्ति पात्रं त्वमिति । परं नाहं भूलतश्छिन्ना, स्वेनांशरूपेणाद्यापि त्वयि घर्तेऽहम् । प्राप्तोऽपि महाकरुणाप्रसादे त्वामपि त्वद्विगतस्य स्मरणेन विकलां करिष्यामि । मुक्तजीवनेऽपि तव तादृशः क्षण एकोऽप्यवश्यमुपस्थास्यति यस्मिन् त्वं कुण्डलिते निजे केशपाशेऽवश्यमेव सत्थुकस्य पुरोहितपुत्रस्याहुलीनां सस्पर्शमनुभविताऽसि ।

“किं त्वं धारमेकमपि कृतवती जिज्ञासां यत् कथमेव सत्थुकस्त्वद् रत्नाभरणेषूदगताभिलाष आसीदिति ? कथं च त्वद् रूपलावण्यमुपेक्षासहगतेन चित्तेनानुभूतयानिति ? हन्त, सर्वमेतच्चिन्तितुं क्षण एव नासीत् त्वदन्तिके । त्वं तु निजस्योपकारस्य निष्कृती तदीय सर्वस्वमेवापहर्तुं प्रवृत्ताऽऽसीः । कथमसौ नाभवत्त-
भ्यमर्पणाय स्वात्मनः प्रवृत्त इति न त्वमन्ततो विदितवती । स्वलिप्तायामेव व्याकुलया त्वयाऽवसरो नैव लब्धः ! न त्वं वेत्सि यत् क्रियतो कठिनतरा त्वं बाधाऽऽसीत् सत्थुकस्याभीष्टमार्गोपतितेति । किन्तु यद् भवितव्यं तदेव सवृत्तम् । बाधाऽन्ततोऽपि बाधैव । त्वया हि सत्थुकः प्रापितं पर्यवसानम् । सन्नपि चौर्यापराद्धः सत्थुकश्चौरो नासीत् । स हि चौरो भवति यः स्वार्थाय स्वमुत्पाय स्ववृत्तये च परस्वमपहरति । अपहरणमवश्यमेवैकोऽपराधः, परन्त्वेतद् यदा परेषां हिताय मुत्पाय शान्तये च क्रियते तदा नापराधः । सामाजिका हि नियमाः कठोराः ।

ग्रामेषु ग्रामटिकासु वारं वारं गच्छता सत्थुकेन जना
अन्नाभावसङ्कटेन रोगैश्च विविधैरुत्पीडिता दृष्टाः । न च
राजशासनं तेषां किञ्चिदपि साहाय्यमाचरति । परं जनैः कृतस्य
श्रमस्य बहुलांश एव बलप्रयोगेण राजकीयेः पुरुषैरान्तिष्ठते, कोशेषु
च निक्षिप्यते । त एव प्रसन्ना स्वस्था सन्ति ये प्रियवदतया वा
राजनिनि कुशलतया वा कथञ्चित् शासनस्य परिचयमवाप्ता सन्ति ।
सत्थुकोऽपि राजपुरोहितस्य प्रियवदस्यैवासीत् पितुस्तनयः, परं स्वयं
प्रियवदो नाभवत् सः । प्रथमं स्वपितुरर्जितमेव धनं तेन क्षुत्पीडिताया
जनताया प्रापितम् । समाप्ते च तस्मिन् सम्पत्तिशालिना वणिजा
राजकीयानां च पुरुषाणां गृहे चौर्यमारब्धं तेन । सहायकानाम-
पर्याप्ततायामपि अशैथिल्येन निजकर्मणि प्रवृत्तो विपन्नानां साहाय्य-
माचरति स्म । सम्पन्नानां लुण्ठनमेकत्रापराधः, विपन्नानां च सरक्षण-
मन्यत्र पुण्यम् । धृतोऽहिं स मृत्युदण्डायमाज्ञप्तः । मृत्युर्हि नासीत्
काचिद् विभीषिका तदन्तिकम् । मृत्युदण्डमधिगत्यापि प्रसन्नेन
सत्थुकेन भणितं यत् शासने वैपम्यं परा वृद्धिमान्नीतम्, न च राजा
विपन्नेषु ध्यानशीलः । मृतेऽपि सत्थुके कदाचित् सहस्रशः सत्थुका
समुत्पद्य शासनस्य नियमान् भङ्ग्युक्त्वा जनतायां समग्रायाः सम्पत्तेः
सविभागं करिष्यन्ति, सर्वत्र च साम्यं सम्प्रवर्तयिष्यन्ति । परं न च
कश्चित् सत्थुकस्य श्रोताऽभूत् समर्थः । अस्मिन्नन्तरे कोपाध्यक्षस्य
प्रियवदस्य स्वपितुः साहाय्येन सत्थुकस्त्वया मोचितो मृत्युदण्डात् ।
किन्तु किमेव तस्मिन्स्वदुःखकारः ?

“यदा तत्राप्यङ्गकाभरणानि तेष्वेव विपद्ग्रस्तेषु नीत्वा सत्थुक-
स्त्वत्तोऽपि मुक्तिकामोऽभवत् तदा ‘अकृतज्ञ’ इति त्वया पर्वतशिखरा-
ग्निपातितः, नास्त्यद्य सत्थुकः, परं तदीयं कार्यमद्याप्यवशिष्यते ।
भगवता महाकारुणिकेन विपद्ग्रस्ता जनता दृष्टा, महाकारुण्येन
निजेनानुगृहीता च । परं महाकरुणा तान् ब्रमुश्वाया राजपुरुषाणां-
मत्याचारेभ्यश्च नैव रक्षितुं समर्थाः । कथञ्चिदवश्यमेव कठोरहृदया
अधिकारिणो महाकारुणिकस्योपदेशेन किञ्चिदाद्रां समभवन्, किन्तु
वैपम्यमद्यापि अवतिष्ठते । त्वयाऽपि विचरणशीलया क्षुत्पीडिता
जनता दृष्टा । किन्तु न त्वया स्वसुखनिरभिलाषया परदुःखकातरया च
जातम् । लूनकेशी एकशती, पङ्कधरी त्वमुपितवती । एतत् सर्वमपि ते

स्वार्थविलसितम् । तथापि त्वं महाकारुणिकस्य प्रसादपात्रमेव
जाता । इदं ते सुमहत् सौभाग्यम् । परमिदं ते सौभाग्यं तादृशः फलित
आम्रवृक्षः, यस्य फलानि पूतीभूतानि, यश्च सहस्रशः कीटाणुभि-
रामूलचूडं प्रस्तः । किं क्षुधा परिगतानां सहस्रशो जनानां संरक्षणार्थं
त्वन्मनसि कदाचित् सफुल्पः अग्निकण इव प्रज्वलितो भवितु-
मर्हति ? किं सत्थुकाय त्वमेतावदपि कर्तुमर्हसि ?

“हन्त भद्रे, न त्वया सुष्ठु चिन्तितम् यत् त्वमनृणा सती राष्ट्र-
स्यान्नं अद्यावधि भक्षितवती । राष्ट्रान्नभोगस्याधिकारी तु सत्थुक
आसीत् । परं जीवनाधिकारोऽपि नाधिगतस्तेन । सत्थुकस्योद्देश्यं महा-
कारुणिकस्योद्देश्य-मनुसरदिव प्रतीयते । परं महाकारुणिकस्य मार्गः
सत्थुकस्येवोच्चावचो नास्ति । अत्र राजानो दरिद्राश्च समानाः ।
तस्य हि जीवनं सार्थकम्, हन्त परं प्राप्तमहाकारुणिकप्रसादाऽपि
स्वमिदानीं व्यर्था ।”

साम्प्रतमस्याः शान्तनीरवायाः रजन्याः मम कुण्डलावर्तेऽ-
स्मिन् केशपाशे कमपि व्याकुल स्पर्शमिवानुभूतवत्यहम् । काऽपि
चेतना मम पादवर्तेऽस्फुटं स्वरैर्झङ्कतिमवाप्ता । विगतं मे सम्पूर्ण-
तया छिन्नं च विच्छिन्नं च । नाहमतिरिक्ता मदपरा । अवसरं च
प्राप्तवती तथागतस्य भगवतो महाकृपायाः स्निग्धच्छायायां जीवि-
तुम् । एतावत्येष मदीया कथा । पुनर्मम कुण्डलिते केशपाशे कथमिव
कम्पनमनुभूयते, अत्र यस्यचिद् रत्नाद्रां अहुलय स्पर्शमिवावुर्धन् ।
यस्यचिदननुभूतेषु छायालहरी मत्पादवर्ते भ्रमिमिव घृतवती ।
अनुभवामि यत् यस्यचित् करो मां गिरिशिररादिव निपातयतीति ।
पताम्यहम् पयाम्यहम् । आ, अहं वृथिन्या चूर्णेव विचूर्णेव
निष्ठामि । ममाङ्गानि मुषि सहस्रशः खण्डेषु विक्षोर्णानि । मम
रुधिरेण भूमिराद्रां समजनि । विमिदं “...” यस्यचिदुपागतो
महान् भिक्षु । ममाङ्गानि तेन कारुण्यस्निग्धया दृष्ट्या दृष्टानि,
करेणच गृष्टे ममाङ्गिणी उन्मीलन । अहं स्वस्था ! महाकारुणि-
कस्य निपतिता चरणयोग्यम् । पुनरहं मम कुण्डलावर्ते केशपाशे
महाकारुणिकेन स्पर्ष्टा । बाष्पपरिगते मल्लोचने ! खण्डरूपायद् ।
हे भदन्त ! भवत इयं दामो मां सां साम्प्रतं क्याचित् प्रक्या छाया
चेतनया-प्रगता ! अमहायाऽप्रलापेयम् । करिंमदिषद् दुर्ललिते खणेऽ-

ज्ञात परिणामयाऽनयाऽपराध एकः कृतः । इयं हि छाया चेतना तस्यैव
 छिन्नविच्छिन्ना मृतिरिवाद्य पुनर्मुद्बुद्धा । इयं भद्रा कुण्डलदेया
 तत्र चरणयोः सम्पूर्णनयाऽर्पिता । भवतो महाहर्षेणैवास्याऽऽद्या-
 येतनाया ग्रामाद् विमुक्तमेनां कर्तुं मर्हति । हे महाकारणिक.....हे
 शान्त.....हे सर्वद.....।

“प्रणयति निरिवलः संसारः”

श्री जनार्दनस्वरूप शास्त्री, एम् ए

[काशीहिन्दुविश्वविद्यालयधीयसस्कृतमहाविद्यालयप्राध्यापक]

नवदल विराजित तुहिनबिन्दुम् सदा सानुराग पश्यसि ह्य ।
दृशा पिथतोष बालभास्करबिम्बम् प्रहर्षति च सुक्लकलनादपूरिते
निर्झरे क्रीडतो हेममयूरान् दृष्ट्वा, विकर्षति तस्यनयने स्वर्णप्रभा-
भासितम् सांध्यगगनम् ।

कुसुमे मधुकराणाम् मधुरा क्रीडा, चंचलायाः तितल्या मौनं
निमग्नम्, विहगानां कलनादः, कुकुमायितोषा, नक्षत्राणां समाजः,
विविधपुष्पाणामामोदः, कल्लोलिनीनाम् तरगावलिः वनस्पति वृणगु-
ल्मादीनाम् मनोहारि हरीतिमादय एव तस्य अध्ययनविषया ।

“प्रकृतिपूजापरः स” इति त जना कथयन्ति ।

यसन्तुर्तुप्रभातप्रभेव तस्य मुखम्, मदालसे लोचने, शान्ता गभीरा
चाकृतिः, लघ्वीश्मश्रू, एषो गौरश्च कलेवर आसीत् । युवैव सा ।

उन्मादितं तं मन्यन्ते जनाः । कथयन्ति च यत् ‘स सरित्तटे
समुपविष्टः सन् गणयति तस्यास्तरङ्गान्’ । मौनी मुग्धश्चैव दृश्यते
सदा कीदृशोऽयं जन इति विचारयति लोकः ।

निराशावशस्तस्य पिता चिंतयति ‘अहो मम एक एव पुत्रः,
अतुला च संपत्तिः, कथम् कदा च स बालयिष्यति सुतस्ताम्’ इति ।

(२)

—अस्य चारित्र्य निबाल्य निराशामाप्तोऽस्मि सखे !

—मयाऽपि भृशं चिन्तितम्, किं करवाणि, एतदर्थं बहुधा
विचारणेनापि न दृश्यते कोऽप्युपायः ।

इत्थं विमृशति नितराम् वयस्येन सह चन्द्रमणिः । चिन्तयन्ती
एव मौनिनी सजायेते तावुभाषणि । एकदा तु निरन्तरविचारपरस्य
मित्रस्य मुग्धम् आभया अदाव्यत्, प्राधावन्च मनोरमास्मितरेखा ।

व्याया धवलद्युतिमवलोक्य यथा पुष्पदलशायी तुहिनमिन्दुमोदते,
तथा स वयस्योऽपि नितराममोदत । अवदन्चेत्यम् ।

‘प्राप्तम् वयस्य ।’

किमिति ? साश्चर्येण चन्द्रमणिना पृष्ट. सत्वरम स ।

अहम् निश्चयेन कुमारस्य जीवनं परिवर्तयितुं प्रभवामि ।

सुषामरस्य पुरतो नाशमाप मेघघटा । चन्द्रिका सर्वत्र सलील
धावति । निराशातिमिरनाशे आशाऽऽलोकमासितमुखः पुनरुवाच—

कथम् ?

विवाहेन ।

किं विवाहेन ?? इतिप्रश्नमयैर्नयैस्तु पिबन्नुवाच ‘सत्यं विवा-
हेन १११’

अथकिम् । अस्य जीवने विवाहः क्रान्तिकरो भविष्यति, इति मे
निश्चयः । आकुला मे मतिर्न किमप्यवगच्छति ।

मायां विलोक्य मुह्यन्ति जनाः । का कथा अस्य कुमारस्य ।

अहो ! युक्तम् । इति वदन् चन्द्रमणिः कृतज्ञतापूर्णे शब्दैस्तं शृणु
स्वीति ।

(३)

समपद्यत कुमारस्य विवाहः ।

अद्य नक्त प्रथमम् मधुरं च मेढनं भावि द्वयाः ।

एतदेव मधुरमेढनम्, यत्र जीवनस्य गीतिका सयमारोहति ।

यत्र जीवननाट्यस्य सूत्रपातो भवति, यत्र आशाः साम्राज्यमिव
लभन्ते, यत्र द्वौ प्राणिनो एतौ भवतः, यत्र च अभिनवे जगति पदार्पणम्
नियते ।

प्रतिपुष्पम् भ्रमन्ती भ्रमरागलीव कचा, कुन्दकलिका इव दन्त
पक्षि, कमलमिव नयने । अत्यक्षशैशवा विचित्रान्त्ययीयना च
सास्ति मुग्धा । द्वावेव परस्परं पश्यतः । असंज्ञाताढ्यापौ एव
विचित्रं फालं विमशर्यत उभावपि । सहसा उन्मादोव प्रश्नयन्नुवाच
स कुमार ।

‘किं तत्र भवती मम प्रेमास्पदम् ।’

‘विचिदित्यमेव’

‘कश्चावयोर्धर्मः ?’

‘अहम् तत्रभवन्तम् प्रसादयामि परिचरामि, श्रीमान् च मां रक्षतु
प्रणयतु च इत्येव आवयोर्धर्मः ।’

‘किन्तु . . .’

‘किन्तु—इति किम्’

जानीये एव यदहं प्रकृतिपूजक, अहम् प्राकृतानि, दृश्यन्ति,
प्रणयामि । कीदृशी मनोरमा सुधांशोश्चन्द्रिका । रसालस्य नवानि
दलानि, कोन्तिलस्य कूजनम्, तरुच्छायासु खद्योतस्य भग्नप्रकाशः,
अहो अलौकिकमिदम् जगत्,’

‘प्रमाद्यति तत्र भवान् ।’

‘अहम् ?’

‘आम् ।’

‘कथम् ?’

‘यद् दृश्यते तत्सर्वं प्रकृतमेव ।’

‘सत्यमेव ।’

‘भवन्तः प्राकृतान् प्राणिनः प्रणयन्ति । मयूरे, कपोते, फोफिले,
सारसे च सदृश एव प्रणयप्रक्षेपं भवताम् ।’

‘अथ किम् ।’

‘यत्र अन्यान्ये सर्वे प्राकृताः प्राणिनः प्रेमास्पदा, तत्र मानवाः कथं
पहिप्सियन्ते । मानवाः . . . मानवाः स्वार्थायैवा वासनायासित
हृदयाश्च भवन्ति । अपि नैवम् ?’

निस्त्रिभु एव ससारो वासनामयो विद्यते । का कथाऽऽवयोः ।
किमवासनिकमत्र पश्यति भवान् । आम्, इत्थं कथयितुम् समर्थो
भवान् यदद्य ससारो वामनां विशालयति, येन वयं समग्रं विलोप-
याम ।

यदासौदावरणम् युद्धौ तन्नाशमाप तस्या वाणोविलासेन ।
मवान् शुमुमितान् पश्यन्ति कुमारः । समक्षे स्थिताम् तामुवाच सः ।

यत्सुभे ! आसमहमधकार एव । त्वम् मौन्दर्यस्य मजीया
प्रतिमाऽसि । प्रष्टुः सागमुपस्थिताऽसि त्याम् ।

एत्रायशा मा किमपि न ज्ञायति । सङ्घुचिताया अस्या भालदेशे
स्वेदविन्दवोऽणुतन् । पुनरुवाच सः ।

प्रिये ! त्वमुपेव मुपमिताऽमि । कनकमुमन इव आनन्दममंयमि
गानुमपि पारयसि । गायति सा इत्यम्—

प्रणयति निखिलः ससारः
 नृत्यति बहुधा गाते बहुश ।
 अगाधोऽयं पारावारः
 प्रणयति निखिलः ससारः ॥

शृगारास्पदे ! अनश्यन् खलु सकीर्णा विचारा । मम चेतस्तव
 रंगान् प्रणयाभया सम्यगालोकितम् जातम् । समस्तो जीवलोक एवा
 स्माकम् प्रेमपात्रम्, किं पुनर्मानवाः । सत्यम् अलौकिकोऽयं प्रणय-
 ससारः इत्युक्त्या स ताम् बाहुपाशैः समयम्यत् ।

पुनः श्रोतुमीहते चेतस्ता गीतिकाम् ।

पुनरपि साऽगात् ।

‘प्रणयति निखिलः ससारः’

मनोरमा

श्री देवकीनन्दनशास्त्री

(अध्यापक महाराजमस्कृतकालेज जयपुरम्)

मनोरमा यदा उच्चविद्यालयपरीक्षामुत्तीर्य, आंग्लमहाविद्यालये प्रवेष्टुं गता तदा महाविद्यालयस्य विचित्र वातावरणं युवकयुवतीनां मिथो निःसर्कोचं वार्तालापञ्च दृष्ट्वा किञ्चिच्चकिता प्रसन्ना चात्मानं धन्य मन्यमाना सजाता । मनोरमा विज्ञानविशारदस्य श्रीप्रवीणचन्द्रमहाभागस्य एकाकिनी पुत्री आसीत् । वयसाऽष्टादशवर्षदेशीया किञ्चित्कृष्णवर्णा—किन्तु शुक्लासिका विशाललोचना चासीत् ।

प्रवीणचन्द्र प्रतिष्ठते ब्राह्मणकुले जन्म लेभे । स्वर्गवासी तस्य पिता, आसीत् वेदवेदाङ्ग-निष्णातो निवृत्तिप्रियः परमतपस्वी सिद्धान्तवादी च । परमाग्लानां शासनकाले भारते संस्कृत-पण्डितानां स्वस्य च वृत्तिदौर्लभ्यं दृष्ट्वा तस्य हृदय भ्रूशमतपत् । पटसु स्वसन्ततिषु सर्वप्रथमं श्रीप्रवीणचन्द्रमहाभागं प्रवेश्यांग्लमहाविद्यालये वैज्ञानिकं चकार । अद्य विज्ञानजलेन श्रीप्रवीणचन्द्रो नगराद् बहिः सुरमित-शीतलसुखदवायुपरिकलिते, नदीनपद्धत्या निर्मिते स्थाने नलिकायन्त्रपरिलसिते, परितो गृहारामसमन्विते विशाल एकस्मिन् भवने निवसति । अस्ति गृहे मरुत्तरयानमपि । इङ्गित-मात्रेण तस्य संचालकः स्वामिनमुपसर्पति । सज्जीकरोति च मरुत्तरयानं त्वरितमेव । मनोरमा मरुत्तरयानेन महाविद्यालयं गच्छति, समायाति च । व्यतीतोऽभूत् भूयान् समयः । मनोरमा साम्प्रतं बी० ए० परीक्षामुदतरत् तृतीयश्रेण्याम् ।

द्वाविंशतिवर्षवयस्का मनोरमा साम्प्रति एम० ए० वक्ष्यायां पठति अर्थशास्त्रविषये । एतावत्कालपर्यन्तं महाविद्यालयीयजीवने तया यन्त्रिंशत् तत्तु तृतीयश्रेण्या व्यक्तमेव, परन्तु यदशिष्टणीयं तन्त्रिंशत् प्रथमश्रेण्याम् । प्रतिदिनं माह्पाठिभिः सह चलचित्रदर्शनम्, करकन्दुकादिजाडनम् आमोदगृहेषु निःसर्कोचं सर्वाविधं वार्तालापादिकं न वैवलं शिक्षितमेवापितु तत्र प्रावीण्यमपि सम्प्राप्तम् ।

प्रवीणचन्द्रो विचारयति स्म यद् भगवता तस्मै न दत्त पुत्रः
केवल पुत्री प्रदत्ता । सैव पुत्रवत् परिपाल्या । मर्णविधौ सौकर्म्यं दत्ता
तस्यै तेन । नारोस्तन्त्रतापक्षपाती प्रवीणचन्द्र शिक्षायाः पूर्ण-
विकासाय सदा प्रयतते । आप्तावकाशे यदि मनोरमा काश्मीरादि-
शीतप्रधानेषु स्थानेषु स्वसहपाठिभि सह भ्रमणाय गतिं करोति तर्हि
प्रवीणचन्द्रस्तस्यै प्रसन्नेन चेतसाऽनुमतिं ददति ।

एकदा मनोरमया स्वसहपाठिनो मन्मथरायस्य समुत्से स्वीयः
प्रस्ताव उपस्थापित एव लज्जा तनूकृत्य । 'किं भवान् मया सह
विवाहं कर्तुमभिकाक्षति, तर्हि करोतु प्रतिज्ञाम् । प्रतिज्ञामन्तरा न
भविष्यत्यप्ये भवता पूर्णा मनःसमना । मन्मथरायेण किञ्चिद् विहस्य
स्वीकृतं प्राप्ताव । मन्मथरायस्य समुत्से प्रस्तावस्वीकरणं प्रतिज्ञा-
करणञ्च न किमपि महत्त्वपूर्णं वस्तु । विधात्रा मन्मथरायाय
युगति जनार्णवफमलौकिक रूपं दत्तम् । रूपसाहाय्येन तेन बहवो
युवतयो वञ्चिताः ।

एकदा मनोरमा विपण्यवदना उद्यानस्यैकस्मिन् काष्ठमञ्च उपविष्टा
प्रतीञ्जते स्म मन्मथरायम् । सहसैव समागतो मन्मथराय । दूरत
एव तूष्णीं ता दृष्ट्वा प्रोवाच, मनोरमे । कथं खिन्नवदना, न चलि-
ष्यमि किं चलचित्रदर्शनाय । मनोरमा न किञ्चिदप्युवाच, केवल
दीर्घदोषां द्विना प्रश्वासास्तस्या हृदयान्नि सृता । मन्मथरायोऽपि
तस्मिन्नेव मञ्च उपविशत् । परिभ्रम नाम क्षणं विनीय पुनः प्राव्रवीत्
गाभीर्या मुद्रया । अन्ततो गत्वा किं कारणमस्ति खेदस्य । कारण-
मन्तरा मया कथं प्रतिविधीयेत । अधुना मनोरमाया हृदयेन धैर्यं
परित्यक्तम् । सा मुक्तकण्ठं करोत्, उवाच च सत्राप्य गद्गदया गिरा ।
हा । किं करवाणि । क गण्डानि ॥ का मे गतिर्भविष्यति ॥ शीघ्र-
मेवाह माता भविष्यामि । दयस्व । कठोरहृदय ॥ दयस्व ॥

मनोरमा ब्राह्मणपुत्री । मन्मथरायस्तु वणिक् पुत्र । उभयो
वैवाहिको विधिः सामाजिकै कथं क्षन्तव्यं स्यादिति विचारयतो
मन्मथरायस्य हृदयं वेगेनास्फुटत ।

मनोरमा जयपुरनिवासिनी । मन्मथरास्याप्यस्त्येक जीणशीर्णं
गृहं जयपुरनगरे । मन्मथरायस्य जेष्ठभ्राता राजेन्द्रराय मोहमय्या
व्यापारं करोति । अस्य पिता धर्मराय एव पुरा मोहमयी गतो वार्णि
जेन स्वकुटुम्बं निर्भति स्म । पितर्युपरते तज्ज्येष्ठपुत्रो राजेन्द्ररायस्त-

त्कार्यं सम्भालयति । राजेन्द्ररायः सम्प्रति लक्षाधिपतिषु गण्यते । अयमस्य कनिष्ठभ्राता मन्मथराय । अनयोर्माता कमलापि जीविताऽस्ति । सा स्वज्येष्ठपुत्रस्य राजेन्द्ररायस्य पार्श्वे मोहमय्यामेव निवसति । अप्यस्ति राजेन्द्ररायस्य स्त्री, बालकौ, कन्ये च । यदा कदा माता कमला स्वज्येष्ठपुत्रस्याग्रे मन्मथरायस्य वार्तां करोति, तदा राजेन्द्ररायः सत्पेदं वक्ति —

‘किं करवाणि मात । मन्मथरायस्य समस्या दुःसाध्या । स मम हितवचनं न शृणोति । ममुक्तं चित्ते न दधाति । जयपुरस्थितांग्ल-महाविद्यालयीयछात्रावासे सकलमपि जीवनयापनं तस्मै रोचते । मयाऽनेकवारमुक्तम्, यद् भ्रात । पठनव्याजेन कालयापनं न समीचीनम् । किमपि कार्यं कुरु “यस्तु क्रियावान् पुरुषः स विद्वान्” । परन्तु तस्याग्रे सर्वं ममुक्तं यैवध्यमेति । मया तु निश्चयः कृतो यन्मन्मथरायः कुत्रापि निवसेत्, कुत्रापि गच्छेत्, स प्रतिमासं शतहृष्यकाणि मत्तो लभेत्, नातोऽधिकं यक्तुं श्रोतुञ्च कामये । माता पुत्रस्य तथ्यं वचः श्रुत्वा मौनमालकयति स्म ।

अथ मन्मथरायो मनोरमाया हृदयविदारकं वचं श्रुत्वा स्वजीवने प्रथमधार-केवलं प्रथमधार-भयभीतोऽभवत् । भयस्य कारणं सुस्पष्टमासीत् । प्रकाशमायातायां मनोरमादूषितवार्तायां नवसंभ्यता-पक्षपाती प्रवीणचन्द्रो मनोरमाऽनुरोधेन मया सह अस्या विवाहं काममनुमन्येत नाम, अग्वस्थचेतसा प्रसन्नमनसा वा, परन्तु प्राचीनरुद्धिवादी राजेन्द्ररायो माता च विवाहमिमं कथं मन्येत, कथञ्च सहेतुं दुःखदात्रोमिमं वार्ताम् । पूर्यत एव मम भ्राता ममोपरि क्रुद्धः । अपराधकारिणा मया तस्याग्रे कथं स्थातुं शक्येत । भवतु सम्प्रति जयपत्तनेऽवस्थानं मे सर्वथाऽनुचितम् । अहं मोहमयी गत्वा तत्रैव यत्स्यामि । नानाविधासु फलरसिकासु शृङ्गीयतो मे किं मनोरमया प्रयोजनम् । प्रकाशं प्रते-मनोरमे । अस्ति नगरेऽस्मिन् वेशवनाथनामा वेशराजः । स एव तपोदरव्याधिं समूलमुत्पाटयिष्यतीत्युक्त्वा प्राचलत् । मनोरमाऽपि तस्मात्स्थानादुत्थाय शनैः शनैः स्वभवनं प्रविष्टा ।

प्रवीणचन्द्रः प्रतिमासं गृह्णाति राजतो मुद्राणां द्विसहस्रम् । ततोऽप्यधिकामां तस्य कृते निःशुल्का विद्युद्गव्यवस्था जलव्यवस्था मरुत्तरयानव्यवस्था सेवकव्यवस्था च । प्रवीणचन्द्रस्य द्वौ भ्रातरी तिम्रो भगिन्यश्च । यामौ विवाहा प्रवीणचन्द्रस्य पित्रैव संवादिताः । सन्ति

तासां पुत्रा कन्याश्च । पुत्राणामपि विवाहा जनकेनैव विहिता ।
द्वयार्धशतैरेकोऽनीय दानोऽपि बहु-बुद्ध्या । द्वितीयश्च किञ्चिद्वर्जयति,
तस्य केवलमेक पुत्र । प्रवाणचन्द्रस्य धर्मपत्न्या विमला दयावती ।
नारदपुत्रोऽपि पुत्रेषु सुतासु च स्वसन्निवित्वं स्निहति । तान् शिशून्
दृष्ट्वा स्वस्य पुत्रराहित्यमपि विस्मरति ।

एकदा मन्तरयानेन कुत्रचिद् गच्छन् प्रवाणचन्द्रो मन्तरयान
दुर्घटनया चिन्तितालये सुयोग्यैर्बहुभिः चित्रि-सकैः मम्यक् चिन्ति-
तानोऽपि मृत्युमवाप । महता पपान विमलाया मनोगमायाश्चापरि-
वृष्टात् । मन्त्रन्विता हितैषिणश्च सर्वे समागत्य रन्दु । दुर्घट-
विलसतिम् प्रवाणचन्द्रस्य निवासस्थलमधुना महाशोकस्थलं सञ्जातम् ।
आसन् प्रवाणाय महत्त्राघिका पुण्या । सभा अभवन् स्थाने स्थाने,
स्थानायममाचार पत्रैरपि श्रीप्रवाणचन्द्रमहामागत्य लघुनावनृत्तान्त
चित्रमयो मुग्यस्थाने समुदृङ्क्षिन् । परन्तु किमेतेन । मनारमाया
विमलायाश्च महाशोक भगवन्तमन्तरा क खलु दूराकुरुं शक्नुयान् ।

स्वर्गं गते प्रवाणचन्द्रे मास एसा गच्छन् । सौभाग्यवञ्चि
ताया विमलाया अपार दुःखं क खलु वर्णयेन् । विधात्रा तस्या सर्व
ममपङ्कजम् । विशालेऽस्मिन् भवनं गङ्गाकिनी क प्र निष्ठति मत्वा
प्रवाणचन्द्रपूर्वजनिर्मिते नगरस्य बाध्यानेकस्या स्थिते लघुगच्छ-
प्रवाणचन्द्रस्य भ्रातरो सपरिवारी न्यवसन्तम्—न्यवसन् विमला
मनोरमा च । मनोरमाया अध्ययन परिममाप्रमभूत् ।

अश्वत्थे मन्मथरायस्योपरि रात्रेन्द्रराय प्रसन्न । मन्मथरायो
भ्रातरमनुकरोति । मोहमयी गतेन मन्मथरायेण समाचारपत्रेषु पठि-
तम् यन्मन्तरयानदुर्घटनया श्री प्रवाणचन्द्रस्य मृत्युरिति ।

पञ्चत्य गते पितरि मनारमाया जावनेऽभूत्पूर्वं परिवर्तनमभूत् ।
न जाने मनोरमाया सा तिलासप्रियता कुत्र निराहिता, या प्रवाण-
चन्द्रस्य समुत्त आसीत् । या प्रनिम्नि न्यूनानिन्यून प्रिवार वञ्च-
परिवर्तन करानिस्म, मा मज्जमपि निमिमेनेव वस्त्रेण कार्यं करोति ।
मनारमाया भोजनेऽपि सममून्महन् परिवर्तनम् । पुरा भोजने यदि
लवणस्य किञ्चित् नाश्रयता न्यूनता वा भवेत्तर्हि भृत्यस्योपरि तस्या
निक्षेप सकापमकरान्, परन्तु मान्प्रत रुरुपितमपि भोजनमभ्याहरति ।
सर्वदा खिन्नवन्ता तिष्ठन्ति । न हसन्ति नाधिक वदन्ति, दशान्ति

मनोरमाया दृष्ट्वा माता विमला दुःखिताऽपि दुःखमनुभवति समधिकम् ।

समाचार-पत्राणां वार्षिकं शुल्कं वर्षात्प्रागेव ग्रहीतव्यं भवति । यतः कानिचित् पत्राणि समायान्ति । मनोरमा तेषां वाचनेन स्वकीयं समयं यापयति । अद्य आवश्यकता शीर्षके दृष्टि स्थिराऽभून्मनोरमाया ।

वैधव्यस्य घोरं दुःखमनुभवन्ती विमला मनोरमाया पूर्ववत् प्रसन्नं मुखमदृष्ट्वाऽसह्य दुःखमन्वभवत्, परन्त्वद्य मनोरमां किञ्चित् प्रसन्नां दृष्ट्वा सस्नेहमुवाच-पुत्रि ! त्वमेव मे जीवनस्याधारभूता । त्वदर्थमेवाहं जीवामि । अद्य किञ्चित् प्रसन्नां त्वां विलोक्य हर्षणाह-मुत्फुल्ला । मनोरमा मातुर्वचनं निश्चयं जगाद-मातः ! अस्ति मम प्रसन्नतायाः कारणमेकम् । कतिपया दिवसा व्यत्यगु । मयानिवेदन-पत्रमेकं प्रेषितं लखनऊनगरे । तत्रावश्यकतासीदेकस्या अध्यापिकायाः । अद्य मम निवेदनपत्रस्योत्तरमायातम् । यन्मम नियुक्तिः संजाता सहायिकाध्यापिकापदे । शीघ्रं तत्र मया गन्तव्यं भवेत् । जननि ! प्रसन्नेन चेतसाऽऽज्ञापयतु गमनाय । चेतनं यद्यपि स्वल्पं मिलिष्यति परन्त्वसह्यं दुःखमनुभवन्मे मनः शान्तिमनुभविष्यतीति दृढो मे विश्वासः । अभूतां विमलाया नयने सज्जले मनोरमाया वचो निश्चयः, परन्तु दृढनिश्चयां तां परिज्ञाय न किञ्चिदप्युवाच विमला । मनोरमाऽ-जानन्मौनं स्वीकृतिलक्षणमिति ।

लखनऊस्थितकन्यामहाविद्यालये प्रधानाध्यापिकयाऽन्याभिरध्यापिकाभिसह मनोरमाया व्यवहारोऽतीव कोमल आसीत् । मनोरमाया मादेव विलोक्य सर्वा एव अध्यापिकाश्चकिता अभूवन् ।

लखनऊस्थितकन्यामहाविद्यालयस्य प्रधानाध्यापिका या त्रिष्टधर्मा-वलम्बिनी दयावती आसीत् तस्या अग्रे मनोरमया स्वमनोदुःखं निवेदितम् । प्रधानाध्यापिकया सर्वाः खलु प्रबन्धो विहितः । कालेऽरिष्ट-गृहे प्रविष्टा मनोरमा सुतमेकमसूत ।

भगवान् भारद्वाजः सकलमपि धरातलं सन्तापयति तीक्ष्णैः किरणैः । लखनऊकन्याविश्वविद्यालयस्य सर्वा बालिका अध्यापिकाश्च सर्वा अद्य प्रसन्ना दृश्यन्ते । ग्रीष्मावकाशस्य घोषणाभूत् । कन्या-विद्यालयस्य प्रायः सर्वा एवाध्यापिका बहिर्गन्तु सज्जिता आसन् ।

मनोरमाया नवजातशिशु साम्प्रत मासस्थैकस्याभूत् । न जाने किं विचार्य मनोरमाऽपि शिशु गृह्णीत्वा जयपत्तनं प्रति प्रचलत् । रात्रौ नववादन-समये बाष्पयानगन्त्री जयपुरविरामस्थले समायाता । अङ्गे शिशु निधाय बहिर्निस्तृत्य मनोरमा त्रिचक्रायामेकस्या प्राविशत्, किन्तु त्रिचक्रा मनोरमागृहमार्गं त्यक्त्वा रामनिवासोद्यानमार्गं प्रति प्रतस्थे । रामनिवासोपवने मनोरमा त्रिचक्रातोऽवातरत्, इतस्ततश्च ब्रह्ममणश्च कर्तुं प्रारभत । किञ्चित्समयानन्तरं सुन्यस्थाने स्थित एषस्मिन् काष्ठमञ्च उपाविशन्मनोरमा करोद च । अन्ते हृदयं वञ्च सदृशं विधाय शयानं शिशु तत्रैव काष्ठमञ्चे परित्यज्य वेगेन स्वगृहं प्रति प्रतस्थे ।

अथ यमूच ढल-पतेरानन्दकुमारस्य पत्न्यो विजयी होंकीक्रीडायाम् । किन्तु पराजयमनुभूय द्विर्बिपक्षिभिः क्रीडकैः क्रीडानियमानुल्लङ्घ्य दत्तो दण्डप्रहारो वामचरणे आनन्दकुमारस्य । आनन्दकुमारो वार-वार पीडामनुभवन् विश्रस्य विश्रम्योद्यानतो गच्छति गृहं प्रति । श्रुतस्तेनोद्यानस्थैकस्मिन् कोणे बाल-रोदनध्वनिः । ध्वनेरनुसारो गच्छ-आनन्द-कुमार काष्ठमञ्चे शयानं कृन्तमेक मासजातं शिशुमवलोकयति । यदा भवेदस्य मातात्रैव कुत्रापि इति जिज्ञासायां न सफलोऽभूत्तदा शिशुमुत्थाप्य स्वगृहं प्रति प्राचलत् ।

आनन्दकुमारोऽस्मिन्नेव वर्षे आग्लचिकित्सामहाविद्यालये पठित्वा आग्लचिकित्सकस्यान्तिममुपाधिमाप । समुद्घाट्य विपणिमेकां पारिश्रमिक भेषजमूल्यञ्च गृह्णीत्वा जनानां चिकित्सां कराति । आग्ल-चिकित्सामहाविद्यालये गमनस्य सम्प्रति न किमपि प्रयोजनं किन्तु माहानुरागी यदा कदाचित् क्रीडायां सन्मिलितो भवत्येव । अस्ति, आनन्दकुमारस्य वृद्धः पिता माता, द्वादशवर्षवयस्य भगिनी च । आनन्दकुमारस्य सम्पन्नोऽयं लघु ब्राह्मणपरिवारः । पित्रोर्दुर्लभमिदमेव यदानन्दकुमारो विवाहं न करोति । न जाने दुर्भागनेयं कुतः समायाता ।

अथ आनन्दकुमारस्य गृहे महान् कोलाहलः । पिता यम्भीरो भूत्वा वदति प्रियपुत्र ! किं करिष्यसि बालस्य कथञ्च पालयिष्यसि, माता हसित्वा कथयति-पुत्र ! किं त्वं साम्प्रतमपि बाल एव । अनिप्रसन्ना भगिनी कथयति-भ्रात ! रक्षेम शिशुमहमस्याहर्निशं साहाय्यं करिष्यामि । भगिनी-सहायेन तेन विविधैरुपायैः बालस्य

पोषणं प्रारब्धम् । बालस्य नाम वनविहारीति चकार । शिशुरपि प्रतिदिनं बालचन्द्र इवावर्धत ।

मोहमयीतः समायातो मन्मथरायो भ्रमणाय जयपत्तने । आनन्द-कुमारः पूर्वत एव मन्मथराय जानाति स्म । विपणिस्थित आनन्द-कुमारो दूरत एव मन्मथराय दृष्ट्वा तमाह्वयत्, आवोचच्च सस्नेह मित्र ! चिराद् दृष्टोऽसि । कुत्र वससि ? किं करोषि ? मन्मथरायोऽ-वदत्, अद्यत्वेऽहं मोहमय्या निवसामि, व्यापारश्च करोमि । जय पत्तनेऽस्ति ममैका प्रेयसो स्वर्गीय-श्रीप्रवीणचन्द्रमहाभागस्य पुत्री मनोरमा नाम । आनन्दकुमारेण सहासमुक्तम् । एवमेवम् । पुनरप्यु-याच मन्मथराय । किन्तु मित्र ! सा गर्भवती बभूव । तदा, ता त्यक्त्वाहं मोहमयीं प्रति प्राचलम् । यतो हि मम सिद्धान्तोऽयं यत् 'खगा धीतफलं वृक्षं जारो भुक्त्वा रतां स्त्रियम्', मन्मथरायस्य वचः श्रुत्वा, आनन्दकुमारस्य मुखमुद्रा गम्भीराऽभवत् ।

सायं रामनिवासोद्याने भ्रमन्नानन्दकुमार किं पश्यति यन्मन्मथ-राय कयाचित् स्त्रिया सह वार्तालापं कुर्वन् तस्मिन्नेव काष्ठमञ्चे समुप-विष्टोऽस्ति-यतस्तेन शिशुर्वनविहारी लब्धः । प्रच्छन्तेन तेन तयोरस्फुटा वार्तालापा अविश्रुता । मम हृदयक्षण्डमत्रैवाहमत्यजमिति स्त्रिया वृत्तिस्तेन स्पष्टतया श्रुता ।

आनन्दकुमारेण बहुभिरकाट्यैस्तर्कैर्बोधितोऽपि मन्मथरायो मोहमयी गतः । नेच्छति मनोरमया सह विवाहं कर्तुम् । तदा, आनन्दकुमारः शोचति, किं करणीयमस्तीति । कदा माता स्वपुत्रं पालयिष्यति ।

एकदा, आनन्दकुमारः पितरं मातरश्चावादीत् यत्, पित ! मातश्च ! यल्लोके पितरो मातरश्च स्वपुत्राणां विवाहान् कुर्वन्तं पुर्व-स्यश्चावलोक्यन्ते, तदा भवन्तः किमिति मे विवाहं न संपादयन्ति ।

पिता माता चावदन्मनसि, अद्य मे सफलं जन्म, अद्य पूर्णा मनोरथा । कया सह विवाहं कर्तुमभिकांक्षसि, इति पिताऽपृच्छत् । तात ! तव पिता किं पृच्छति ? शीघ्रानिशीघ्रं वध्वा मुखकमलं कदा द्रक्ष्यामीति पूरयतु जगदीश्वरो मेऽगिलापमिति माताऽवदत् ।

आनन्दकुमारेणोक्तम्, अस्ति नगरेऽस्मिन्नस्माकमेव ग्राह्यगण्डुले स्वर्गीयस्य श्रीप्रवीणचन्द्रमहाभागस्य परमसाध्यो कन्या मनोरमा

नाम । तथा सह विवाहं कर्तुमभिवाञ्छामि । पितरौ जगदतुः ।
अपारहर्षास्पदममृतमिव द्वितीयं ते वचस्तात !

मनोरमया सह आनन्दकुमारस्य वैवाहिको विधिः वैदिक्या
पद्धत्या निर्विघ्नतया सम्यक् । दुहितृऽप्यशुरगृहगमनसमये विमला
द्वित्राण्यश्रूणि लोकादर्शनायामुञ्चन्मनसि तु पाणिग्रहणमिदं स्वर्गीयस्य
स्वपत्युः सुकृतस्यैव फलमेतदित्यमन्यत ।

इयसुरभवनं प्रविष्टा मनोरमा पत्युः क्रोडे क्रीडन्तमकुतोभयं घालं
निरीक्ष्य किञ्चिदक्षित्ताऽपि प्रसन्नाऽभवत् । किमिति विचिन्त्य
खिन्नवदना, किमिति विचार्य साश्रुमुखी बभूवेति मातृहृदयमेव
विज्ञानाति नान्यः कश्चित् ।

अथ मनोरमायाः सौभाग्यरात्रिः । रात्रौ नववादनममये शयन-
गृहं प्रविष्टा मनोरमा घण्टात्रयमेकस्मिन्नेव विषये स्वपतिना आनन्द-
कुमारेण साकं वार्तालापमकरोत् । आनन्दकुमारोऽन्ते जगाद—

इदमस्ति जगत्सर्वं घासनावेष्टितं सदा ।

पालयैनं सुत भद्रे ! यः वैवाहिको विधिः ॥

नारीमतिवैभवम्

श्री दीनानाथत्रिवेदी 'मधुप' साहित्याचार्यः

(म० स० कालेज , जयपुरम्)

आसीत्पुरा समवाप्तविविधविभवो वैश्यवंशसम्भवो गोविन्द-
दासनामधेय परमविधेय प्रकृत्याऽऽकृत्या च मनोहर कञ्चन श्रेष्ठिवरः
महता विपश्चिता मतमनुष्ठाता विधाता चानल्पस्य कार्यकलापस्य
निजव्यापार-कलाकौशलेन । नगरनिवासिनो नाना जना अपि निकट
मस्य आगत्य विचार्य-कार्य-परामर्शं गृह्णन्ति स्म । अनेक विधवाणिज्य-
परेण श्रेष्ठिवरेणानेनानुकूले किल काले रूप यौवनाभ्यामात्मना सदृशी
शीलानाम्नी भार्योद्भूता । परमासीत्तयोर्मिथो विचारेषु भेदः । व्यापा-
रेण धनमर्जयतस्तस्य मनसि समुदभवदखर्वो गर्वः । रम्यं हर्म्यं दुग्ध-
फेनधवला शय्या-प्रच्छदा, धौतानि शुभ्राणि सूक्ष्माणि च वस्त्राणि,
महार्घमणि मण्डिता सुपमाकरा हेमालङ्काराः, राजतानि सौवर्णानि
पात्राणि, दासा दास्यश्च मरुत्तराख्य यानमित्यखिलमपि समैव मत्या
विलसितमिति । प्रत्यहं यदा स गृहमागत्य भोजनं करोति स्म
तदैकदा तयोर्दम्पत्योरेव प्रवृत्तं सलापः ।

गोविन्ददासः—इह हि पुरुष एव सर्वमपि कार्यं कर्तुमीष्टे । प्रिये !
त्वमत्र किं मन्यसे ?

शीला—कर्मक्षेत्रे ससारेऽत्र स्त्रीमन्तरैकाकी पुरुषो न किमपि
कर्तुं प्रभवति । किमपि गेहकृत्य स्त्री सम्पादयति, किमपि भृत्यादिकं
च पुरुषः ।

तथा हि—

यथा ह्येकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत् ।

नारी विनैव मर्त्योऽपि कर्तुं किमपि न प्रभुः ॥

गोविन्ददासः कान्ते ! मा मैवं वद । यतो हि—

यस्य गृहे न भार्याऽस्ति तदा तस्य गृहेऽप्यहो ।

समग्रमपि वित्तेन कार्यं सिध्यति यत्नमे ॥

शीला — यथाऽऽज्ञापयति भवान् । इत्यभिधाय सर्वं भूषणादिकं धनं तथा तस्मै प्रत्यर्पितम् ।

एवं निजभार्यया सह प्रतिद्वन्दितागुरुरीकृत्य स श्रेष्ठी गोविन्ददास सकलामपि स्वीयां सम्पत्तिं समादाय, तत्रत्यं सर्वविधमपि व्यापारश्च समाप्य देशान्तरं प्रति प्रस्थितः । सर्वोऽप्यथं परस्पर-प्रतिद्वन्दिता-विषयस्तयोरेवावातिष्ठत । तत्रत्यो जनश्च न कश्चिदपि रहस्यमिदम-जानात् ।

गोविन्ददासस्तु देशान्तरं प्राप्य यथापूर्वं व्यापारादिकं कुर्वाण-स्तत्रैव कियन्त कालमुवास ।

इह हि तस्य जाया शीला च तत्र सर्वत्र वृत्तमिदं प्रथितमकरोत् यन्मम गृहपतिः प्रचुर-धनार्जनैपणया देशान्तरमगमत् । यद्यप्यधुना श्रेष्ठिनो गृहे यथापूर्वमनुचरवगस्तु नासीत्, अथाऽपि कतिचन सेवका सेवमानाः शीलामवर्तन्त एव । एवैवैकतमः प्राक्तनो गणनालेखक (कोपाध्यक्षः) मोहनाख्योऽप्यभूत् । यस्य व्यापारदाक्ष्येण श्रेष्ठी गोविन्ददासोऽपि पूर्वं प्रभूत वित्तमलभत ।

एकदा शीला मोहनमाहूयाऽगादीयत्पूर्ववत् साम्प्रतमपि धनोपा-र्जनार्थं प्रयतनीयमिति ।

मोहन — (शीलां प्रति) किमपि कार्यं कर्तुं यदा जनः प्रवर्तते, तदा प्रथमं भवति वित्तस्यावश्यकता । अतः प्रयच्छतु भवती पञ्चसह-स्रपरिमितं द्रव्यम् ।

शीला — इदानीं मत्सर्वविधेऽपि इयद् द्रव्यन्तु नास्ति । परमेतदर्थ-मुपायस्त्वय वर्तते यन्मदीयामिमां मञ्जूषां लौह-पाषाणैरेव प्रपूर्य प्रतिवेशिनः सार्धवाहस्य गृहे न्यासरूपेण निक्षिप्य पञ्चसहस्ररूप्यकाणि प्राह्याणि-इति । परं सा मञ्जूषा तावदनुद्धाटितैव सरक्ष्या भविष्यति । पश्चात्तद्रूप्यकाणि दत्त्वा मञ्जूषेयमुन्मोचनीया ।

मोहनः — अभिनन्दामि भवत्या उपायमिमम् । अहमधुनैव गत्वा तं याचे ।

इत्युक्त्वा सः प्रतिवेशिनः सार्धवाहस्य समीपं गतः आर्य ! भवन्तं द्रष्टुमिच्छामीत्यवोचत् ।

सार्धवाहः — आगम्यतामितस्तावत् । किमर्थं खल्वद्यात्राऽऽगम-नाय कृत आयासः ?

मोहन—श्रेष्ठिन् ! महतः कार्यवशान्मम श्रेष्ठिनो गोविन्ददासस्य धर्मपत्नी शोला मन्मुखेन पञ्चसहस्रमुद्राणि भवन्त याचते । एकामनर्पवस्तुपूर्णां बृहन्मञ्जूपाञ्च न्यामरूपेण भवत्सर्विधे स्थापयितुमिच्छति ।

सायबाह —तयास्त्विति तामादाय तावद् द्रव्यं दत्तवान् ।

मोहन —(आनीय) भवति ! गृह्णता पञ्चमहस्रमुद्रां ।

शोला—गृह्णत्वाऽहमेतामि किं प्रियाम्ये ? द्रव्यम्याम्य भवतैव तथा बाणिज्ये विनियोगः कर्त्तव्यः येनान्पकारेणैव धनवृद्धिः साधयसीत्यान् । भवतां भागोऽप्यत्र भविष्यत्येव ।

स्वल्पः कालो व्यतीतय ।

मोहनः सः स्वप्नेमुपोप्रभावेण निद्रालेन मनसा च पञ्चसहस्रमुद्रामिरचिरादैव विपुल वित्तमुपार्जितवान् । येन च यथापूर्वं सर्वं समपद्यत । पञ्चसहस्रमुद्रा प्रदाय च तस्मादुत्तमर्णात्मार्यवाहान्मञ्जूपाऽपि ममभूदुन्मोचिता । शोलाऽऽजया चैकनयानभयन् निर्माणमपि समारब्धमथर्वत तेन ।

अथ च शोला गृहरक्षार्यं च रक्षापुष्पान् निरुपय लघुमर्तुसमाचारा च सर्वं प्रियान्तिष्ठ निगमिपुम्नतो नगरादुदचलन् । यस्मिन्नगरे स जामीन् श्रेष्ठिमहोदयस्तत्र गत्वा तद्भवन-सकेनञ्चोपलभ्य तन्निकटस्थित एव चैकस्मिन् गृहे भाटक (भाडा) तद्गृह्णामिने प्रदाय न्यवमत् । तत्र स्थितं सा व्यचिन्तयद्यत् द्रव्यन्तु प्रभूतमुपार्जितमेव । सप्रति तु सुनोतस्युपायं समनुव्रिय । एतदर्थं चाऽहं गोपालिका-वेषविधाय दुग्ध-दानमिषेण च तदन्तिष्ठ गमिष्यामि-इति । अतो दुग्धार्थं त्रयैका महिषीं ब्रूता । तत्परिचर्यायै चेन्मस्याऽनुचरस्य कृतं प्रदन्तः ।

एतदा च साय दुग्धभाण्डमादाय गोपाय मा गोपनातिपरिधानार्थं वासोभिरलङ्कारैश्च स्वदेहं समलङ्कृत्य तत्र निवस्य पत्युर्भवनमयासीत् ।

इदानीं गृहागतश्च गोविन्ददासोऽपि सर्वं दिनं कार्येषु व्यापृतवत्या विश्रामं कर्तुमिच्छुर्वैत्रासनासीनश्चिन्तामग्नस्तिष्ठति । अत्रान्तर एव भवनस्य प्राङ्गणे समागत्य गोपी वेषधारिणी तदीयैव रमणी शोला तस्याऽनुचरमप्राप्नोद्यत् तव स्वामी क्व वर्तते इति ? तस्या मनोहरस्य मधुरस्य च कण्ठस्य ध्वनेः श्रवणेन सहसा तस्य ध्यानमुद्रा समभू-

द्रुग्ना । सत्वरं समुत्थाय चोच्चैरवादीत्स । अहमत्र स्थितोऽस्मीति ।

शोला—(स्वरं प्रत्यभिज्ञाय) अहमस्मि, इत्युक्त्वा सलज्जा तत्रैव स्थिताऽभूत् ।

गोविन्ददास—(उत्थाय, नीचैः प्राङ्गणेऽवलोकयन्) काऽसि त्वम् ? किमर्थञ्चेह समायाता ?

शोला—महाभाग ! मम गेहे महिषो वर्तते ।

गोविन्ददास—आम् । वर्ततां नाम । किं तया ?

शोला—(दैन्यभाव नाटयन्ती) अद्य तया महिष्या यथाकालं दुग्धं न दत्तम् । अतः क्षीरमिदमवशिष्टमभूत् । नास्मिन् समये चान्य कञ्चन क्रयिक (प्राहक) समायातीति हेतोरिह भवतामन्तिकमुपागताऽस्मि ।

गोविन्ददास—(स्वगत) अहो लावण्यमस्या मृगशाबाध्या । मधुराऽऽकृतिश्चैतस्याश्चेतो मम दर्शनमात्रेणैव प्रसभमपाहरत् । (प्रकाश) सोहन ! एतामिह प्रवेशय ।

सोहन—यथाज्ञापयति देव । (इति तामानीय) इह स्थिताः खल्वेते श्रेष्ठिमहोदया । समीपमुपयाहि ।

शोला—(पयःकुम्भमादाय) तन्निकटमागत्याऽधः प्राङ्गण एवोपाविशत् । अथदृश गृह्यतां श्रीमता । पञ्चसेदकपरिमितमिदं हि पयः—इति ।

गोविन्ददास—(मध्य एव सेवकं प्रति) सोहन ! सांप्रतं धुमुक्षाऽतिमात्रं बाधते माम् । अतो यदि किमपि सिद्धं वर्तते भक्षितुं तर्हि तदुपस्थापय ।

सोहन—स्वामिन् ! अधुना सिद्धन्तु नास्ति किमपि । परमहम विलम्बेनैव पक्त्वाऽऽनयामि । इत्यभिधाय स पाकशालां प्रविष्टः

शोला—श्रीमतां श्रीमतो पत्नी विद्यते न वा ?

गोविन्ददास—नास्ति । भोजनादिव सर्वमपि गेह-कृत्यं सोहन एव सम्पादयति । आस्तां तावत् । अत्र कुत्र तव गृहम् ?

शोला—भवत्समीपमेव ।

गोविन्ददास—(स्वगतं) तदा त्वनिशोभनं जातम् । (प्रकाश) तर्हि प्रत्यहमिहागत्य भवत्याऽऽमभ्य पयः प्रदेयम् ।

शोला—महाराज ! तदा तु अनुगृहीताऽस्मि । अति वेला जाता । अनुजानीहि तावद् गृहगमनाय । गोविन्ददास—साधय तावत्, परं

पयोमूत्रं गृहीत्वा । इत्युक्त्वा स दुग्धमूत्रमदात्तस्यै, साऽपि तदानीं सकटाक्षनिक्षेपं पुनः पुनस्तन्मुखमभिबीक्षमाणा मन्दं मन्दं निजं गृहं प्रत्यागतवती ।

गोविन्ददासस्तु तद्वदनसौन्दर्याक्षिप्तचेताः निशि निद्रामपि न लब्धवान् । प्रातः समुत्थाय विधाय चाह्निकं कृत्यमनिच्छन्नपि विहिताल्पभोजनश्चापणं गतवान् परं, तत्रापि स मनसि शान्तिं न समासादितवान् ! कामेवानुचिन्तयन् महता कष्टेन तदिनमत्यवाहयत् ।

अपरे च दिवसे चायमापणादन्यदिनापेक्षया शीघ्रमेवाऽऽगत्य तदागमनवेलां प्रतोक्षमाणो भवनपृष्ठमारूढश्च गतागतं कुर्वन्नासोत् । क्षणानन्तरमेव चास्ताचलशिखरमग्न्यारूढो भगवान् मरीचिमाळी । सन्ध्याकालश्च समुपस्थितः । ततः सोऽपि नीचैरागत्य भवनस्य द्वारि दत्तदृष्टिरभूत् ।

शीलाऽपि ममाऽपरोऽपि मनोरथो नूनमचिरादेव साफल्यमेप्यतीत्यमन्दानन्दसन्दोहसफुल्लवदनारविन्दा दुग्धघटं शिरस्याघाय सायमष्टवादनवैलायां गोविन्ददासस्यान्तिकमुपागमत् ।

गोविन्ददासः कनककमनीयकान्तिमतिमुकुमाराङ्गी ललनाललाभभूतां समागतां तां नताङ्गीं निर्बर्ण्याऽवादीत्—आगच्छ, इतो निपीदेति ।

शीला निर्दिष्टे स्थाने समुपविष्टाऽभूत् ।

गोविन्ददासः—(सेवकं प्रति) आत्मनो नियोगमनुतिष्ठ तावत् ।

सेवकः—यथाज्ञापयति श्रीमान्, इत्युदीर्य ततो निष्क्रान्तः ।

गोविन्ददासः—इत आस्यताम् । कथ्यतां तव किं प्रियं करवाणि ?

शीला—(सस्मितं) मम दुग्धं तु भवता गृह्यत एव । अतः परं किमन्यत् प्रियं मे स्यात् ?

गोविन्ददासः—न हि, विश्रब्धं तावद् भण्यताम् किमन्यदभि-
लष्यते भवत्या ?

शीला—(सधूमङ्गं) श्रेष्ठिन् ! 'वक्तुं सुकरमध्यवसितुन्तु दुष्करम्' इयं हि लोकस्थितिः ।

गोविन्ददासः—(स्वगतं) अस्या वचनमनुशृण्वतो मम मनसि कृतं पदं कुतूहलेन । (प्रकाशं) भद्रे ! न खलु चलति वाक्यं सजननां कदाचित् इति सत्यं विद्धि ।

शीला—यद्येवं तर्हि—अहमपीह करणीयं किमपि कार्यं करिष्ये ।
येन मम भोजनवसनादिचिन्ताऽपि चेतसो दूरोभविष्यति । (स्मरण-
मभिनीय) यामि । यामो यातस्तावत् ।

गोविन्ददास.—(स्वगतं) अनया सह संलपतो ममाऽनुरागो
गतोऽतिभूमिम् । (प्रकाशं) तमिस्त्रायामधुना कथमेवाकिनी गमि-
ष्यसि ? सम्प्रतमिहैव स्थीयताम् । प्रातरितश्च गम्यताम् ।

शीला—(सघ्रोष्ठं) 'महतामाज्ञा शिरोधार्या' इत्येव शिष्टाचारस्तु
मया पालनीय एव । अतोऽत्रैव स्थीयते ।

एवमानन्दमनुभवतोस्तयोरेको मासो व्यत्यगात् । भगवतो भवा-
नीपतेः प्रसादाच्च शीला गर्भिणी जाता । अन्ते चैषा निज मनोरथं
सफलं मन्यमाना तस्मात् श्रेष्ठिनः स्वर्णांगुलीयकं तन्नामाङ्कितं प्रेमो-
पहाररूपेण समादाय ततः स्यनगरमेव प्रत्यागमत् ।

तत्राऽऽगता च सा यथापूर्वं सर्वमपि कार्यं परिचालयन्त्यस्यात् ।
दशमे च मासि सा सर्वलक्षणविराजमानं सुकुमारं कुमारं प्राप्तूत् ।
दिने दिने च स वर्धते स्म । नवीने निर्मापिते भव्ये भवन एव शिशुं
लालयन्ती सानन्दं न्यवसत् । एकवर्षदेशीयो यदा तदीयो बालः स
संवृत्तः, तदा श्रेष्ठी गोविन्ददासोऽपि गृहदशां परिहृतुं प्रत्यागतवान्
छंपलभ्य च गृहस्य सुसम्पन्ना दशा कौतूहलाक्रान्तः समजनि, निज-
भवन-समीपमेव भवनान्तरमेकं विलोक्य ।

गोविन्ददासः—(समीपस्थ जनं प्रति) कस्येदं नवीनं भवनम् ?
जनः—भवतामेवेदम् ।

गोविन्ददास—साश्चर्यं पूर्वंभवनमगत्यैव यदा प्रथमं नव्यं
भवनं प्राविशत् तदा तत्र शिशुमुत्सङ्गे वहन्ती निजा पत्नी शीलां
विलोक्य कोपाकुलस्नागुपगम्य निर्भर्त्सयन् भणितवान्—आलोऽयं
कस्य ? कस्य भवने स्थीयते चाधुनेति ?

शीला—(अञ्जलिं वक्ष्या) नाथ ! श्रीमतामेवायं लोलालको
पालकः । भवनमपि च भवतामहञ्चापि । अतः 'त्वदीयं वस्तु गोविन्द
तुभ्यमेव समर्प्यते' इति गृहतामयं शिशुः ।

गोविन्ददास—(हर्ष-विषाद-दशामनुभवन्) परं कथमेतद्भवितु-
मर्हति ?

शीला—श्रूयतां, ननु सावशेषं मे वचः । तत्र दुग्धदानाय निशि
या गोपालिका सामायाति स्म, साऽहमेवाऽऽसमिति ।

गोविन्ददासः—किमत्र प्रमाणम् ?

शोला—भवतैव मह्यमर्पित स्वनामाङ्कितमिदं स्वर्णाङ्गुलीयकमेव ।
(इति सा निजकरशास्त्रातोऽवतायाङ्गुलीयकं निजस्वामिने तावद-
र्पयति) ।

गोविन्ददास —(निष्पुणं निरीक्ष्य) अङ्गुलीयकमिदन्त्वस्ति ममैव
परमेतत् किञ्चद् द्रव्यं दत्त्वा तस्या गोप्या सकाशादपि ग्रहीतुं शक्यते ?
अतो नेदं यथायै प्रमाणं भवितुमर्हति । यद्वि च सा त्यमेवासीस्तदा
तत्र जातं किमपि रहस्यवृत्तान्तमुपवर्णय ।

शोला—यद्येवं तर्हि श्रूयतां श्रीमद्भिः—एवं एव इत्यादित
सर्वमश्रावयन् ।

गोविन्ददास इत्येवं स्वरहस्यवृत्तमाकर्ण्य समभूद् भृशं
चर्चितः । सत्वरञ्च तदुत्सङ्गाद् बालकमादाय, शिरसि समाप्राप्य च तं
लालयन् हर्षप्रकर्षमाप्तवान् । अचकथय सत्यं त्वया यथा भणित-
मासीत् तथैवाऽद्य सर्वं निजमति-कौशलेन संपाद्य प्रदर्शितं साम्प्रतम् ।
पराजितोऽहमस्मि श्रीमत्या । नूनं मयवी मतिमती नारी वर्तते ।
यतो हि—

धैर्योत्साहबलोपेता मतिवैभव भूषिता ।

त्वाहशी रमणी पुवत् सर्वं कर्तुमिह प्रभु ॥

किमासीत् ? किं संवृत्तम् ?

श्री निगमानन्दसाखी 'कविकान्त'

(श्रीसरस्वती स० विद्यालय 'खघ्रा' पञ्जाब)

अस्त्येक काकपक्ष्या नद्यास्तटे 'खानपुरा' भिधानो ग्राम । अत्र प्रायः सर्वे शिक्षिता एव वसन्ति । अस्मिन् बालकानां कृते एक उर्दु-भाषाया स्कूलोऽप्यस्ति । अत्र मुन्शी नूरदीनः पाठयति । तत्र भवान् प्रकृत्यैव कोपन । भवन्तं दृष्ट्वा सर्वे बालका प्रकम्पन्ते । भावत्कं मधुर श्रुत्वा तु बालकानां पादयामे एव मूत्रप्रस्रवणं भवति । सहृदयानां कर्णौ हृतीयज्वरेण पीडितौ भवत । यदा भवान् सगर्भं वेष्टं गृहीत्वा गच्छति, तदा तु सर्वेषां कर्णा हसन्ति । हृदयात् हठादेव हास्यमुद्गच्छति । लम्बायमाना दाढिका मधुमक्षिकागृहमविकल्मसु-करोति । मुण्डित शिरो नपुसकस्य पाष्णिखि चिह्णायते । तमात्पुन-नस्याऽस्ति भवतो व्यसनम् । भवान् कतिवारम् अधिदिनं धूम्रपानं विदधाति । जनेष्वपि समुचितोऽस्ति समादरः । विश्राहादिकृत्येषु प्रथममेव दृश्यते । सम्भवतः पञ्चविंशतिर्बालका अपि भवतः सविधे पठन्ति ।

एषु मध्येऽस्माकं राजेन्द्रोऽपि पठति । यस्येदानोमस्माभिः चर्चा नियते । अयं साम्प्रतः सप्तवर्षीयो बाल एवाऽस्ति । अस्य पिता पूर्वमेव स्वगारोहणं कृतवान् । जननी चास्य लीलावती पत्युर्वियोगेनातिदुःखिताऽस्ति । क्षणमपि तन्मूर्तिर्हृदयाद् नाप-याति । राजेन्द्रस्य मुखं दृष्ट्वा कथंचिद् धैर्यं धृष्ट्वाति । अस्मिन् राजेन्द्रपितुरविकलां मूर्तिं पश्यति । तद्दर्शनमात्रेणैव सत्पितुः सम्पूर्णाऽ-कृतिः सम्मुत्पन्नागत्योपतिष्ठते । लीलावती राजेन्द्रस्य स्कूलाद् आग-मनपर्यन्तं वारं वारं वीथ्यां तमवलोकते । समागतश्च तं स्वा-कृमारोप्य मुहूर्मुहुरचुम्बति । पाणिपादं प्रश्नाल्य भोजनम् आदयति कुशलजानश्च पृच्छति । राजा 'अहं त्वया किं पठितम् । तद् निज-जननी ॥ श्रावय । परं राजेन्द्रः स्कूलात् नित्यं ग्लानमुख एव समा-याति । सर्वे बालका मम गालीं वितरन्ति ताडयन्ति च माम् । स

वराकः प्रतिदिनं मातरं प्रतिपादयति, मात । ते मा ताडयन्ति त्व तान्
 किमपि न कथयसि । इत्युक्त्वा रोदितुं प्रवृत्तः । एतदेव दोषावेदनं
 (शिरायत) राजेन्द्रः प्रत्यहं मातरम्प्रति करोतिस्म । परं माता लीला-
 वती तं ताडयति । बाष्पाकुललोचना च सान्त्वयति । वत्स ! मम
 राजः ॥ अहमस्मि-एसाकिनी । ग्रामोऽयं विजातीयानाम् । यावदारभ्य ते
 पिता स्वर्गं गतः, तावदेव एते अधिकं द्रुहन्ति । कलहकेतुमिच्छन्ति ।
 सदास्माकं धर्मे हस्तक्षेपं कुर्वन्ति । सृष्णो भूत्वा दिनानि व्यती-
 यन्ताम् । वत्स ! राजः ॥ सम्प्रति त्वमसि बालकः । एतादृशीवार्ता न
 जानीषे । इति चिन्तयन्तो 'मे शरीरमेवात्रारणमिति मत्वेव नूनं
 शोषयतिस्म शरीरम् ।'

आपाढो मासः । दीर्घाणि दिनानि । मध्याह्नकालः, शीतलो वाति
 वायुः । मुन्शी नूरदीन पार्श्ववर्तिनि गृहे समासुपानाथं गतः । सुप्ताः
 सर्वे बालकाः । अस्माकं राजेन्द्रोऽपि सुप्तः । सुप्तेष्वेव तेषु मुन्शी
 नूरदीनः समागतः । सर्वान् कर्णोः प्राहयित्वा वेत्रेणाऽवनमय्य, तद्
 (शिरः) जानुनोर्मध्ये कृत्वा, ततः पृष्ठभागमूर्ध्वमुत्थाय, उभयतो-
 जानुनोरुपरिष्ठात् उभाभ्यां हस्ताभ्यां कर्णोः अप्राहयत् । गच्छन्तु
 रे । उच्चैरुच्चैः पठन्तु । सर्वे बालका उच्चैः अलफ् 'ये पे-ते-टे' इति
 पठितुमारब्धाः । परं राजेन्द्रस्य अद्याऽद्भुत एव पाठं श्रूयते 'किमा-
 सीन् किं सवृत्तम्' इति । मुन्शीनूरदीनेन राजेन्द्रमाहूय पृष्ठम् ।
 राजेन्द्र ! कथय का वार्तास्ति ? राजेन्द्रः केवलं 'किमासीत्किं सवृत्तम्'
 इत्येवोत्तरं ददाति । इदमेव पठति 'किमासीत्किं सवृत्तम्' इति । भूयसि
 ताडनेऽपि राजेन्द्रमनदेवैकमुत्तरं ददाति । कोपाकृणनेत्रैः स
 न्यायालये प्रेषितः, न्यायाध्यक्षेण साम्ना सम्बोध्य पृष्ठम् । वत्स ! कथय
 का वार्तास्ति ? राजेन्द्रः पूर्वोक्तमेवोत्तरयति । ततः क्रुद्धेन न्याया-
 ध्यक्षेण प्रधानन्यायालये सम्प्रेषितो राजेन्द्रः । तत्राप्येवमेव सर्वं
 समपद्यत । किं बहुना-सर्वमिलित्वा स राजसमन्निः प्रहितः । तत्र च
 भूपतिना तं मरुत्तरयानादिषु धामयित्वा पुनर्निर्दिशेयं विविधानि
 यस्तूनि च तस्मै दत्त्वा ण्यन्ते पृष्ठम् । प्रूहि, वत्स ! का वार्तास्ति ?
 परं राजेन्द्रः प्रथममेवोत्तरमयच्छत् । किमासीत्किं सवृत्तम् इति, वृषितेन
 भूपतिना गाढान्धकारे निक्षिप्तः ।

×

×

×

गुर्वरदेशे प्रचण्ड-तापो, विघ्नस्तप्तवर्गः, अगर्वेण गर्धेण गी

प्रतापसिंहो नाम मेदनीपतिरात्मनः चक्रवर्तित्वं चिकीर्षन् स्वदुहितरं सहजस्नेहां कुमारीं विमलामपृच्छत्—वत्से ! विमले ॥ नास्त्यद्य जगति कश्चिन्मे समानो राजा । स्वायत्तीकृतं मया एतन्महीमण्डलम् । सम्प्रति दिग्विजयं कर्तुं मिच्छामि । वत्से ! अद्य श्वो वाऽहं गन्तास्मि । एतद् श्रुत्वा विमलाऽब्रवीत् पूज्यपित ! मन्ये तवाऽतुलं प्रतापं । वशवर्तिनः सर्वे राजानः । परम् अस्मिन् जगति महामहान्तो बुद्धिमान् सन्ति । यस्य बुद्धिर्वलं तस्येति । नाऽहमत्र भवन्तं प्रतिबध्नामि । ममेयमिच्छास्ति यदहं द्वे काष्ठपुत्तलिके ददामि । ते च सर्वेषु देशेषु प्रपणोये । तयोरुपरि एव लिख्यताम् 'कयोर्मनुष्ययोरिमे पुत्तलिके प्रतिकृतिभूते ? इति प्रश्नस्योत्तरं मासान्तरे एव दत्त्वा प्रेषणीयम् अन्यथा समस्तं स्व स्व राज्यं मे चरणयोरर्पणीयम् ? यश्चोत्तरं दास्यति-तस्मै अर्धराज्येन सार्धं स्वपुत्रीं दास्यामि' इति श्रुत्वा भूपतिः विमलायां बुद्धिमत्तां प्राशंसत्, तथैव च कृतवान् । सर्वत्र प्रेषिते पुत्तलिके । अस्मिन् राज्येऽपि समागते ते पुत्तलिके । सर्वत्र अनद्योरेव फलफलं प्रासरत् । समासन्नोऽवधि । सम्प्रति सर्वदा चिन्ताकुल एव भूपतिस्तिष्ठति, न कश्चिद् उत्तरयितुमपारयत् । कलकलोऽयं राजेन्द्रकर्णमपि अस्पृशत् । राजेन्द्रेण द्रष्टुमिच्छा प्रकटीकृता । परं राजकर्मचारिभिः सर्वमुपेक्षितम् । राजेन्द्रेण पुनरपि द्रष्टुं बह्वीं प्रार्थना कृता । अधुना तु कर्मचारिभिर्भूषतये विनिवेदितम् । देय ! स बालकोऽपि एते पुत्तलिके द्रष्टुमिच्छति योसौऽकरागारे निक्षिप्तोऽस्ति । भूपतिनाऽऽक्षतम् यद् गच्छन्तु तं बन्धनाद् मोचयित्वा समानयन्तु । समानीतो राजेन्द्रः । दृष्टे पुत्तलिके । सर्वेषां मुखानि पीतिमान् प्रत्यपद्यन्त । राजेन्द्रेण कथितम्, द्वे सूचिके अपेक्षिते स्तः । क्षणितं तद्वचनानुसारं समपद्यत । समानीते सूचिके राजेन्द्राय च दत्ते । राजेन्द्रेण प्रथममेकस्यां पुत्तलिङ्गायां कर्णे सूचिका निक्षिप्ता, सा मुखेन निरगच्छत् । यदा द्वितीयस्यां कर्णे सूचिका निक्षिप्ता सा हृदये एवावातिष्ठत् । प्रथमायां उपरि लिखितम् 'इयं पुत्तलिका महारानगौडेन्द्रस्याऽस्ति, न हि कर्णेन श्रुत्वा मुखेन निस्सारयति ।' 'इयं द्वितीया पुत्तलिका महारानमालवेन्द्रस्याऽस्ति, स हि कर्णेन श्रुत्वा मुखेन न प्रकाशयति, पृच्छं हृदयं एव गोपायति' इति । इदमुत्तरं तत्रैव प्रेषितम्, यस्माद् आगतमासीत् । तेन च भूपतिना सर्वं प्रतिपन्नम् । अर्धराज्येन सार्धं स्वपुत्रीं विमलां राजेन्द्राय दत्ता ।

एतद् दृष्ट्वाऽमुनापि भूपतिना विचारितम् अहमस्मि अपुत्रः ।
यद्यस्मै स्वकन्यां विजया दद्याम् तदाऽहमपि पुत्रवान् स्याम् । कोऽ-
न्योऽस्मात् श्रेष्ठो वरः स्यात् । अनेन सरक्षिता सर्वेषां प्राणा ।
अहमपि विजयाभस्मै दत्त्वाऽनृणो भविष्यामि । अयमेव मेऽत्र राज्येऽ-
भिषिक्तः स्यात् । इति निश्चित्य प्रातरेव शुभमुहूर्त्ते स्वकन्यां विजया
राजेन्द्राय प्रादात् ।

अथ विमला-विजया-समेतो राजेन्द्रो राजभवने विराजते । विमला
तस्य पात्री सवाह्यते । विजया तालपत्रेणोपवीजयति । अधुनैव
राजेन्द्रेण मुन्शीनूरदीन, न्यायाध्यक्ष, प्रधान-न्यायाध्यक्ष, अमात्या-
दयश्च सर्वे समाहूता । उक्तञ्च तेभ्यः, अयि मदीयः । प्रजागण ॥
श्रूयतामधुना सा वार्त्ता । यदाऽहं स्कूले सुप्तः तदा मेऽयं स्वप्न-
समागतः, यदहं सिंहासनमारूढोऽस्मि, विमला मे पात्री सवाह्यते,
विजया मामुपवीजयति, दृश्यताम् इयमेवाऽरस्थासीत् इति । यद्यहं
तदैव एतदवक्ष्यम्-तदा तदैव मृत्युबन्धनमवाप्सम् । अतोऽहं प्रवी-
मिस्म-‘किमासीत् ? किं सवृत्तम् ? इति ॥

अस्थाने नित्योगः

श्री विश्वनाथमिश्र व्याकरणाचार्य.

(प्राध्यापकः दूगरकोतेज, बीकानेर)

अस्ति त्रिभुवनललामभूता धार्मिकभक्तभावितभूतेश्वराधिष्ठिता,
विपुलसभारभासुरा भुक्तिमुक्तिदायिनी वाराणसीनामनगरी । तत्र
दक्षिणेन वरुणाया अतिरमणीयं मूर्तिमद् धर्मस्वरूपैः पुण्येन कर्मणा
सत्ययुगमिवाचरदभिः अजस्रं शास्त्रपारिशीलनपरिष्कृतशेमुपीकैः द्विज-
चरैरध्यासितं नातिह्रस्व नानाविधकोष्ठप्रकोष्ठैरुपबृंहितकलेवरमासीत्
किमपि देवस्थानम् । मध्येदेवालयन्तत्र विस्फारितभुजायमानशास्त्र
असंख्यकोटरव्याप्तपक्षिनिकरमुखरितदिगन्तरालो निदाघमध्या
हननिपेक्षितच्छाया विशालो वटवृक्षः । आहारार्थं सुदूरमुद्गीय निव-
सन्ति यत्र रात्रौ विविधविहगा स्वादयन्ति च नैकविधानि भक्ष्या-
णि शाबकैः । एवं कालमतिवाह्यतां तेषां समापतत् वर्षर्तुः ।

एकदा निशीथे स्वस्वकोटरमधिशयानेषु खगकुले समचलत्
प्रयलः प्रभञ्जन । प्रचण्डदैत्यसैन्यवद् भीषणं गजन्तो वलाहका
महीमेकार्णवाः कर्तुं भुजता मुसलधारं वर्षणमारेभिरे । परां काष्ठापु-
गतेन तमसा निष्कलताममजत् दर्शनम् । सर्वे च देवालयवासिनो-
द्विजा स्मार स्मार भगवन्त स्वकीयप्रकोष्ठमेवाध्यवात्सुः । पक्षिणश्च-
शीतवशादुपेत्य कष्टं वहिः पलायिताः, मनागप्यवकाशमनवाप्य पुनः
परावृत्ताः, ध्रान्त्या च कोटरान्तरमुपगता तत्रस्थैः पक्षिभिः फटफटा-
यमानदन्तैर्भृश दष्टाः, महान्तं कोलाहलं चक्रुः । एवं कलहायमानेषु
तेषु वायवीयाघातमासाद्य केचन अधः पतिताः, अपरे च गतासवो
जाताः, इतरे च पृष्ठशास्त्रावलम्बिता एव शब्दायमाना आसन् ।

एवं रात्रौ संहारमुपगतेषु बहुषु खगेषु परेऽहनि सर्वे पक्षिभि-
मिलित्वा आयोजितैका परिपद् । तत्र च चरेण्यो मतिमताम्, अप्रेसरो
प्रक्षविदाम् मुशुण्डिरिषापरो नीतिशास्त्रविशारद- प्रवयाः दूरदर्शीनामा
काक सर्पसम्मत्या निर्वाचितोऽध्यक्षः । परमयित्तो निरिलकार्याक-
लनपटोयान् मुचुद्धिनामा शुक्लश्रमन्त्रिपदमलञ्चकार । तस्या परिपदि-

पारितोऽय प्रस्तावो यत्-यद्यस्मात् न अस्यास्यत् क्षोदीयसो स्वार्थभावना तदा कथकारमनेके बन्धवोऽकालमेव कालकृवलिता अभविष्यन् । अतः समुपेक्ष्य तुच्छजातीयभावनामुद्भाव्य च नव्या हृद्या धारणा महतो महते सर्वजनसुखायभूयसे मङ्गलाय च यतनीयमस्माभिः । तथेति प्रतिश्रुत्य न्यवहरता तेषां व्यतीयाय भूयान् कालः ।

अनन्तर समृद्धज्ञानविभवोऽखिलप्रीतिभाजनं प्रसन्नचेताः दूरदर्शो प्रथितयशा तत्सुरभिसमारुष्टेर्निकपालद्वान्यग्रोधपादपमुपसेवमानैर्विहगकन्दन्यकैः सादर समाहूतो धर्मोपदेशदिक्सया भाषमाणश्चैकस्मिन्नहनि प्रत्योपपदन् यत् गगनतलमुपगतो भुवनभास्करः कदाचित् प्रजरकिरणजालैः ललाटन्तपतामापन्नोऽपि साय त्रिगतकिरणमालो नष्टवसुरिव परमविषण्णोऽस्ताचलमुपैति । व्यवहारेणामुना विज्ञातं भवति यत् ससारोऽय नैकरसः किन्तु प्रतिक्षण परिणामी वर्तते चायासकरः । अतो विमुक्तयेऽस्माद् यतनीयं सर्वतोभावेन । अस्माकं मनसि प्रवृत्तिः निवृत्तिश्चेति वृत्तिद्वयमनवरतं कार्यं कुरुत । तत्र प्रवृत्त्या समुत्पन्नः कामग्रोधादिभिः पुष्टता गतो मोहः निवृत्तिद्वारा समुत्पन्नेन ज्ञान्तिश्रद्धाद्युपेतेन विवेकेन सह कल्हायते । परन्तु विवेकस्य प्राबल्यमुपनिषद् सह तस्य सम्बन्धश्च प्रबोधनाय परमावश्यकः । प्रबोधनमेव चास्माकं जीवनस्य परोपनिषद् । अतो वर्द्धयिता पारस्परिककलहानां, जनयिता क्षुद्रवासनानां प्रवर्तयिता क्षोदीयसां कर्मणा सर्वथा त्याज्यः प्रवृत्ते पन्थाः । एवमाभाष्य विराममुपगते दूरदर्शिनि "धन्यो भवान्, मन्यामहे कौतुकिना, अग्रेसरेण तत्त्ववेत्तणां शिषेण विहगकुलकल्याण चिकीर्षुणा धृतो नवायतार एव भवान्" इत्यादयः साधुवादाः समभूयन् । सत्कृतश्चदूरदर्शी निजालयमगात् । कर्णान् कर्णमधिरोहति सुवृत्तेऽस्मिन् गतानुगतिकतयाऽधिचाराणसि पक्षिणामनेके शिक्षालया समुद्घाटिताः । यत्र च विविधानि लोकहितसाधकानि प्रवचनादीन्यभोभुः ।

समतिग्राम्यति च भूयसि काले महता प्रयत्नेन समुचितोद्योगेन च सभ्ये जगति भाविनां रम्यकुलानां निरक्षरताविनाशकामनया सस्थापितो विशाल शिक्षालयः । विशिष्टा वृत्तिं मुञ्चानाश्रयोपदेशकप्रवरास्तत्रोपस्थाय नियमेन मनोयोगेन परिष्कृतभावनया, शुद्धाचरणेन च सात्त्विकमुपदेक्ष्यन्ति । प्रसन्नोऽयसमाचारः सत्कृतः समाहृतश्च मनोपिवर्गैः प्रपूरितश्च शिक्षालयस्तदर्थिभिः प्रचलिताश्रयोपदेशपरम्परा ।

तत्र ह्यासीदेकः क्षुद्रबुद्धिनामा स्वार्थसाधनपरायणः दोषैरहीनः
सारस्वतलवलेखविहीनः परोत्कर्षासहिष्णुरपि विशिष्टं पदमुपगृह्णमानो
दिवान्धः उलूकः । तेन मनस्यालोचितं यदि केनाप्युपायेन ममचि-
रमित्रम् अधमाशय नामा गृद्धः शिक्षालयेऽत्र नियुज्येत तदा तस्यापि
नीरसं दयनीयञ्च जीवनं शोभनं सम्पद्येत । स चेत् सुदूरे गृद्ध-
कूटनाम्नि पर्वते कृतवसतिः जराक्रान्तं पदात् पदमपि गन्तुमशक्तो
दैनिन्दनं स्वकीयाहारमप्युपार्जयितुमक्षमो महता कष्टेन कालं
फलयति । युवा खल्वसौ पितृविहीनः मां निजोच्छिष्टाहारात् किञ्चित्
किञ्चित् दत्त्वा जीवन्तीं दशामनयत् । अनीश्वरः खल्वहं तदीयमुप-
कारं विस्मर्तुम् । समुचितोऽयमवसरस्तदानयनस्यात्र ।

एवं बहु विमृश्य तेन क्षुद्रबुद्धिना महतीं विडम्बनामारचय्यानीतोऽ-
सावधमाशयः । अनयैव दिशा क्षुद्रबुद्धेः प्राप्तपरिणया बहवो यकश्ये-
नादयस्तत्राजग्मुः । अनवरतमेधमानमेवं क्षुद्रबुद्धिपक्षमालोक्य “वरं
पर्वतदुर्गेषु भ्रान्तं धनधरैः सह । न मूर्खजनमम्पर्कं सुरेन्द्रभवे-
त्त्वपि” इति नीतिविदां वचो विमृश्य साम्प्रतं भूरेषा वसितुम्-
साम्प्रतमिति निजविचारमात्मीयजनपुरस्तात् प्रकटय्य शान्तिं
परायणो दूरदर्शी मलयशिखरमारुरोह । कतिपये पटवः खगास्तमनु-
जग्मुः । अदसीयपरममित्रं विनतं सुबुद्धिं विभिन्नकार्यातिपातात्
समुगन्तुं न शशाकः ।

इतश्च दूरदर्शिन एव स्थाने कृतवसतिः समानीतश्च क्षुद्रबुद्धिना
अधमाशयः अल्पीयस्येव काले स्वकीयानुचिताचरणेन तत् पश्चि-
कुलमान्दोलयामास । प्रवचनममये विवेकं प्रतिदूलं मोहपक्षमादाय
“निःसंगस्य पुरुषस्य विशिष्टा खलु शक्तिरविद्या मनः प्रसवभूमिं
प्रवृत्त्यात्मकं जगदिदमुत्पादयामास । इदमेवास्माकं सर्वस्य निवृत्ति-
पथमुपदिशन्त्या विद्यया कवलीक्रियते । को नाम हितार्थी पिशा-
चिन्या विद्यया सयुज्यामन्दानन्दप्रदस्य जगतं कुर्यात् समुपेक्षणम्”
इत्याद्यनर्गलं प्रत्यहं प्रतिपादयाम्यभूव ।

एवदाऽसौ विपरांतमाचरन्तं सुबुद्धिमनुलक्ष्य सहचरान् प्रत्याह-
अस्माकं मध्ये निवसन् दूरदर्शिनो यस्तुतोऽदूरं पश्यतोमन्त्री सुबुद्धिः
विवेकपक्षमवलम्ब्य जनान् प्रबोधयति, प्रेरयति च सर्वान् तमेव-
पक्षमवलम्बितुम् । महान् खलु प्रत्ययायोऽयं येनाप्युपायेन समाजादतो
पहिष्कायः । एषामामन्य मिलिताः सर्वे मर्मन्तुदेन मिथ्याध्यारोपेण

विदूष्यासंस्थेनैवञ्चपुटे पशुमार मारयित्वा नाममात्रेण तीव्रन्तं
मुबुद्धिमपि पृथक् चक्रुः । साम्प्रत विगतञ्जरास्ते क्षुद्रबुद्धिप्रभृतय
म्वच्छन्दमाचरन्त सध सत्पथ कायस्थैर्विमदर्यन् वदाचारैर्विहग
कुलं शिक्षागारश्च तेषा विलोपयाम्यभूवुः ।

गच्छता कालेन परा काष्ठाभुपगते तदीयानाचारे क्षुब्धेन
सभ्यवर्गेण तीव्रदण्डायातेन कथावशेषता नोतोऽवभासत क्षुद्रबुद्धि-
न स्वकीयजीवनपरिरक्षया सुदूर पलायित । विभिन्न शिक्षालय
पत्रिकुलञ्च । तस्मिन्नेव समये मलयमिस्त्ररमचिन्त दूरदर्शी
स्वसहचराननवीन्—

‘अस्थाने नियोगो हि परिणामे भयावहः’ ।

कृष्ण डाकिनो

श्री देवीदत्तशर्मा चतुर्वेदः

(विद्यानिधि , जयपुरम्)

मावलीपत्तनाधिपतिः श्रीरायकृष्णसिंहः स्वभावगभीरो विद्वद्भा-
मीन् । मावलीपत्तनं हि परितो योजनद्वयमिते पर्वतप्रान्तदेशे वसति-
रेका । प्रायश्चिंशत्सहस्रमानवानामत्रासीन्निवासः । पत्तनाधिपतिना
रायकृष्णसिंहेन वार्षिकआयरूपेण लक्षद्वयात्मकं धनमितः प्राप्यते ।
मध्ये पत्तनमस्याधिपतेर्विशालं सुमनोहरश्चास्त्येकं सौधः । सेवकानु-
सेवकैर्नानाविधवाहनैः, अश्वैः, गोमहिषीभिश्च परिघृतो रायकृष्ण-
सिंहः समृद्धिमानासीन् । मावलीपत्तनं चैकतो हरितहरितेनोद्यतरेण
पर्वतेन समायुतमन्यतश्च पर्वतं संस्पृशतैकेन महता सरसा सुशो-
भितं कामप्यनन्यकमनीयतां धत्त । सरश्चैतत् परितोऽपि योजनमित
विस्तृतं, फुल्लकमलयुतं नानाविधजलचरयुतं च । न केवलं मीना-
नामेवात्र सरसि निवासः प्रत्युत नका अप्यत्र प्राप्यन्ते । मावली-
पत्तनतः विंशतिक्रोशान्तराले वर्तमानस्य महाजनपदस्य धनिनो
यदाकदा रायकृष्णसिंहस्याक्षां संप्राप्य मकरसृगयार्धमत्र समा-
गच्छन्ति । पर्वतप्रान्तभागत्वात् सरसस्तदवर्तिस्वाच्च सुप्रसिद्धि-
माप स्थानमेतत् । प्रजाश्चात्रत्या रायकृष्णसिंहमनुरक्ता सुप्रसन्ना
च । स्वयं कृष्णसिंहश्च प्रजाजनैरस्ति संतुष्टः ।

सर्वतः समृद्धिमापन्ने रायमहोदयस्य जीवने एकैव रिक्तता
आसीन् । पञ्चपञ्चाशद्वर्षदेशीयस्याप्यस्य नासीन् सन्तति । राय-
महोदयस्य विवाहद्वयं संजातम् । पूर्वमहिषी तु विवाहाद्दशवर्षानन्तरं
दिवंगता, नितान्तं सन्तानविरहितैव । ततश्च परिजनवर्गस्य हठ-
प्रार्थनापरवर्शेन रायमहोदयेन द्वितीय उद्वाह आरचितः । एतद्विवा-
हानन्तरमपि बहुवर्षाण्यनोनानि । परं माथयत्संततित्तमः । संततिप्राप्तये
च यस्यागदिकं, देवपूजनम्, ग्रहयागः, तान्त्रिकमनुष्ठानमित्यादि
नानाविध उपायः प्रचलति स्म । एको विद्वान् मैथिलस्तान्त्रिकः सदा-

नन्दज्ञा प्रत्यह सौधस्यैवैकस्मिन् प्रकोष्ठे भगवतीं प्रतिष्ठापनाद्युपचारैः
पोह्यै पूजयति स्म ।

अथ देवतानां प्रसादः समजनि । राजमहिषी प्राप्तैक सुन्दर
कुमारम् । एकवर्षं यावत् बालस्यास्य नानाविधरक्षणोपायान्
साधयन् रायमहोदयो बालं संरक्षितवान् । जन्मकाले च अति
सामान्यतयैव जन्मोत्सव स्नान-सूर्यपूजादिभिरत्यावश्यककार्यजातै-
रेव समापूर्यत । नातिसमारोहेण कश्चन उत्सवप्रग्रन्थो विहितः ।
अत्रासीन्महत् कारणम् ।

ग्रामे हि कुण्डाख्या नितान्तं भयानकरूपका वृद्धा प्रतिषसति ।
या हि सायं प्राप्तमध्याह्ने वा ग्रामे यत्र यत्र मालिनवेशाधारिणी,
मुक्तमूर्धजा, आरक्तनेत्रा, दन्तान्दर्शयन्ती यदृच्छया विचरन्ती
बिलोभ्यते । तद्दर्शनसमकालमेव सुरासिन्य स्वीयान् बालकान्
निधायातिस्वरया स्वगृहमाविशन्ति । स्वगृहं यदि दूरे त्यात् तर्हि
समोपस्थस्य गृहस्थस्य कस्यापि गृहमाविशन्ति । कुण्डा डाकिनी,
कुण्डा डाकिनीति किशोरकाणां रवेण तदानीं समपूर्यत ग्रामः ।

श्रूयते हि कुण्डायां त्रिपये,—वैकुण्ठीति नामिका सैषा काचन
राजपरिवारस्यैव योषिदासीत् । सप्तदशवर्षेभ्यः कथं विधवा
सजाता । परलोकगतस्य भर्तुः, मामद्वयानन्तरमेवास्या एक पुत्र
समजनि, इति पत्युर्विरहज्ज महद्दोषं दधानापीय पुत्रलाभेनात्मानमुप-
लालयति स्म । बालप्रेम्णा पोषयन्ती च कालं सुखेन यापितवती ।
किशोरकान्तिरस्या मनोहरा, वर्णो गौर, सुन्दरीति वक्तुं युज्यते ।
राजपरिवारसदस्यत्वात्, अकाल एव च दुःखसागरे वैधव्यरूपे पति-
त्वान्नेयं सर्वस्यापि ग्रामवासिजनम्यासीद् दयापात्रम् । सर्वे एवास्यां
सहानुभूतिं समादरं च दधते स्म । बालपोषणे दत्तचिन्ताया अस्या
कथंचित् समभवत् कालक्षेपः । परं हन्त ! दैवेन तदपि न सोढम् ।
किशोरपि वर्षद्वयानन्तरमेव सहसा भूरेण कालेन कवलित इत्यहो
दुःखगिरिरेवापतितः । किशोरमृत्युसमकालमेवैषा भ्रान्तचित्ता प्रमत्ता-
ऽभवत् । मृतं किशुं कराम्यां धृत्वाऽऽवृत्तासं विमुञ्चन्ती सैषा गृहात्
पलायन्ती, ग्रामे विचरन्ती सम्भ्रान्तैर्ग्रामजनां कथंकथमपि गृहीता ।
मृतः किशुश्चाद्धादस्या अन्विष्टवान्तर्भूमौ समाधिं नातः । तत आरभ्यै-
वेयं भ्रान्ता, प्रमत्ता मुक्तमूर्धजा ग्रामे यत्र तत्र विचरन्ती प्रायशः
पञ्चवर्षाणि ग्राम एव निर्वाहयति स्म । यस्मात् कस्माद् गृहाद् यदप्य-

शनादिक प्राप्यते तदेव गृह्णाति । स्वीये राजपरिवारे न कदाचित् गच्छति, ततश्च किमप्यशनादिक न कदापि स्वीकरोति । ग्रामवासि-जनस्तु दयापरवश एनां भिक्षादानैः पोषयति । किञ्चोरकाणां बालक-बालिकानां च कृते सेयं ब्रीडनकमभवत् । कुण्ठा कुण्ठेति समाह्वयन्त, तां हसन्ति, आक्रोशन्ति, घूलिक्षेपादिक तां प्रति समाचरन्ति, इयं च ताननुधावन्ती सर्वान् वो भक्षयिष्यामीत्युच्चैर्वदति स्म ।

एकदा च श्रुतं कुण्ठा ग्रामात् कचिद् गतेति । तत् फोलाहलविर-हितो ग्रामः शून्य इव प्रतीयते स्म । ततश्च श्रुतं कापि धनान्तरे कुण्ठा केनाप्यधोरिणा सिद्धेन समिलिता, तस्य शिष्यत्वमापन्ना । तेन हि अधोरिणा सिद्धपुरुषेण विक्षिप्तताऽस्या अपनीता, कान्यपि घर्षाणि स्वपाश्वे रक्षिता, तन्त्रादिसाधने शिक्षिता । विशेषतश्च श्रूयतेस्म, मृतशिशूनामामकलेवरसेवनक्रम अनया विज्ञात इति । अथ गतदश-वर्षेभ्य इयं पुनर्ग्रामे समागता । आगमन काले विलोक्यते स्म, भ्रान्त-त्वमस्या नासीत्, परं सौन्दर्यमस्यास्तिरोऽभवत् गौरो वर्णश्च नष्ट, तत्स्थाने ताम्रवर्णः सजात । मलिनवेशधारिणी, मुक्तमूर्धजा चास्त्ये-वेति । सर्वथा मौनालम्बना ग्रामस्यैकदेशे वृक्षाधस्तात्तिष्ठन्तीयं ग्रामजनैः प्राप्ता । अथ तत्रैवैका पर्णकुटी निर्मापिता लोकेस्तत्रैवेयं निवासमकरोत् ।

समतीत कश्चन काल । परं ग्रामे भयमेकमागतम् । अल्प धनस्काः शिशव अकाल एव मृत्युमुपयान्तोऽधिकसख्यायां दृष्टा, ग्रामे घोष इव सजात, 'कुण्ठा डाकिनी' अस्ति । अनयैव शिशवो हन्यन्त इति । परं प्रत्यक्षतस्तु न किमपि विलोक्यते, केवलमेतदेव श्रुतं यत् अल्प-धनस्क कमपि शिशु यदि कुण्ठा लोकायति, दर्शनानन्तरमेव स शिशु रक्ताभावमापन्नः क्रमशः क्षीयते, द्वित्रदिनानन्तरं च पञ्चत्वमापद्यते । एतदेव कारणं यत् सुवासिन्यस्तां श्रुत्वैवागच्छन्ती स्वकाम् बालानङ्गे कुर्वन्त्यो गृहमाविशन्तीति । अपवादभीतेन रायकृष्णसिंहपरि-जनेनापि एकवर्षं यावत् तादृशं प्रबन्धो विहितं यत् सौधपाश्वेऽपि कदाचित् कुण्ठा न समागच्छेदिति । ग्रामे शिशूनां बहु सख्यायां मरणं चावलोक्य कुमारस्य जन्मकाल उत्सवादिकं च नाऽकरोत् ।

दिनद्वयानन्तरं कुमारस्य प्रथमवर्षपूतिरभिनववर्षप्रवेशश्च भविष्यति । इदानीं रायमहोदयस्य परिजनेर्गृहसदस्येर्विशेषतश्च कुमारजनन्या श्रीरायमहोदयः प्रार्थितो यत्—जन्म महोत्सवः

कुमारस्य महता ममार्गेहेण संपादनीयः । परमेस्वरकृपया चरमेऽ
ग्निम पश्विर्पदेर्गोमे वयसि कुमारोऽयमुपपन्नः । सर्वेषां व्यवहारि-
जनानामाह्वानेन, भोजन-पान विनोदादि-भक्तारेण च मननयित्वा
मनाररणीयानामाजीर्वचोमिर्वालो राय अलङ्करीय इति । मोक्षात्
मोहोऽयं प्रस्तावो रायमहाशयेन । मन्त्रिगमाहूय मामाज्ञप्तम्,
इत्यवसंमारः संभूयतामिति । महानगरे टैडीफोनयन्त्रद्वारा सर्वे
व्यवहारमात्रः प्रियजना आहूयन्तामिति च ।

सनारद्वारो जन्मोत्पन्नममार्संगडनङ्गमारः । सेवका कार्य-
निपुण यत्र तत्र परिचायन्ति । अनेके सेवका मौघनार्जने संलग्नाः,
केचन मौघपरिलेपने । मौघमीमान्नगतं एकस्मिन् महन्महानस-
प्रकोष्ठेनगरादाहूताः पाचका विविधानि मिष्टान्नानि आरात्रानि च
निर्मापयन्ति । नगरस्य प्रसिद्धा नर्मको ममाहूता । अनेके गायका-
नर्तका, गायिकाश्च समागता । तेषां, तामां चावानः मौघसामान्त-
र्गमनहृदयानं कार्पटिक गृहेषु (टैण्टेषु) विहितः । क्रमशो दिनद्वयं
श्रमादिब व्यतीतं कार्यरतानां भावलोपचनवासिजनानाम् ।

अथ तन् शुभदिनम् । अपूर्वैव काचन आमाग्नि-अद्यपचनस्य
सर्वोऽपि ग्रामः सम्यक् भाजित, प्रत्येकं रण्वासु जलसेचनं कृतम् ।
उत्पूर्णा कुम्भा नैऋतर्षास्त्रिता यत्र तत्रोषम्यलेषु निहिता सुशोभन्ते ।
ग्राममुन्नादारस्य मौघपर्यन्तं कदलीन्तमनिर्मितानि द्वाराग्नयेरुनि
निर्मितानि । सुषाधबलिनस्य मौघस्य छविस्त्वन्यतमेव । एकवेस-
धारिणां सेवकानां म्र म्र कार्ये निपुणानामनुधावनां पक्षि विलोक्य
रायमहोदयस्य परमप्रतापस्य कल्पना माकारनां पते । मौघमैकस्मिन्
महत्प्रकोष्ठे महार्हमिहामनानन्तीनां च व्यवस्था विहिता । उन्म-
मवर्ग्या जनमन्त्रैवोपवेशनीयो भविष्यति । मौघद्वारे दुन्दुभिषोपगु-
ह्य कालादेव ममारब्धः । रायमहोदयस्य श्याल श्री नरेन्द्रमिहः म-
परिजनः समागतो माग्निपचनोत्पन्ने । महार्हाणि चानोवायनेनोपा-
यनानि । पचनं प्राप्तेनानेन यदा जन्ममहोत्पन्नस्य मुनहानं ममारोऽ-
वलोकितमन्त्रा रहसि तेन स्वभगिनो प्रोक्ता 'भगिनि ! यदि पुनः राय
महोदयस्यापचिजनक न स्यान् तर्हि उन्मवम्यास्य व्ययमारो मयैव
षोडु शक्यते । मदीया तादृशोन्ता वर्तते-यदि भवती सहायपरा राय-
महोदयमनुकूलयेदिति ।

'यहं तथा यत्नपरा भवामी' लुक्त्वा, राधा सेवक आहूतः,

आज्ञाप्रश्च राय महोदयेन मिलनसूचनार्थम् । रायमहाशयपार्श्वगतेन राज्ञाः सेवकेनोक्त दर्शनमग्लिषन्ती तत्र भवती भवत् समीपमुपसर्प-
तीति । श्रुत्वैव रायमहोदयेन निर्मलिकत्वं संपादितम् । अथ भ्रात्रा सह प्रविष्टया राज्ञोक्तम्-श्रुत भवता ममायं भ्राता किं चिकीर्षतीति ? नरेन्द्रः सविनयं कथितवान्, समादरणीय ! न किमप्यन्यत्, यदि भवतामापत्तिजनकं न स्यात् तर्हि जन्मोत्सवे निष्पाद्यमान सर्वोऽपि व्ययो ममैव भवेदिति । रायमहोदयेन सस्मितमुक्तम्, युक्त हि भागिनेय-जन्मोत्सवे भवतो व्ययकरणम्-मातुलो भवान्, न काचन हानिः । परमेवं क्रियताम्, यथा मम संमानरक्षितं भवेत्, भवतामिच्छापूर्तिश्च जायेत । अद्योत्सवे समागतानां प्राघुणिकानां पुरतो घोषणोद्यम्, यत्-इत्सवोऽयं दिनं द्वयं यावत् भविष्यति, अद्यास्मिन्नस्माकमेव व्ययो भवेत्, अग्रिमे दिने च भवताम् । श्रुत्वा नरेन्द्रः प्रसन्नः संजातः । नव-
षादनात् प्रातरारभ्य एव नगरात् मरुत्तरयानानामागमनं प्रारब्धम् । सभ्रान्ता व्यवहारिणः समागच्छन्ति । कुमारमातुल श्री रायमहोदयश्च समागतानां सत्करणाय द्वारवेश एवावतिष्ठेते । रायमहाशयेन प्राप्ता-
गमनसत्काराः प्राघुणिकाः श्री नरेन्द्रसिंहेन प्रदर्शितमार्गां सुसज्जिते हन्यप्रकोष्ठे सप्राप्ता महार्हासनान्यलङ्कृतवन्तः । पर शतानि समागतानि मरुत्तरयानानि । ग्रामस्थाः सभ्रान्ता जनाश्च सर्वे श्रीरायमहाशयेन आगन्तुकानां सत्कारकरणे दत्तचित्ता द्वारवेशे समुपस्थिता आसन् । मावलीपतनस्य पार्श्वभूतेभ्योऽनेकग्रामेभ्यः समागतैर्ग्रामवासिजनैः पत्तनमेतत् परिपूरितमिव, न कापि रिक्तं किमपि स्थानं विलोक्यते ।

अथाभिजिद्वेलायां संजात उत्सवारंभ । वैदिकैर्माङ्गलिकै रक्षा-
परेर्वैदमन्त्रैर्बालस्याभिषेको मार्जनरूपेण कृतः । तन्त्रविदुषा श्री सदानन्द शा महोदयेनानेकविधं तान्त्रिकमारक्षणं विहितं बालस्य । गणपतिपूजनादि भार्कण्डेयपूजनं यावत् संपादितं सर्वोऽपि शास्त्र-
विधिः । सुवासिन्यश्च यथाविधमारात्तिक्यं विहितवत्यः । प्राघुणि-
कैश्चानेकविधमहार्घोपायनप्रदानैराशीर्वचोभिश्च कुमारं समल-
ङ्कृतः । ततश्च विश्रामार्थं बालः प्रापितोऽन्तःपुरे । समागतानां भोजनादिव्यवस्थायां श्री नरेन्द्रसिंहमहोदयेन तादृशो विहितः प्रबन्धः येन न कश्चित् कापि त्रुटिर्विलोक्यते । सुप्रसन्नः सर्वोऽपि समागत जनः । स्वग्रामवासिनामन्यग्रामेभ्य आगतानां च कृते राय

महाशयेन मन्त्री आज्ञप्त आसीत् यत् कश्चिदपि मम गृहागतः क्षुधितो न गच्छेदिति सर्वैः सेवकैस्तथा प्रबन्धो विहितो यत् सुखेन सर्वोऽपि जनो भोजनादिकं प्राप्तवान् । जयकारश्च रायमहाभागस्य ग्रामजनैर्बहुवारं विहितः ।

भोजन समाप्तावपराण्कालः समभवत् । इदानीं नृत्य-गायनादि-विनोद आरब्धः । ग्रामवासिभिर्लोकगोतान्युपन्यस्तानि, विविधानां व्मायामकलानां प्रदर्शनं जातम् । ग्रामवासिभिः सागृहिकं नर्तन-मुपन्यस्तम् । तदेतत्सर्वं नागरिकाणां कृतेऽपि विनोदपरं जातमित्यहो ग्रामवासिनां कलाभिज्ञता । नगरादागताया गायिकाया शास्त्रीयं रागगायनं श्रुत्वा तु स्तब्ध इवाभवन्नलोकः । सुप्रसिद्धाया नर्तक्या नृत्यमवलोक्य तु सभाजन आत्मावस्थितिमेव विस्मृतवान् । विद्युद्देग-सवेगाऽया नर्तक्याः पादक्षेपरीतिमवलोक्य तु चकित-चकितो लोकः साधु-साधुरिति बहुतरमुक्तवान् । अन्तःपुरे च सुवासिन्यो मङ्गल-गायनैः समघोषयन् । सर्वतः सुमहदानन्दस्यान्दोलनमिव संजातम् ।

परं हन्त ! मध्ये कोऽयं व्याघातः समुपस्थितः । कुण्ठा डाकिनी, कुण्ठा डाकिनीति रवेण परिख्याप्तमन्तःपुरम् । अस्मिन्नुत्सवविषये व्यापृतैः सेवकजनैः, मन्त्रिणा, स्वयं रायमहोदयेन वा कुण्ठा विषये न किमपि विचारितं न च कश्चन तादृशो हृदयरः प्रबन्ध एव तस्या अवरोधाय विहित इति प्राप्तवकाशा सा कुत्राप्युपलब्धेन चीनां-शुकेन मुखमाच्छाद्य, सौधे प्रविध्य, सुवासिनीभिस्तदा विलोकिता यदा सा दोलाधिगतस्य बालकस्य समीप एव तिष्ठन्ती सादृहासं प्रोक्तवती, अहह कियान् सुन्दरोऽयं बालक इति ।

सर्वासां पादेभ्यो भूमिं प्रस्खलितेव । कुण्ठेति ध्वनिभ्रवणसम-कालमेव प्रस्खलन्ती कुमारजननी सत्वरं बालस्य दोलासमीपं आगत-वती दोलासमीपे तीष्ठन्तीमेनामद्राक्षीत् । सदानन्दश्च महोदय-श्चान्तःपुर एव तदानीमासीत्, स श्रुत्वैव कुण्ठेति ध्वनिं सत्वरं सदसि यत्र विराजते रायमहोदय-तत्समीपे गत्वा कर्णेऽकथयत् महाराज ! अनर्थः संजातः, भवद्भिः सत्वरमन्तःपुरे गन्तव्यमिति । रायः कृष्णसिंहः सहस्रोदतिष्ठत्-अन्तःपुराभिमुखं च प्राचलत्, मध्ये सदानन्दः पृष्ठं, किं जातमिति । तेनोक्तम् चीनां-शुकेन मुखमाच्छाद्य कुण्ठाऽन्तःपुरे प्रविष्टा, बालकस्य दोलासमीपे बालकं लोचयन्ती तिष्ठति, ।

श्रुतिसमकालमेव रायमहोदयस्य हृदये प्रहार इवाभवत्-कण्ठ-
श्वास्य शुष्कतां गत । अथ कथं कथमपि प्रयासेन रायमहोदय
आत्मानं द्रढीकृत्यान्तपुरे प्रविष्टः । सुचतुरेण तेनैकस्यां स्थाल्यां
मिष्टान्नफलादिकं संस्थाप्य हस्ते गृहीतम् । कुण्ठायाः समीपे गत्वा
च सादरं प्रोक्तवान्, देवि ! अहोभाग्यं भदीयं यदत्रभवती
समागतवती । गृह्यतामेतन्मिष्टान्न फलानि च । शुभाशीर्वचोभिश्च
बाल एष संभावनीयः । 'आम्, आम्, किमिति नहीति' उक्त्वा
गृहीतं तथा मिष्टान्नादिकं शनैः शनैश्च सौधाद्विनिर्गता ।

परं किमेतत् । बालकस्य मुखं परिस्नानं, शरीराभ्यालिमा गच्छ-
तीव, श्वेतिमा च तत्स्थाने प्रसूतवती । तत्कालमाहूतो वैद्यः ।
प्राधुनिकेषु चैको द्राक्तरः सिविलसर्जनोपाधिधारी सप्रार्थनं समाहूतो
बालकस्य रोगनिदानार्थं सयन्त्रो दत्तचित्तः समजायत । परीक्ष्य-
तेनोक्तं रोगस्तु न कश्चन प्रतीयते परं रक्तलोपः शरीरात् कथमभव-
दिति न निश्चीयते । अस्तु, 'इन्जेक्शन' ददामि, तेन भवेत् कश्चन
लाभ इति । वैद्य महोदयश्च नाडीपरीक्षानन्तरमुक्तवान्-नास्त्येव
कश्चन रोगः, परं क्रमशः क्षीयतेऽयं बाल इति । तान्त्रिकैः सदानन्द-
ज्ञा महोदयैश्च विहितोऽनेकविधः तान्त्रिको रक्षणोपायः, परं
क्रमक्रमशो मृत्युमुपसर्पतो बालकस्य रक्षायै समर्थो नाभवत् ।

मावलीपत्तनं हि तदानीं दुःखसमुद्रे मग्नमिव शून्यं प्रतीयतेस्मिन्,
राजसौधे हि—बालकस्य जननी इदानीमपि मूर्च्छितैवास्ते । वैद्यद्राक्ते-
रसहयोगेनोपचारश्च क्रियते मूर्च्छां व्यपनोदाय, द्राक्तरमहोदये-
नोक्तं च प्रातरस्य मूर्च्छाहानिर्भविषीति । सौधस्यैकस्मिन् प्रकोष्ठे
रायमहाशयः शोकसंविग्नो निपण्णः । तत्पार्श्वसने च नरेन्द्रसिंहः,
मन्त्री, श्री सदानन्दः ज्ञा महोदयश्च योऽहि रायमहोदयेऽत्यन्तं
कृतस्नेहः । चत्वारोऽपि जनाः शोकसंविग्ना मौनं अधोमुखाश्चो-
पविष्टाः । नरेन्द्रसिंहमहोदयेनोक्तम्—माननीय आउत्त, किमेतदभवत्,
क्षणैरेव कतिपयैः सर्वा परिस्थितिरन्यामेव दुःखतरां दशां प्रापिता ।
बुद्धिस्तु भमेदानीमपि घटनामिमां न स्वीकरोति यत् कस्यापि योषितो
दर्शनमात्रेण बालस्य मृत्युरभवदिति । भम मनसि तु वर्तते महान्
क्रोधः, यदि तत्र भवतामापत्तिर्न स्यात्तर्हि ङाकिनोमिमां कुण्ठां सपदि
गत्वा हन्यामिति । नन्वेतादृश्या बालघातिन्या वधे नास्ति दोषः ।

सनिःश्वासं रायमहाशयेनोक्तम्, मित्र ! यदि तस्या मारणेन

मृतकुमारस्य जीवनं पुनर्भवत्तदा तु माग्य तस्या मनुचितमिदानीमेव सा हन्तव्या, परं निरर्थकं तस्या बधेन को लाभः ? किमस्ति प्रमाणम् भवत्समीपे यत्तत्रैव शालोऽयं हत इति ।

मदानन्द आ महोदयं प्रति रात्रमहाप्रयत्नोक्तम् . ननु विद्वन् ! कुतूहलपरप्रेमया मया निवृत्तस्यते विद्वानो मा कृष्ठा किं करिष्यति, शालस्य मृत्युरभवदेनावर्तव्यं तस्याः कार्यं सपन्नमुन् कर्तव्यमेष-
स्यत्या कथंनावशिष्यत इति ।

मदानन्द —अग्निं विप्रे गृह्णतु न जानामि, यन् किमपि-
श्रुतं तन्निवेदयामि । शालस्य मरणमात्रेण तस्या दृष्टं पूर्णमिति तु न
वक्तुमुचितम्, यतोऽपि शालस्य मरणमात्रेण तया किमपि नोपलभ्यम्,
अथारभ्य त्रिरात्रपर्यन्तकाले मध्यरात्रे संशयं दमयितुं गमिष्यति,
शालस्य शयनं गतं त्रिरात्रं सिद्धमन्त्रप्रयोगेन पुनर्जीवयिष्यति ।
ततश्चामकलंररं तं मन्त्रं पुनः साधयिष्यति निवृत्ताशालस्ययोग्यं
ससाध्य पुनः शब्दवत्यं तस्य रक्षणं करिष्यति, एतावन् पर्यन्त-
मस्ति तस्याः कार्यमेष ।

अथा समिप्यासं रात्रमहाप्रयत्नं कथितवान्—याहो मगधत-
इच्छेति । परं गूढेन केनापि विचारेण रात्रमहाप्रयत्नं नैत्रया प्रकाश-
रेखा काचन आगता, नोपलक्षिता केनापि । तेन हि स्वीयो विद्वत्सः
सेवकः श्यामः समागतः । तं रहसि कर्णं किमपि कथयित्वा सप्त-
मुत्तवान्—‘श्याम ! ममैतन् कार्यं सपन्त्यते चेन् पारितोषिकं प्रदानेन
तव तया पूर्तिं करिष्ये यथा जीवने तव न्यूनता कापि न भविष्यति ।
सर्वमप्येतत्तव माहसिके कर्मण्यलभ्यते ।’ श्यामः सचरणान्तमुत्त-
वान्—स्वामिन्, पारितोषिकं नो नावश्यकः । न केवलं मयैवापितु
मत्पूर्वजैरपि तत्रभावतामन्नपानाभ्यानात्मा अपूरितः । मदीयवमनीषु
भवदन्तप्रभवो रक्तः प्रसरति, शृङ्गानि स्वामिन् नैव कर्तव्येति ।
‘अन्तु, गच्छ, साधय, मगवान् तव साहाय्यं करोतु’-इति समादिष्टः
श्यामो निष्क्रान्तः ।

मध्यरात्रे घोरनिद्राया सहायकेन सप्तं दमयितुं श्यामः
श्यामः । यामद्वयान् पूर्वं यत्र मृत्युशयो कृते गर्तो निर्मितं आर्मात्तत्रैव
गत्वा श्यामः महचरनेकमिन पाद्वन्धिते वृक्षे समागतुमा-
दिष्टवान्, मयं चान्तरं वृक्षं आगच्छ तूष्णीमुवाचिन् । स्वभाव-
मङ्करेण दमयितुं भूमिरिदानीं घोरनिद्राया सर्वतः सम्भव्येव घोरतरा

प्रतीयते । रायमहोदयेनोक्तमासीत्, अद्य कस्यापि घटनाया सभावना नास्ति, इवः परद्वो वा किमपि भविष्यति । पर नोपेक्षणीयः कालः, स्वयाचारभ्यैव त्रिरात्र यावत् श्मशानो रक्षणीय इति । तत्तस्य कथनं महाशयस्य सत्यमेवासीत्, अद्य नक्तं न कश्चित् श्मशानं आगतः । उपः काले वृक्षादवतीर्य सह सहचरेण श्यामो ग्रामं आगतः ।

प्रातःकाले राज्ञाः मूर्च्छा तु निवृत्ता, पर चैतन्यमाप्तया तया विलपनपुरःसरं रोदनमेवाङ्गीकृतम् । अशनपानादिकमावश्यकमपि तया परित्यक्तम् । तद्दुःखं दुःखितो ग्रामवासी महिलावर्गश्च सौधे समागतः, प्रसृतोऽयं महारोदनध्वनिः । परमदुःखसमिश्रेऽस्मिन् समये नरेन्द्रः सथाप्य स्वगतमवादीत्—‘हन्त ! मया विचारितमासीत् जन्मोत्सवोऽयं द्वितीयं दिने मा पुरस्कृत्य प्रचलिष्यतीति, को जानीते अद्य यद्य रोदनपरा भविष्याम्’ । रायमहोदयस्तु नितरां गभीरः स्थप्रकोष्ठ एवोपविशति, न वहिरागतः, न च कश्चन सेवक एव तेनाहूतः । अशनपानस्य तु कथैव का आवश्यकविनिवर्तनादिकमपि तेन न संपादितम् । दिवा कालेऽनेके सभ्रान्ता ग्रामवासिनः समागताः, परं केनापि स न मिलितो नालपितश्च ।

व्यतीतं कथमपि दिवसकालः । समागताः सान्ध्यवेला । गतदिनमिवाद्यापि शून्यस्तब्ध इव सलक्ष्यते ग्रामवासिजनः । सर्वे परस्परं विलोकयन्ति तु परं न कश्चित् केनाप्यालपति । सन्ध्या कालोऽप्येव यः सर्वेषां शान्तिदायकः पत्तनवासिनां शान्तिशपादको नाभवत् । पत्तनाधिपतेर्दुःखेन सहोद्विग्ना जनाः स्वः स्वः कर्मस्वद्यं न रमन्ते । शोकरामूढा इव सर्वेऽवातिष्ठन्तः ।

अथ प्रवृत्ता रजनी । श्यामस्तु गतदिनवत् सहचरेण सह श्मशानाभिमुखोऽभवत् । उभावपि सतर्कौ वृक्षयोरारुह्य नि शब्दाववातिष्ठताम् । क्रमशो व्यतीतः कालः, समागता घोरा निशा । कदाचिज्जिह्वोरवेण कदाचिच्च गोमायुशब्देन श्मशानशान्तिरियं व्याहन्यतेऽन्यथा सर्गतं सुप्तं शून्यं घोरतरं प्रतीयते । प्रायशो द्वादशवादनकाले ग्रामात्स्मशानाभिमुखी नि शब्दं छायां लोकां समुपासर्पत् । क्रमक्रमशः सावधानतया आगच्छन्ती सा बालस्य समाधौ सनीपः अतिष्ठत् । वृक्षोपरिस्थितेन श्यामेनाधोविलोक्यतां ज्ञातम्, समीपस्थाया अर्धसमितायाश्चिताया अल्पप्रकाशोऽपि तस्य सहायकोऽभवत् । तेन मुक्तमूर्धजा कुण्ठा विलोकिता, तस्या हस्तगतां कांस्थस्थालीं चापश्यत् । स्थाली-

पात्र तथा भूमौ स्थापितम् । सहानीतया लौहकुदालिकया सा बालस्य समाधिस्थल एनितवता । बालकस्य शवश्च तथा बहिरानीत । तत् शरीरलग्ना मृत् वस्त्रेण सप्रोज्ज्वल्य, स्थान चावमार्ज्यं शवो भूमौ स्थापित । सहानीतेन सिन्दूरेण स्थाल्या चक्ररूपेण यन्त्र किमपि लिखितम् । शायरश्च दगर्भितानां केपामपि मन्त्राणामुच्चारण सशब्द-मुच्चैः कुर्वन्त्या तथा शवस्य मार्जनं विहितम् । अथ जीवनमाप्तो बालः शनैररोदीत् । सादृहासमुक्त्वती, तिष्ठ रे तिष्ठ, इदानीमेव त्वां तथा शाययिष्यामि यथा न कदापि पुनः रोदिष्यसीति । बालस्य रोदनश्रवण-समकालमेव श्यामः शनैर्निःशब्दं वृक्षादवतीर्णं पदशब्दमकुर्वन् कुण्डायाः पृष्ठदेशे तथानयलोकितः सप्राप्तः, सहचरश्च तथा । कुण्डा तु स्वंपादार्ज्यस्थानात् तोत्रधारा लुरिका निष्कास्य, मन्त्रान् प्रोचरन्ती बाले दत्तावधानाऽसीत् । ततश्च सतुलिताभ्यां हस्ताभ्यां श्यामेन श्वोपवस्त्रं कुण्डायाः पृष्ठतस्तथा निक्षिप्तं यथा मुल्लमस्याः सन्म्यगा-वद्धम् । सहचरस्तु बालं रुदन्ममङ्गे कृत्वा ग्रामाभिमुखं प्राचलत् । रक्षक-भक्षकयोः प्रतीतिमपन्नो बालश्च तदङ्गं आश्वस्तो जातः । केशपक्षे परामृष्टा कुण्डा श्यामेन बलात् कुर्वन्वीं ग्रामं नीत्वा, अन्येषां सहचर-सेवकानां हस्ते दत्ता । अन्यः सहचरस्तु बालमङ्गे कृत्वा द्वारदेशे श्यामं प्रसीक्षमाणं आसीदिति तद्वस्ताद्वालः सगृह्य श्यामोऽन्तःपुरे गतः । उच्चैरुक्तवान्, मातः ? देवि ! गृहाणैनं मम प्रियतमं भ्रातरं मिति । राक्षी तु विस्मिता सबाष्पगद्गद वत्स, वत्सेत्युच्चारयन्ती बालं सगृह्यालिङ्गितवती । हर्षपरिपूर्णं स्वाश्रुजलैश्च बालस्याभिपेचनं कृतवती परमानन्दं प्राप्ता ।

रात्रेरयमुत्तरः कालः, ग्रामे कोलाहलः सजातः । अनेके जनाः सौध-द्वारे सप्राप्ताः कुण्डां तथा निगडिताः विलोक्य क्रोधाविष्टाः लोष्टैर्मुष्टि-पातैश्च तस्यां दधमकुर्वन् । श्री रायमहोदयेन तु श्यामो बाहुभ्यां गृहीत्वा समालिङ्गितः । उक्तं च तेन मित्र ! भ्राताऽपि तथा न कर्तुं शक्नोति यथा त्वया मे कार्यं सम्पादितम् । अस्मिन् जन्मनि त्वत्तोऽहं ऋणनिर्मुक्तो न भविष्यामि ।

समाप्ता कुण्डल डाकिनी । पत्तनं हि अमङ्गलरहितं जातम् । सर्वतः सुप्रसन्नो जनः ।

सर्वे परस्परमुच्यते—अहो रायमहोदयस्य गाभीर्यम्, अहो तस्य नीतिनिष्णातत्त्वम् ।

अपाला आत्रेयी

श्री बलदेवोपाध्याय

(सुप्रसिद्धी विद्वान् ग्रन्थकारश्च, वाराणसेयतस्कृतविश्वविद्यालये
अनुमन्वानविभागाध्यक्ष)

अहमस्मि अपालाभिधाना दुहिता महर्षेरत्रेः । मम पित्रोरासी-
न्महत्प्रभिलापा यत्तयोः शून्यं सदनं सन्तति लामः सनार्थं कुर्यादिति ।
समस्तं सद्य विषादस्य गभीररेखयाक्रान्तमासीत् । जाताया मयि
तदाश्रमे प्रवाहिताऽभूत् प्रसन्नतास्रोस्विनी । प्रज्वलितो बभूव हर्ष-
प्रदीपः येन प्रतिकोण प्रकाशेनोद्भासितमभवत् । व्यतीतं मे शैशवं
मुनिबालकैः सह । बाल्ये प्रविष्टाया मयि पितृदेवस्य चेतश्चिन्ताकुल-
मभवद् यदा तेन मम शोभने शरीरे शिवत्रस्य दृष्टा लघुविन्दवः ।
हा, रमणीयं हि रूपमेभि शिवत्रविन्दुभिः सर्वथा लाञ्छितं जातम् ।
पित्रा विन्दूनेतानपनेतु यथाशक्ति कृतो निर्वच श्रमः । विहितश्च
कुशलभिपजामनुलेपनैर्लेपः । फलं तु नितरां विपरीतमभूत् । औषध-
प्रयोगेण सहैव प्रतिकूलानुपातेन मे व्याधिरेधमाना आसीत् । लघु
विन्दवो महच्छिन्हे परिणता इव नयनगोचरा सञ्जाताः । अन्ततः
परित्यक्तो मम तातपादेनौषधप्रयोगः ।

मामकीन बाह्य वपुर्निर्मलीकर्तुमक्षमः पितृदेवो मम शिक्षादीक्षयोः
स्वदृष्टिपातं कृतवान् । सस्नेहं मम पाठनमारब्धवान् । आश्रमस्य
पवित्रं वायुमण्डलम्, मुनिबालकानां निश्छलं सहवासः, पितुर्लोकोत्त-
राऽध्यापनकुशलता, इत्येतानि सर्वाणि मिलित्वा ममाध्ययने कृतवन्ति
प्रभूतं साहाय्यम् ।

अभूत् केवलं विद्याग्रहणमेव मम जीवनव्रतम् । मया शनः शनैः
समधीताः साङ्गा वेदाः । प्रसृतो मन्मुख्यात् सप्तसिन्धुमण्डलस्य पवित्र-
तमायाः सरस्वत्या विमलं प्रवाह इव देवगिरो विशुद्धं प्रवाहः ।
सुकोमलबालिकाया पिकविनिन्दितकण्ठप्रदेशाद्यदा वेदमन्त्राणां ध्वनि-
मुखरितस्तदा कोकिलरवः कर्कशतां गतः, केकिं वेका भेकीस्वर इव

विरसतामुपगता । मम शास्त्रचिन्तनमाकर्ण्य मदीयगम्भीरवैदुष्येण परिचित सन् विस्मितः सञ्जात तपोवनजनः ।

समुद्भूतं शनैः शनैस्तदाश्रमे वसन्तस्य मांगलिकं प्रभातम् । हरिताकुसुमभरभरिता लताः सानन्दमान्दोलिताः सत्यः सहकारतरुमाश्रित्य सनाथाः जीवनं कृत्यकृत्य मन्यमानाश्च बभूवुः । तदानीमेवाभून्मम जीवनेऽपि यौवनस्योदयः । निरस्तं बाल्यप्रयुक्तं चापल्यम् । न्यस्तं तत्र पदं गाम्भीर्येण । मदीयं शारीरिकपरिवर्तनमिदं समवलोक्य महर्षमनुकूलगुणशालिपात्रान्वेषणपरा बभूवुस्तातपादा । नाऽभूदनु रूपधरान्वेषणे विलम्बः । आरब्धो यथावसरं मे विवाहोपक्रमः ।

• आश्रमस्यैक आश्रमनिकुलो निर्वाचितो वैवाहिकविधेरनुष्ठानाय । निर्मिता वेदी । प्रवृत्तं यथाविधि ऋत्विग्भिर्हविर्जंबतिलयोः । होमगन्धेनाश्रमस्य धायुमण्डलमेकामद्वयतां पवित्रतामनुभवदासीत् । तस्मिन्नेव लतागृहे दृष्टो मया प्रथमं पतिदेव — सुघठितगात्रः उन्नतभालो ललितत्रिपुण्ड्रः साक्षान्मूर्तिर्विनयस्य, मनोरमागारो विद्यायाः । तस्य प्रथमप्रथमदर्शने हि मयाऽवधुद्धो लज्जान्वितादरः । व्रीडाकुला मे दृष्टिर्नीचैरानमिता, किन्तु स्त्रीत्वस्य मर्यादामभिरक्षितुं मल्ललाटमद्यापि वृत्तितमेवासीत् । आसीत्तस्य लज्जितनयनयोर्यौवनसुलभकौतुकभावमिलिता गाम्भीर्यमुद्रा । उपस्थितमुनिमण्डलसमक्षमग्नि साक्षित्वेन प्रमाणीकृत्य तेन सह सम्पादितो मत्पाणिग्रहणोत्सवः पितृदेवेन ।

सम्यक् स्मर्यते मया यदग्निप्रदक्षिणावसरे औत्सुक्यवशात्तस्योत्तरीयं वसनं किञ्चित् स्खलितम् । मम च केश-कलापे गुम्फिता यूथिकामाला शिथिलबन्धना भूत्वा धराचुम्बिनी जाता ।

नासीन्मत्कृते पतिगृहेऽपि कञ्चित् प्रतियन्धः । प्राप्ता मया पितृभवनसमा स्वातंत्र्य-शान्तिरत्रापि विराजमाना । धृद्धश्चसुरयोः सपर्यायमेव मम जीवनधारा कृतार्थतातटीमाश्रित्य धारुतया प्रवाहिताऽभूत् । किन्तु अस्थलकमले कण्टकमिवास्मिन् सुखमये स्वतंत्रे जीवने वस्त्वेकं हृदये शूलमभूत्, तच्चासीन्मम देहे जाज्वल्यमानं द्वित्रचिह्नम् । प्रिय कृशाश्वो मयि प्रकाममप्रीयत । किन्तु शनैः शनैरेमि श्वित्रलक्ष्णैस्तस्यान्तःकरणे मां प्रत्युत्पादितः श्यामाङ्कः । स ह्युदासीनाकृतिः सन् वैराग्ये निमग्न इव प्रतीतः । दूरंगता आश्रमस्य चेतनता । आसीत् सर्वत्र विराजमाना जडतायाः कृप्या जवनिका वहिराश्रमद्रुमेप्यन्तः कृशाश्वस्य

चेतसि च । बहूनि दिनानि यावन्मया विषयानमिवापीतोऽयमुपेक्षा-
भावः । किन्तु भवति काचित्सीमा सहिष्णुतायाः । तदेयं तिरस्कृतिस्तां
सूक्ष्मरेखामतिक्रान्तवती या मित्रतोदासीनयोर्भावात् पृथक् करोति,
तदाऽहंशिथिलसहनशक्तिरभवत् । मम सहनशक्ति इत्यवन्धना सजाता,
ममान्तर्बर्तिनी जीवन्ती नारीत्वमर्यादा व्यापारेणानेन विक्षुब्धाऽभूत्,
अपालाया अन्तस्तले निहितं भारतीयल्लनाया स्त्रीत्वं स्ववैशिष्ट्यं
प्रकटयितुं पादमर्दिता फूत्कारविधायिनी मुजङ्गीव स्व भीमं रूपं
दर्शयितुमाकुलमभूत् । उग्रमिदं रूपमवलोक्य कृशाश्व सकृत् त्रासेन
कम्पितो जातः ।

‘भगवन् ! कियत्कालं यावद्दहं भवत इममुपेक्षाभावं स्ववक्षसि
वहिष्यामि ?’ एकदाऽऽवेशाकुलाऽहमपृच्छम् ।

“ममानादरभावः” ?—चकितः कृशाश्वोऽबदत् ।

आम् । प्रेमान्मादेन इदानीं यावन्नोपलक्षितो मयाऽस्यनिगूढोदासी-
न्यस्य भावः । स्नेहचक्षुभिः सर्ववस्तुष्वेका मोहिनी सरसतैव दृष्टा,
किन्तु शनैः शनैः परिणतो प्रेम्ण बाह्याङ्गवरस्य स्वयमेव जाते न्यूनत्वे
भवच्चरित्रेऽनुभूयते मया स्पष्टमुपेक्षायाः श्यामत्वरेखा ।

‘अस्य परिवर्तनस्य रहस्यं मम त्वग्दोषेऽन्तर्हितं किम् ?’ अहम-
पृच्छम् । स्वीकृतिं सूचयता कृशाश्वेन क्लेशयुतैः शब्दैः रेखं वक्तुमारब्धम्
‘मम मानसे वासनास्नेहयोस्तुमुलं बुद्धं प्रवृद्धं प्रवर्तते, प्रेम कथयति
‘स्वजीवनं स्नेह-वेदिकायां समर्पयन्ती ब्रह्मवादिन्यपाला दिव्या योषि-
दस्ति’ किन्तु रूपवासना वक्ति त्वग्दोषेणास्या शरीरमेतावद्वाञ्छितं
यन्नेत्रेषु रूपवैराग्यमुत्पादयितुं प्रमुखसाधनमभूत् । न विद्यते तत्र
रूपस्य माधुरी, लावण्यस्य चाकचिक्यं च । अन्यथास्ति कायो विद्रुपताया
महानागारः, सुन्दरताया विशाला विभ्रान्तिः । अद्यावद्युपेक्षितं मया
वासनावचः । श्रुतं च सर्वं स्नेहकथितम् । किन्तु द्वन्द्वयुद्धेनानेन मे हृदय-
मेतावद् विदीर्यते यत् सूक्ष्मवस्त्रावृतजणमिवास्य वैरूप्यस्य दीर्घ-
कालं यावद् गोपनमसंभवं प्रतीयते ।’ कृशाश्वस्येतानि न्यायरहितानि
वचांसि श्रुत्वा हृदयं मे प्रज्वलितमिव सञ्जातम् । बाणविद्धभोषणके-
सरिण्या गर्जनमिव मन्मुखात् क्रुद्धवचसां प्रवाहः स्वत एव प्रवहि-
तोऽभूत्—

‘पुरुषहस्ते स्त्रीजातेरियती तिरस्कृतिः ? प्रेम्णो वेदिकायां सर्वस्वं

समर्पयन्त्या नार्या एतावती धर्पणा ? कामनाकलुपितपुरुषरूपेणेत्य
मर्दन नार्या हृदयसुमनसः ? अन्याय्यम् । महदन्याय्यम् । भगवन् ।
स्त्रीजातेर्भावप्रवण सात्त्विकभावसुरमितं विमल हृदयं कदाऽवगमि-
ष्यति पुरुषजातिः ? कदा विधास्यत्यादरम् ? नारी जीवन हि स्वार्थ-
त्यागपराकाष्ठायाः समुज्ज्वल निदर्शनम् । स्त्रिया हृदय कोमलकरु-
णायाः, विशुद्धमैत्रो पारमिताया भव्यो निधि । चिन्ताविपादयोः दुःख
तिरस्कारयोर्वा विपुलराशिमुत्सृज्यहन्ती नारीजातिः स्वक्षुद्रस्वार्थ-
सिद्धये न कदापि पुरोगामिनी भवति । किन्तु पुरुषाणां कृत्यं कैर्बचो-
भिर्धान्यं भवेत् ? रूपलुब्धास्ते यहिराडम्बरानुरागिण क्षणभङ्गुर
चाफचिक्यस्याभिलाषिणो भूत्वा योषितः सुकोमलमपि हृदयं तिरस्कु-
र्वन्ति । न विदधाम्यात्मश्लाघाम्, किन्तु समधीता मया साक्षा वेदाः ।
प्राप्तो गुरुप्रसादात् सरसकान्यमाधुर्यस्यास्नादनायसरः, अस्ति
अपालासम समुन्नतबुद्धे सरसहृदयस्य च मणिकाञ्चनसंयोग सर्वथा
विरल । किन्तु दैवस्योपहासः ? केवलमेक गुणं विना भवति ममे-
दृशी दुरवस्था । सुधांशोर्विपुले गुणसन्निपाते निमज्जति फलङ्ककाप्यर्थम्,
परन्तु न निमज्जत्यपालया विशाले गुणराशौ श्वित्रस्य श्वेतचिह्नम् ।
एव निगदन्त्या मम रोपारत्नलोचनद्वन्द्वानि सृता रक्तस्फुलिगा ।

प्रतारितनार्या क्षुब्धवचास्याकर्ण्य कृशाश्वः सहसा स्तब्धोऽभूत् ।
स्वमीनसकैतैरेव तेन स्फोटिता स्वीया हार्दिकी स्वीकृति । अनेन
दृश्येन त्रिचलिताहमभूवम् । परित्यक्तो मया एष आश्रमः । स्वतातपादा-
ना तपोवनागमनमन्तरा नावशिष्टं कश्चिदन्योपाय । स्वीकृत
सबलपुरुषसमक्षं स्वपराजयोऽनलया ।

अत्रेराश्रमेऽद्य प्रभात वेला नयनाभिरामा न प्रतीयतेस्म । अभूदा-
गमनमुपस प्राच्याम् । प्रसारितस्तया सचेत्र प्रवञ्चितललनारोपपूर्ण-
नेत्रकान्तिरिव स्वरश्मिजालः । न दूरंगता तथाप्याश्रमस्य मलिनता ।
निर्वासितामपालामवलोक्य मे पित्रोर्विपमाकुलहृदयस्य कारुण्यभावे-
नाश्रमस्थेषु सर्वेषु जडचेतनपदार्येषु विराजतेस्म विचित्रमौढासीन्यम् ।
नयनगोचरोभूता रश्मयो भगवतो दिवाकरस्य, किन्तु मानसेनाऽऽलस्येन
सह न क्लिञ्चिदपि स्खलितं कायिकमालस्यम् ।

किन्त्वासीन्मदीय विचित्रं वृत्तम् । नासीन्मयि विशादस्य
छाया, न वाऽलसताया लेखा । पादमर्दिता प्रदर्शितफणा सर्पिणीव-
परित्यागशोभेन नार्याः सत्यं स्वरूपं दर्शयितुमुद्यताऽभवम् । त्वग्दोषं

निवारयितुं भौतिकमुपायमकिञ्चित्करं मत्वा मयाऽऽधिभौतिको-
पायस्योपगित्वपरीक्षणं निर्णीतम् ।

कायिक-भानसिकदौर्बल्यानां दूरीकरणस्य, कलुषितप्रवृत्तीनां भस्मी-
करणस्य च प्रकृष्ट साधनं वरीवर्तते तपः । तपोऽग्ने पुरस्तात् सर्वे
धुद्रामानवभावा क्षणमेव भस्मीभवन्ति । तप्तकार्तस्वर इव तपोऽनल-
तप्तं मानवहृदयं नैर्मल्यमुपैति । द्विगुणितचाकचिक्येन चमत्कृतं च
भवति । आश्रितो मयाऽपि स एवोपायः, धृत्रहन्तुर्मधवतोऽर्चनायामेव
मया स्वकालयापनमारब्धम् । प्रभाते सत्येव समित्समिद्धाग्निकुण्डे
होमकर्मपरा, मधवत्पूजनपरा चाभवम् । कुशासनाधिष्ठितया मया-
भिनन्दनमुपसो हिरण्यमयै रश्मिभिः सम्पादितम् । प्राभातिको मन्द-
समीरणो मे गात्रे संचारयति स्म नूतनमुत्साहं नवीनां च शक्तिम् ।
मध्याह्नस्य प्रचण्ड उष्णशुर्मम पञ्चाग्निसाधने पञ्चाग्नेः कृत्यमकरोत् ।
सान्ध्यमारुण्य ममोन्नतललाटफलके सलावण्य ललितफैलीन्
विस्तारयामास । निशातिमिरान्धता चिरं निमग्जयतिस्म मां काण्य-
तरङ्गितसागरे ।

अन्ततः प्राचीललाटे तिलकायमानस्य सुधांशो रश्मयो मे वपुषि
सुधासेचनमकार्षुम् ।

प्रचलति स्म दिनान्ते निशा, निशान्ते च दिनं पश्यतो मे, अने-
कानि वर्षाण्यागतानि गतानि च, किन्त्वद्यावधि भगवद्ब्रह्मपणे-
र्दर्शनाभिलाषा मम हृदयान्नैव दूरंगता ।

सोमरसस्य दानमिन्द्रप्रसादस्य सर्वोत्तम साधनमिति मया
ज्ञातमासीत् ।

गोदुग्धमिश्रितस्य सोमरसस्य चपकपानेन यथा मधवतो मनो
मोदते न तथाऽन्येन वस्तुना येनापि ।

आशुगामिनोऽश्वाः, तीव्रगतयो वायव इव सोमरसा इन्द्रहृदय-
मुत्क्षिपन्ति । सोमपानोन्मत्तो ब्रह्मपाणिः प्रबलतमानसुरान् विनाश्य
स्वभक्तानां कल्याणं साधयति । किन्तु कुत्र प्राप्तिं सोमस्य ? मुञ्चवति
गिरावुत्पद्यमाना सोपधिरितो दुर्लभेव बभूव । इत एव कुत्रापि
कदाचित् सोमः प्राप्तो भवेदिति विचार्य सायं स्वघटमुत्थाप्य जल-
मानेतुं सरं प्रति प्रस्थिता, जलमादाय यावदेव प्रत्यागृता, मार्गे समु-
त्पन्नो लताविशेषोऽवलोकितो मया । उपरि नभोमण्डले स्वपोद्ग-
श-

कलाभिर्भगवान् सोमः प्रकाशमान आसीत् । सोमस्य प्रकाशे सोमलता-
या अभिज्ञाने नाभून्मे विलम्बः । क्षिप्रमुन्मूलिता मया सा लता ।
तस्याञ्च माधुर्यमास्वादयितुं स्वदन्तैस्तच्चर्वणा प्रारब्धा ।

दन्तवर्षणवोषमास्पर्शेन्द्रः स्वयमेवोपस्थित ।

अभिषेचकार्ये प्रयुक्तशिलाशकलानामय शब्द इति तेनावगतम् ।
पशन्त्येव मयाऽभिज्ञात स्वर्गस्य देवः । पृष्टाऽहमिन्द्रेण त्वया तु
सोमरसस्य दानं प्रतिज्ञातम् ?

‘आम्, किन्तु माधुर्यमपरीक्ष्य सोमपानं कथं सम्पद्येत ?

अतः स्वयमेवास्वाद्यते सोमः’ ।

‘तथाऽस्तु’—मघवा प्रस्थातुमुद्यतः

‘भगवन् ! भस्तेराहूतो भवान् स्वयमेव तानुपगच्छति । आगम्य-
तामत्रैव मया सत्क्रियते भवान्’ । स्वदन्तघापितान् सोमविन्दूनभिल-
क्ष्य ते मयोक्ताः—‘भवन्तः प्रवहन्तु शनैः शनैर्येन भगवतो मघवतः
सोमपाने न कथमपि कष्टं भवेत्’ ।

पीतो मघवता सोमरसः । गृहीत, प्रसादः मगवता । उत्फुल्लिता
भक्तस्य कामनालता ।

‘वरं ब्रूहि’—भगवतः प्रसादो वैराग्यां मुखरितः ।

‘मम दृढपितु खल्वाटे शिरसि पुनरपि नायन्ता केशाः’ ।

‘तथाऽस्तु ।’

‘अपरो वरः’ ?

‘मम तातपादस्यानुर्वरा धरा उर्वरा भवेत्’ ।

‘एवमस्तु । तृतीयो वरः’ ?

‘देवाधिदेव ! यदीयाम् प्रसादो भवतस्तदाऽस्याः सेविकापदं
भजन्त्या अपालायास्त्वग्द्रोप आमूलं विनष्टो भवेत्’ ।

‘शोभनम् । ममोपासिकाया मनोरथतरुवश्यं पुष्पफलान्वितो
भविष्यति’ इत्युक्त्वा मां हस्ताभ्यां परिगृह्य मच्छरीरं वारत्रयं रथयुत-
च्छिद्रान्निष्कास्य बहिः कृतवान् । मम प्रथमेन चर्मणा शल्यको द्वितीयेन
गोधा तृतीयेन च कृकलासेऽजायत् । इत्थं हि मे वधुपत्नीण्यावरणानि
निराकृतानि । त्वग्द्रोपः समूलं विनष्टः । मघवतोऽनुरूपया मम कायो
दिनकर इव सप्रभो जातः । मयि दृष्टिपातं कुर्वता जनानां नेत्राणि चम-
त्कृतानि । यो मामपश्यद् स एव विस्मयाकुलोऽभवत् । सत्रलयोपि-
तस्तपोनलं विलोक्य हठादेव स्तम्भितः ससारः ।

आसीदद्य मे नवजीवनस्य मंगलमयी प्रभातवेला । चपसो हरिद्रा-
भैरंशुभिराश्रमस्य प्राङ्गणे पीतमास्तरणं प्रसारितम् । प्रियतमो मे
कृशाश्वो मत्काञ्चनकायं समवलोक्य किञ्चिद् हतप्रतिभ इव सञ्जातः ।
मदीयवपुषीत्थं परिवर्तनं संघटिष्यतीति स्वप्नेऽपि तस्य नासीद्
विश्वासः । स्त्रियाः शक्तिमवलोक्य तस्य हृदयमानन्दातिरेकेण
बिह्वलमभूत् । ममाश्लेषकाले तस्य नेत्राभ्यान्निपतिता वस्तुलाकारा
अश्रुकणा मे कपोलयोः । तस्य हृदयं करुणापूर्णमनुभूयाऽहं चमत्कृता-
ऽभवम् । स्वनारीजीवनं धन्य मन्यमानाया मे वपुर्हर्षेण रोमाञ्चितं
बभूव^१ ।

१. अपालात्रेय्या सम्बद्धेय कथा ऋग्वेदे, वृद्धदेवतायाम्, सर्वानुक्रमण्याम्, सायणभाष्ये,
नीतिमञ्जरी च सकेतिता । अत्र तु नवीनपद्धत्या लेखकेन समुपस्थापिता ।

मूको वधिरश्च

१० भक्तिमुधा मुखोपाध्याया

(कात्याहिन्दूविश्वविद्यालये महिषमहाविद्यालये संस्कृतप्राध्यापिका)

मित्रवरेण अजयकुमारेण चारम्भारमनुद्धोऽनिलकुमारः लक्ष्मणा वती (लखनऊ) नगरां तस्य मित्रस्य निवासे पूजावकाशमनिवाहयितुं सकल्पितवान् । पट्वर्षपूर्वसचटिताजयकुमारस्य विवाहाद्वारभ्य अद्यावधि तस्य पत्न्या अनिलस्य परिचयो न सञ्जात । तया बहुशः समान्तोऽपि अनिलो लक्ष्मणावतोगमनाय समर्थो न बभूव । 'अधुना अवश्यमेव तत्प्रार्थना स्वीकर्तव्ये'ति निश्चित्य अनिलकुमारः पाटलि-
पुत्रनगराद् लक्ष्मणावतो यातुं सकल्पितवान् ।

पूजावकाशं प्रारब्धम् । अनिलः कदा प्रस्थास्यति, केन शक्यतेन यास्यतीति चिन्तया यावद् व्यापृत आसीत् तावन्मैत्रोपाह्वस्य मित्रव-
रस्य निर्मलकुमारस्य अमेरिकामहादेशाश्विस्तिसाश्वरमधीत्य स्वदेशे प्रत्यावर्तनवार्तां विज्ञाय स तस्य साभानूकाराय गतः ।

सुहृदौ परस्परं मिलित्वा हर्षप्रकर्षं प्रापतुः । ततस्तयोरमेरिकाया जीवन्यात्रामधिकृत्य नाना आलापाः प्रावर्तन् । निर्मलचन्द्रेणोक्त अमेरिकावासिनः सर्वेव समयस्य सदुपयोगं कुर्वन्ति, वृथा कालक्षेपं परिहरन्ति च । एतदनुविद्धाः कथाः कुर्वता निर्मलचन्द्रेण स्वदेशवा-
सिना स्वभावो वर्णितः । ते यदा वाप्यायशक्येन भ्रमन्ति तदा कुतूह-
लान् सहयात्रिणः "महाशयस्य कुत्र वसतिः ? गन्तव्यदेशश्च कः ?
का पुनर्जीविका ?" इत्यादि पृच्छन्ति । यदि पृष्टो जन आलापनिपुणो भवेत्तर्हि प्रसंगान्तराण्यवधार्यन्ते जल्प्यते च राजनीतिसमाजनीत्या-
दिकमधिकृत्य ।

एवविधाना जनानाममेरिकायामपि अभावो नास्ति । किन्तु तेषां वृथाजल्पनस्य परिहाराय तत्र रुचिचटुपाय अवलम्ब्यते । यात्रिणः स्वगृ-
हेभ्यः प्रस्थानकाले 'मूको वधिरश्च' इति एकस्मिन् पत्रे लिखित्वा तत् स्वसकाशे रक्षन्ति, केनापि सहयात्रिणा आलापचेष्टाया कृताया तदेव प्रदर्श्यते, सलापमिच्छापी जनोऽपि तद्दृष्ट्वा आलापाद्विरमति । ततः

पत्राधिकारी यात्री यथेष्ट ग्रन्थादिक पठति, दृश्यावलीना दर्शने आत्मानं व्यापारयति वा ।

एतत् सर्वं श्रुत्वा प्ररुद्धहर्षोऽनिलोऽपि स्वभ्रमणकाले इममुपायमवलम्बयितुं निश्चिकाय । 'पञ्चावमेल' नाम्नाशकटेन स प्रत्यूषस्येव प्रस्थितः, स्थानं च लब्धं तेन कस्यामपि द्वितीयश्रेणिकक्षायाम् । तत्र कमपि सह्यात्रिणमदृष्ट्वा पत्रस्य तस्य उपयोगाभावाशक्या किञ्चिद्विरसीभूतमनिलस्य हृदयम् ।

यदा बाष्पीययान चाराणसीविरामस्थानात् प्रस्थातुमुद्यतं तदैव एका महिला ससभ्रमं त्वग्निगत्या आगत्य तस्यामेव कक्षाया प्रविवेश । यः कोऽपि तामाप्रष्टुं शक्यपर्यन्तमागतः स तत्कक्षाया प्रवेशावकाशं न प्राप्तवान् । प्रागेव धशीध्वनिसङ्केतप्राप्तं यान सपद्येव चलितुमारेभे महिलापि कियत्कालं बहिः दृष्टिं प्रसार्य आसन्नोपरि उपविष्टा तूष्णीमासीत् ।

ततस्तया मुखं परावृत्त्य पृष्ठम्—“महाशय, कुत्र गम्यते भवता ?” अनिलेन किमप्युत्तरमदत्त्वा तदेव पत्रं तस्या रमण्याः समक्षं प्रसारितम् । तद्दृष्ट्वा दूयमानहृदयया 'अहो' इत्युक्त्वा तूष्णीमवस्थितम् ।

तच्छ्रुत्वा अनिलस्य हृदयं विवेककक्षायातेन भृशं क्लिष्टम् । अनुत्प्लेन चिन्तितम्, 'हा धिक्, मया असत्यव्यवहारेण रमणी प्रतारिता ।' तस्य क्षमायाचनाय आग्रहो बभूव किन्तु-लज्जाजडीकृतात्मना तेन तदपि न शक्यमभवत् ।

यदा बाष्पीययान चाराणसेयबाष्पशकटस्थानमुपनीतं तदा पूर्वोक्ता नारी साग्रहं कमपि मृगयितुमारभत । अनिलकुमारस्तदा वेदिकां पृष्ठतः कृतवैद्य उपविष्ट आसीत् । अतः अन्वेष्टव्यं यस्तु किमिति तेन नावगतम् । पश्चात् कक्षाया प्रविष्टा कापि सुवेशा तरुणी तेन अदृश्यत ।

कक्षस्था ललना हर्षयिकसितनयना नवागतामवादीत् “आगतासि, आ, समाश्वस्तासि । तव विलम्बं दृष्ट्वा मया चिन्तितं त्वं नागमिष्यसि ।”

नवागतया किशोर्या उदीरित “कथं नागमिष्यामि भ्रातृजाये, यदि त्वया महं न यामि तर्हि अग्रजममीपगमनं अशक्यमेव मया भविष्यति, यतोऽग्रजेन एकारिण्या मे गमनं नानुमोदितम् ।

तरुण्या एतत् सर्वं निम्नस्वरेणैव उक्तम् । अपरया उक्तं “कथमेव

निम्नस्वरेण आल्पसि ? आवयोः सहायात्री मूको बधिरश्च । तेन किमपि श्रोतुं बोद्धुं वा न पार्यते ।”

नवागता तरुणी क्रियत्कालमनिल निर्वर्ण्य निरीक्षितुमारेभे । ततस्तया भ्रातृजायायाः कर्णे किमपि उक्तम्, भ्रातृजाययापि अनिल साभिनिवेशं परिन्दुः । ततस्ते मियः सस्मित निम्नस्वरेण किमपि जल्पितुमारेभाते । अनिल एतन् सर्गमनुनभूव, लज्जया स्वेदमिलन्न-शरीरश्च सजातः । न शशाङ्क शिरोधरामुन्नमय्य ते प्रति दृष्टिपाठ कर्तुम्, गत्यन्तराभावात् स्य कथमपि तत्र स्थित ।

ते अपि सहिले परम्पर प्रति मनीतुक दृष्टिपाठ कृत्वा निम्नरूपेण सवाङ्ग कर्तुमारेभाते ।

पूर्वागता नानुवाच “तव भ्राता तस्य कमपि सुखं पूजावनाशया-पनाय स्वगृहमाहृतवान् ।”

तरुण्या उक्त “अस्त्येतत् ? भ्रातुः बहूनि मित्राणि जानाम्येव । क सः ?”

‘स तव भ्रातुरेक पुरातनमित्रम् । श्रुत मया स पाटलिपुत्रनिवासी । किन्तु पठनदशाया तव भ्रात्रा सह कलिकातायामेव अध्यत । श्रूयते तत्काले स युष्माकं कलिकातास्थे वासभवने बहुश आयातः ।’

“अस्ति तस्य नाम अनिलकुमारः ?”

तरुणामुत्तान् स्वनाम श्रुत्वा अनिलकुमारश्चरित सधृत् । लज्जा-भयोद्वेगपरिदुर्मनायितचेतसानिलेन चिन्तितं कथं दुर्दैवहतकेन सुष्ठु-पत्नी तद्भगिनी च मम सहयात्रिण्यौ सजाते ? अधुना किं कर्तव्यम् ?

भ्रातृजाययोक्त “आम् । रायोपाहोऽनिलकुमार एव सः ।”

अनिलो नि सन्देहो बभूव । एषा तरुणी अजयस्य कर्त्तीयसी भगिनी सुजाता । एषा स वार्ये परमन्नेहेन अपश्यन् । व्यतीतुस्मत्प्रप्राणि विल तदनन्तरम् । श्रुतश्चेन्नामविष्यदेष वार्तालापोऽथ विकसितयौवनाया सुजाताया तस्याः वालिकायाः लेशमात्रमपि स अभिज्ञातु नाशक्यत् ।

सुजातयोक्त “अनिलचन्द्रोऽतिमञ्जनः । मयि स अतिमात्रमस्ति-हत्, किं च स उत्तम साहित्यिकोऽपि, तस्य लेखा कथाश्च विद्वत्स-माजेन भृशमाहता ।

भ्रातृजाययोक्त “मयापि अर्घाता तस्य लेखा, न ते मद्य रोचन्ते । आधुनिकनारीभिः परमाभ्युदय प्राप्तः । शिक्षाक्षेत्रे, राजनीती, समाज-संस्कारे सर्वेषु क्षेत्रेषु तामिः प्रष्टुं योग्यता प्रमाणिता । सर्वैः ता आ-

दरेण दृश्यन्ते । किन्तु स हि नारीः प्रति अत्यन्तम् अश्रद्धालुः, तस्य प्रत्येकस्मिन् निबन्धे ताभ्य उपदेशा दीयन्ते । एवं स उन्नतम्मन्यतादोषाविष्टः प्रतिभाति । मन्ये स अष्टादशशताब्द्या अनुदारभावेन परिपूर्णः ।

“युज्यते, धृतिद्विषये मया प्राक् चिन्ता न कृता, अहं तु मम बाल्यानुभवेनैव तत्सबन्धे यत् किञ्चिदवादिषम् । सत्यं स नारीः न श्रद्धाति । अभविष्यत् चेत्ताः प्रति तस्य श्रद्धा सम्मानभावना च स एवं लिखितुं कथमपि अलं नामविष्यत् । अस्माकं देशस्य वर्तमानावनतरेतदेव कारणं यत्तत्र नारी तु नाद्रियते । पाश्चात्यदेशेषु विपरीतमेव, अत एव तद्देशवासिनामेतावानभ्युदयः ।”

“न जाने साक्षात्कारे सति कः पुनर्मम अप्रीतिकरोऽनुभवो भविष्यति । तव भ्राता तमावयोः अनुपस्थितौ आमप्रयिष्यच्चेत्तर्हि उत्तमः कल्पोऽभविष्यत् । अहं तथाविधेन अनेन मित्रतां कर्तुम् असमर्था । येन केन प्रकारेण एकदिवसः अतिवहयितुं शक्यते, किन्तु स अबकाशस्य मासकालस्य यापनाय एव आगमिष्यति । तद्वचनापाठेन अहमेतावती उद्वेजिता यत् नास्त्यत्र चित्रं यदि मम तेन सह विसयादः प्रवर्तेत । जानासि एव मे स्पष्टवक्तृत्वम् ।”

“भ्रातृजाये, नालोचितं किम् एतत् सम्बन्धे भ्रात्रा त्वया सह ?”

“न किञ्चित् । स्वैर हि आचरति स सर्वविषयेषु । महति सकटे निक्षिप्तास्मि । तस्य मित्रमिति कृत्वा उदासीनापि स्थातुमसमर्था, यतः गृहिण्याः उत्तरदायित्वम्, अतिथिसम्पर्कितानि कर्तव्यानि मयैव पालयितव्यानि ।”

अनिलकुमारः सर्वं श्रुत्वा अधिकाधिको गलदर्पो बभूव । तस्य मनसि मित्रस्यामन्त्रणस्वीकारादनुशोचना, मुधैव वैदेशिकानामनुकरणादसत्याश्रयणेन स्वस्मिन् भूकत्वबधिरत्वारोपणाल्लज्जा, द्वाभ्यां रमणीभ्यां स्वविषयकसवादश्रवणादवमानना, सर्वा भावना युगपदुदपादिरे । दिष्ट्या एताभ्यां रमणीभ्यां विशेषतः बाल्ये सुपरिचितया सुहृद्भगिन्या स नाभिज्ञातः, अधुनाः ‘यः पलायते स जीवती’ति नीतिरेव आश्रितव्या । अनिलेन सकल्पितं “नाहमलमस्मि एतद्व्यतिकरानन्तरं पुनरजयसमक्षे गन्तुम् । आगामिनि विरतिस्थाने एव अवतीर्य कलिकातागामिना शकटेन पुनः पाटलिपुत्रे प्रत्यावर्तिष्ये ।” तस्मिन्नेव क्षणे स्मृतिपथमायात यत्तस्य सर्वाः यात्रासामग्र्यो लक्ष्मणावतीपर्यन्त

लेख्यास्तुः कृता । पुनर्निश्चितं तत्रैव अवतार्य स्वसामग्र्यस्ताभिः सह आगामिनैव शकटेन पाटलिपुत्राभिमुखं गन्तव्यम् ।

वाष्पीयशकटे लक्ष्मणावतीसन्निहिते जाते अनिलः स्नानागारं प्रविष्टः । शनैः शनैः शकटस्य गतिः स्यगिता । शकटस्थेषु सर्वेषु अवतीर्णेषु अनिलः स्नानागाराभिर्गतः । परितः दृष्टिं प्रसार्य स यदा रमणीद्वयमजयकुमारश्च नापश्यत्तदावतीर्य स्वसामग्रीश्च अवतार्य, ताभिः सह शकटस्थानस्य एकप्रान्ते पाटलिपुत्रगामिशकटप्रतीक्षायामुपविष्टस्तस्थौ ।

किञ्चित्कालपश्चात् अनिलः स्वस्कन्धोपरि कस्यापि हस्तन्यासमनुबभूव । मुखं परावृत्त्य आगतं पुरुषं दृष्ट्वा अनिलः जडवच्चून्यदृष्ट्या-वलोकयन्नवस्थितः ।

अजय एव तदा तदीयरस्कन्धन्यस्तकरो दण्डायमान आसीत् । तेन पृष्ठं “अनिल, किमेतत् । त्वमागतः शृङ्गे तु न गतः । कुत्रासीः शकटस्य विरामस्थानप्रापणममये ?”

अनिलेन कम्पितस्वरेणोत्तरितं “मया अस्मिन्नेव काले पाटलिपुत्रं प्रत्यावर्तितव्यम् ।”

“प्रत्यावर्तितव्यम् ! कथम् ?”

“मत्सफाशे सद्यः तडिद्वार्ता आगता ।”

“ताडिद्वार्ता । कस्मात् ? कस्तस्य आशयः ?” किं कर्तव्यविमूढेनानिलेन किमप्युत्तरं स्थिरीकर्तुं नापार्यत । वैलक्ष्यलक्ष्यहृदयेन तेन चिन्तितं “धरणिं द्विधा भव । अहं त्वद्गर्भे स्वमन्तर्दधामि ।” किन्तु निरनुक्रोशा धरणी यथा पूर्वमवस्थिता !

स्त्रलितस्वरेणानिलेन कृच्छ्रेणोक्तं, “पितृव्येन तडिद्वार्ता प्रेषिता ? स मृत इति ।”

“किमुच्यते । पितृव्येण स स्वयं मृत इति तडिद्वार्ता प्रेषिता ? दर्शय मे तडिद्वार्ता पत्रम् ।”

अनिलोऽधिकतरो हतबुद्धिवददृश्यत । मुधैव तेन अंगरक्षकक्रोपाणां मध्ये पत्रस्य अन्वेष्टनं कृतम् । ततस्तेनोक्तं “मन्ये, तडिद्वार्तापत्रं कुत्रापि परिभ्रष्टम् ।”

अजयेन अनिलस्य पृष्ठे हस्तावमर्शं कृत्वा सस्नेहमुक्तं “भ्रातः कथमसंवद्धं जल्पसि ? किं ते वृत्तम् ?”

अनिल आत्मानं सयमयितुमसमर्थं आसीत् । अकस्मात्तस्य नयनयोरविरलधारमश्रु प्रावर्तत । ततोऽनिलोऽजयाय सर्वं शकट-
वृत्तान्तं कथयामास । सर्वं श्रुत्वा अजयः हसन्नब्रवीत् “एतदेव ते
वैलक्ष्योद्वेगकारणम् ? शृणु, मम पत्नी त्वां नाजानात् । यद्यपि सा
अस्मदीयसामूहिकचित्रान्तर्गतं त्वां दृष्टवती तथापि तदाधारादेव
साहाय्यान्तरं विना अकाण्डे अपरिचितस्य प्रत्यभिज्ञानं दुष्करमेव ।
सुजाता तु यद्यपि प्रथमदर्शनेनैव त्वां नाभिज्ञातवती किन्तु तयोक्तं यदा
सा समाहितं त्वामपश्यत्तदैव त्वां परिचिकाय । किं चात्मनः प्रतीतिं
दृढप्रत्ययां कर्तुं तथा एकं प्रमाणमपि प्राप्तम् । समाहितं त्वां पश्यन्त्या
तस्या, तथा तव हस्तस्थे पत्राधारकोपे त्वन्नामापि लिखितं दृष्टम् ।
ततः साभ्यां ननान्दभ्रातृजायाभ्यां त्वां किञ्चिदुद्वेजयितुं मग्नया कृता ।
अलीकवधिरस्य मौनपालनयोग्यतायां पराकाष्ठायाः विदृक्षया
ताभ्यां सकौशलवाग्बिन्द्यासेन सबाधं विरचय्य त्वां प्रति किञ्चिदसाधु
अपि भाषितम् । अधुना ते बहिः यानमारुह्य तिष्ठतः । ताभ्यां सर्वं
ज्ञात्वा अहं त्वां नेतुं पुनरन्तारायासः । इतस्ततश्च अन्विष्य ततस्त्वां
एकस्मिन् प्रान्ते प्राप्तवानस्मि ।

अधुना परीक्षायां विजयी असि । विजयिनोऽभ्यर्थितः किमात्मनः
शोषयितुमिच्छन्ति अथवा वीरवत् सगौरवं पुरस्कारान् गृह्णन्ति ?
अधुना एहि भ्रातृजायया दत्ता प्रमाणपत्रं पुरस्कारं वा गृहाण । सत्यं
भणामि भ्रातृजायया ते उक्तं ‘नूनं त्वन्मित्रेण स्वभूमिकां निपुणम-
भिनीता । त्वयि एवविधा योग्यता नास्तीति’ अधुना एहि, सर्वं गृहं
यामः ।

अनिलेनोक्तं “भ्रान्तः, पत्रान् कदापि आगमिष्यामि । आपृच्छे
त्वमधुना, अनुजानीहि मां पाटलिपुत्रे गमनाय ।”

अजयेनोक्तं ‘यथा मां जल्प । यद् यद् वृत्तं तत्प्रति कथमेतावद्-
गुरुत्वमारोपयसि ? त्वया यदि एतावान् गौरवः स्वाचरितेषु आरो-
प्यते तर्हि तव भ्रातृजायया आचरणं कथमन्यविधं भाषयितुं शक्यते ?
तथा तव परीक्षणाय—तव तत्कालीनचित्तस्थैर्यं विद्वान्य तव स्वरूप-
प्रकाशनार्थं—बहुधा जल्पितम् । देवभ्रातृजाययोः विनोदालापस्य
परिहासतरलतायाश्च अवसरः युवाभ्यां प्रकाशं लब्धं उपयोगश्च तस्य
कृतः । परिहासजल्पनमिति कृत्वा सा तु न लज्जते कथं त्वमेव परि-
दुर्मनायसे ? एहि, एहि, कालक्षेपं मां कुरु ।”

इत्युक्त्वा अजय अनिलं हस्तेनाकर्पयत्तत् सामग्रीश्च उत्थापयितुं बोधु च वाहकमेकमादिदेश ।

शुष्कतालुरनिल कथं कथमपि अजयमनुवज्राज । शकटे प्राप्ते स तत्रत्ये महिलेऽभ्यवन्दिष्ट । ते अपि प्रत्यभिवादनं चक्रतुः । हास्यतरलस्वरेण सुजातयोक्तं “लक्ष्मणावतीजलवायुप्रभावेण किं भवत वाक्शक्ति श्रवणशक्तिश्च प्रकृतिमापन्ने ?”

क्लिष्टं विहस्य अनिलेनोक्तं “शान्तं पापम् । चरमा शिक्षायमया लब्धा । आगामिनि काले कदापि वैदेशिकानामन्धानुकरणं न करिष्यामि । प्रथमे प्रास एव भक्षिकापातः संवृत्तः । अधुना भ्रातृजाया क्षमा याचे ।”

‘सुजातयोक्तं “महदाश्चर्यकरमेतत् यद्भवता नाहमभिज्ञाता ।”

“नैतद्विग्रम् । सप्तवर्षकालिकादर्शनस्य पश्चात्त्वमपि किं मा दर्शनमात्रेणैव अभ्यजानाः । किं च आचयोरन्तिमदर्शनकाले अहं प्राप्तवया आसम्, त्वं तु तत्काले द्वादशवर्षदेशीया कञ्चुकधारिणी क्षुद्रा बालिकैव आसीः । सुजाते । नाभविष्यन्मम पश्चादधारकोपो दृष्टस्तवया, समभिज्ञास्यः किं त्वं तदापि माम् ।”

“हम्, भ्रात्रा सर्वमुक्तमेव । अधुना क्षन्तव्यं मे वाक्चापल्यम् । प्रविशतु शकटं भवान् । भ्रातृजाये, युवयोः परिचयः प्रागेव संवृत्तोऽत नास्ति प्रयोजनीयता पुनः परिचयोत्पादनस्य ।”

अजयपत्न्या उक्तं “रायमहाशय, भवतोऽभिनयनैपुण्येन सातिशयं सन्तुष्टास्मि । भवतः स्वरूपं यावदवगतं तावद् भवतोऽलीरुमूकत्ववधिरत्नयोः दूरीकरणाय प्रकामं चेष्टितमावाभ्याम् । भवतश्चित्तस्थैर्यस्य संकल्पस्य च भगाय आयोजितः निपुणमुद्देशकरोऽप्रियश्च संवाद आयाभ्याम् । किन्तु तव असामान्या योग्यता, अपूर्वश्च आत्मसंयमः ।”

अनिलेनोक्तम् “मा मैवम् । मयासत्यमाचरितमिति भवतीमपराधस्य क्षमा याचे ।

“आवामपि क्षमां याचावहे भवन्तम् ।”

अजयेनोक्तं “किं पुनः ‘अपराधः’ ‘असत्य’ ‘क्षमा’ इत्येतान् जल्पथ ? न जानासि किं मित्रगोष्ठीमध्ये स्त्रीणां समाजे नर्मेषु मृपाभाषणं शास्त्रानुमोदितमेव ? यथा

‘न नर्मयुक्तं वचनं दिनस्ति न स्त्रीषु राजन् न विवाहकाले ।’

अजयपत्न्या सहर्षमुक्तं “वाढम् । क्षम्यते एषोऽपराधः सुष्ठुरूपेण यदि विवाहावसर उपस्थाप्यते । श्रूयता रायमहाशयेन अपराधस्य कृते

क्षमा याचिता, मया दत्तापि । किन्तु तथापि मानवस्य अन्यहृदयभाव-
सवेदनायोग्यतायाः हेतो यदि विश्वासः न क्रियते । अतः मौखिकवा-
क्यातिरिक्तं अन्यं किमपि प्रमाणस्वरूपं ददामि—

रायमहाशय, भवतः अभिनयनैपुण्येन प्रीताहं भवते प्रमाणपत्रं
दातुकामा आसम् । किन्तु अधुना परिवर्तितो मे सिद्धान्तः । अहं
भवते पुरस्कार दास्यामि । न हि मे मनन्दा भवतोऽयोग्यः पुरस्कारो
भविष्यति । एतस्या रूपगुणाभ्यां भवतः पूर्वमेव परिचय आसीत् ।
अधुनाऽनया काशोहिन्दूविश्वविद्यालयतो बी० ए० तृतीयभागपरीक्षा
उत्तीर्णा, प्रथमश्रेणिरपि प्राप्ता । इय तत्रस्थछात्रावासे स्थित्वा दर्शन-
विभागे 'एम० ए०' अध्ययनं करोति । यदि ग्रहीतुं नास्ति आपत्तिर्बाधा
वा तर्हि अनुरुन्धेऽहं दातारमार्यपुत्रं भगिनीसम्प्रदानाय ।"

अनिलेनोक्तं "यदि ममाचरणं भवत्यौ नाबाधत, किं पुनर्मां
बाधिष्यते ? अहं त्वेतन्मम सौभाग्यसूर्योदयं मन्ये ।"

अजयेनोक्तं "साधु भद्रे, साधु, निपुणासि । भगिनी ममैव, सा
विवाहयोग्यापि सज्जाता । मित्रमपि ममैव, चिराय तस्य रूपगुणशील-
कुलैरहं परिचितः तथापि यद्धि मया कदापि चिन्तितमपि न, तत्त्वया
अनायासेनैव आयोजित निष्पन्नप्रायमेवेति त्वामहमभिवन्दे । चिरा-
चरितरीत्या कन्यासम्प्रदानार्थं भृशं हि प्रयत्नं क्रियतेऽस्माकं देशे ।
वरस्य वरपक्षीयाणाञ्च छन्दोऽनुवर्तनार्थम् अर्थस्य सामर्थ्यस्य च
यथेष्ट व्ययः क्रियते, किन्तु त्वया सर्वं सुखं सम्पादितम् । धन्यवा-
दास्तुभ्यम् ।"

अजयपत्नी "रायमहाशयेन, भवतो धन्यवादो न प्राप्तव्यः किम् ?
अथवा धन्यवादेन किम् ? याचे, मौनं परित्यज्य मुखरयतु आत्मानं
स्वच्छन्दरूपेण । असत्यमुक्तमिति कृत्वा चिन्ता न कार्या । श्रुतमपि
भवन्मित्रेण यदुक्तम्—

‘न नर्गयुक्त वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन् न विवाहकाले ।’

भेदस्तु एष एव यत् त्वया 'स्त्रीषु' इति उक्ते एकायामेव स्त्रियाम्,
'विवाहकाले' इति उक्ते विवाहप्रस्तावादपि पूर्वमसत्यमुक्तम् । नास्ति
तस्माद्विरोधो यतो वयं प्राचीनवैयाकरणजना इव वचनकालादिषु न
तावतीं भङ्गां ददामः ।

अनिलेनाहीनाः सर्वे उच्चैः जहसुः, शकटश्च गृहप्रान्ते उपनीतः ।

शिक्षिताया अनुरोधः

डा० गजाननशास्त्री मुमलगाँवकर, एम० ए०, पी० एच० डी० मीमांसा-
वेदान्तसाहित्याचार्यः

(काशीहिन्दूविश्वविद्यालय, संस्कृतमहाविद्यालये प्राध्यापकः, वाराणसी)

कस्मिंश्चित् स्थाने सोमो नाम कश्चित् दरिद्रः—

—साधुतमो विप्रः नियसतिस्म । स तु यथाकालं विद्यामभ्यस्य साधु-
शीला समानगुणरूपां विदुषीं च परिणीय अर्थकार्यवशात् कष्टेनैव
दिनानि अत्यवाहयत् । अहो दुर्भाग्यता, पण्डितस्यापि तस्य भिक्षां
विना दिनमेकमपि न सुखेन निष्पेदे ।

अथैकदा रोहिणी सायन्तनात् प्राक् भिक्षार्जिततण्डुलाम् पक्त्वा
भर्त्रे भोजनाय ददौ । सोमो हि असम्पूर्णेऽपि उदरे स्वयम् अमुक्तः
अर्घं पत्न्यर्थं रक्षितवान् ।

पत्नी च अकृताहारा निर्गलदश्रुलोचना असम्यग्भोजिनि भर्त्रे
दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य सनिर्वेदं ग्राह-नाथ ! किम् आवयोः कालः
इत्यमेव अतिपतिष्यति । ईदृशी एव किम् आवयोः अट्टलिपिः यत्
पण्डितमपि भवन्तं दैन्यं न जहाति ।

अहो, सम्प्रति यस्य राज्ञोऽधिकारे निवसावः, तेन सुदूरदेशादा-
गताः कतमा वा पण्डिता न प्रतिपाल्यन्ते, केवलं भवन्तमेकं पोषयितुं
स किं रिक्तशक्तिः । किम् आक्षिपामि विना अट्टम् । पण्डितेन
राजभवनं गन्तव्यम् । सभायामुपवेष्टव्यम् । शास्त्रार्थः कर्तव्यः ।
राजा स्तोतव्यः । तदीयं मनस्तोषयितव्यम् । तस्मात् धनमर्जितव्यम् ।
विना नृपानुगत्यं विदुषां नान्या गतिः, न च समुन्नतिः, नैवाऽ
दृतिः इति मया मुहुः प्रतिबोधितोऽपि राजदर्शने विमनायितोऽसि,
तन्नूनम् आवां न परित्यक्ष्यति दीर्गत्वम् ।

एवं विलपन्ती रोहिणीसोमोऽवादीत् । प्रिये ! अहं धनिष्ठं भीमं नर-
कम् अन्यादृशं मन्ये । स केवलं प्रतारणायाः मिथ्याप्रतिज्ञायाः, कपट-
ताया अपमानस्य च निवासभूमिः । तत्र सम्मानलाभे राजप्रसादा-

वाप्तौ च प्रभूता प्रत्यृहा विराजन्ते । तस्मात् क्लेशकरात् भिक्षा श्रेय-
सीत्यह मन्ये ।

ततोऽपि रोहिणी पुनराह—नाथ ! भद्रम् । शठतादिदोषाणां संब-
न्धेऽपि त्वया न गन्तव्यम् । किन्तु भगवन्तं सहायकं भत्वा तत्र गन्त-
व्यम् । गत्वा च राजसदनं किञ्चिदन्यदनालप्य केवलं मयोदीरिता
“धर्मस्य सूक्ष्मा गति ” इति समस्या प्रष्टव्या । तेन हि धनलाभभाग्य-
भेकवा परीक्ष्यताम् ।

ततो सोमः रोहिण्या निर्वन्धातिशयेन अन्तर्निर्विण्णः पुनराह—
प्रिये ! सत्यं ब्रवीमि, शाठ्यादिदोषमकुर्वाणं मां स न सभाजयिष्यति,
तथापि अहं त्वन्निर्वन्धान् यास्यामि ।

अथ प्रभाताया रजन्यां स्नात् सर्वाङ्गार्चितविलकं कृतनित्यक्रियः
स्वेष्टदेवता स्मरन् सोमः राजदर्शनाय प्रतस्थे ।

यथाममयं तत्र गत्वा राजद्वारि अनेकान् वीक्ष्य सञ्जातवे-
पथुं राजभवनं प्राविशन् । प्रविश्य च अन्ये ब्राह्मणैः सह राजदर्शनं
कृतवान् । तत्र अन्ये ब्राह्मणा राज्ञे यथा आशिषं विदधतिस्म,
तदनुवृत्त्य सोमेनापि महाराज ! जयाऽस्तु इत्याशीर्विधाय ‘धर्मस्य-
सूक्ष्मा गति ’ इति समस्या प्रस्तुता ।

अथैव कृतसमस्य सोमं विलोक्य राजा अपरान् पण्डितानुवाच—
भोः पण्डिता ! झटिति समस्येय—पूरयितव्या भवद्भिः । भूपतैरेतद्व-
चनमाकर्ण्य कश्चित् पण्डितस्तां समस्यां पूरयत् । तथाहि—

पात क्षमामखिला प्रदाय हस्ये पातालमूलं बलिः
सर्वतुप्रस्थविमर्जनात् स च मुनिः स्वर्गं समासूदवान् । •
आवाट्यादमनीं सुरपुरीं कुन्तीत्वधामीशृषा
हा सीता पतिद्वयता जगदधो “धर्मस्य सूक्ष्मा गति ” ॥

इति पूर्णममस्य श्लोकमाकर्ण्य प्रसन्नचेताः राजा तं श्लोकं पुनः
पुनरावृत्त्य तुतोष । मार्धं च सोमेन शास्त्रीयमन्यन् च मलप्य प्रीति-
मनुभूय च सश्रद्धमानं धनं दत्वा प्रत्यहमागन्तुं प्रार्थयामास ।

सोमोऽपि वाडामित्युक्त्वा निष्क्रान्तः स्वगृहमागत्य सर्वं रोहिण्यै
श्रावयन् तद्वृत्ते धनमर्पयामास । रोहिणी तु स्मेरानना प्रमुदितान्तःकर-
णा सती अहो खण्डिता आवयोर्दुर्गतिरिति चिन्तयन्ती मुखमुपास ।

ततस्तथैव सोमः प्रत्यहं राजभवनं गच्छति, शुभाशिपं करोति, पृच्छति च महाराज ! धर्मस्य सूक्ष्मागतिरिति । ततो राज्ञः सकाशान् धनं प्राप्नोति प्राप्तं च धनं रोहिण्यै समर्पयन् सुखेन समयं नयति ।

अहो परश्रीमानगता क्रूराणां साहजिको प्रवृत्तिः यत् राज्ञः सकाशान् समानं लभमानं तं सोममसहमाना अन्ये तं द्वेष्टुमारभन्ते-स्म । असूयकाश्च सर्वे विचारमग्ना अभवन यत् अहो कथमिव झटिति आगतेन अनेन मन्त्रशक्त्यैव राजा वशीकृतः । यद्वि एवमेवायं क्रियन्तिचिन् दिनानि अत्र स्थास्यति चेदस्मान् समूलघातं हनिष्यति । अहो रक्तमिव जलौका धनानि शोषयन्ति । किमधिकं नृपसन्निहितं प्रधानमामनमपि अधिकरोति । एवं मनमि जातमन्यूना राजसभासदो सोमस्योपरि ईर्ष्यादृष्टिर्वरीवर्धते ।

सोमस्तु तथैवागत्य प्रत्यहं महाराज ! धर्मस्य सूक्ष्मागतिरिति समस्यति, शास्त्रं चालयति । तेन हि सजातहर्षो राजा कथयति—पण्डितवर ! भवादृशानामत्र का देनिकीवृत्तिर्लभ्यते, परन्तु यदि कुतश्चिद्गुण्यात् दिनमेवमपि भवता नागम्यते तर्हि तदैव वृत्तिः प्रति-बध्यत इति । सोमस्तु तथास्तु द्रव्युक्त्वा रुप्यकत्रयं गृहीत्वा प्रतिगच्छति ।

सोमेन सार्धं राजानं विघटयितुं कदाचिन् सभासदो मन्त्रयन्ति स्म । एतदा पश्यायातो राजनापितः तानबलोक्य अयदत्—महाशयाः ! किं परामृशयेति । तैरुक्तम्—नापितस्य नात्राधिकार इति । पुनरपि नापितस्तानवदत्—महाशयाः ! नापितः अनीचो नीचो वा—तथापि भवत्सेवासु एवं सलग्न आस्ते । नीच एव नीच कर्मापि सम्पादयितुं जानाति । ततस्ते सनिर्वेदं कथयामासुः, हे दिवाकीर्ते ! श्रूयता नो दुःखसंभारः । अस्य राज्ञः—सदसि सम्मानितानामस्माकं बहुतिथः कालो गतः । किन्तु दानो कुतश्चिदागतो धूर्ततमः अस्मानतिक्रम्य, अवमत्य, 'जित्वा च सकलान् देवान् इन्द्रोऽभून्महिषासुरः' इतीव भूपतिमपि आयत्तां कृतवान् । अतः त्वया यद्वि अस्य राजवृत्तिः खण्डयितुं शक्यते तर्हि त्वयैव प्राप्तजीवनेभ्यः अस्मभ्यो, भूयानाशीर्वादो द्रव्याणि च क्रियन्तिचिदपि लभ्यन्ताम् इति । एव पण्डितैर्निवेदितं-निशम्य नापितः सहर्षमवदत्—

महाशयाः ! 'नराणां नापितो धूर्तः' इति किमु नाकण्ठितं पूज्यपादैः ? नित्यद् वा एतत् रमं, अहो मिथ्यादेवीप्रसादेन किं न

सिध्यति भूतले । अहो कोऽन्योऽस्ति जनः परप्रतारणे मम सदृशः इति करेण वक्षस्ताडयन् अद्यैव सोमस्य राजसम्मानं लब्धूकरिष्यामि किन्तु श्रीमद्विर्नहि विस्मर्तव्यः इत्यवदत् ।

अपरेद्युः राज्ञः क्षुरकर्म कुर्वन् नापितः कथमपि उपराजमुखं स्वमुखमानीय समाग्राय च यच्छ्रुतं न तत्सत्यम् इति मृदु जल्पति । एव द्वित्राणि दिनानि तथैव नापितस्य यच्छ्रुतं न तत्सत्यम् इति मृदु जल्पितमाकर्ण्य राजा ब्रूते—अरे नापित ! प्रायः किमिति जल्पसि यच्छ्रुतं न तत्सत्यम् इति । अविद्यया ब्रूहि, नो चेत् दण्डनीयो मया । राज्ञः ईदृशं सम्बोधनं निशम्य कृत्रिमं वेपमानो नापित आह महाराज ! रक्ष वा मे शिरः, नैकं विना द्वितीयं जाने । श्रूयतां तावत्, एकदाऽहं क्षौरकर्मणे पण्डितस्य सोमस्य गृहं गतवान् । तदानीं तेन सह मे देवपादसम्बन्धी बहुतरः सलापो जातः । तत्र उपसहार-समये सोमेनोक्तम्—राजप्रसादात्स्वर्गायमेव प्रमोदं प्राप्नोमि, किन्तु परस्परमालापे राज्ञो मुखनिर्गतेन पलाण्डु-बान्धेन उत्प्लुत्य छद्मारेण सह जठरात्राणि निर्गच्छान्तीवेति महत् कष्टम् । अहो द्विजातीनां अभक्ष्य-स्य पलाण्डोर्लङ्घनस्य वा भक्षणस्य का कथा, तद्ग्राणमपि पापं जनयतीति । तत्सत्यमसत्यं वेति तथा विदधे, ब्रवीमि चेति ।

राजा तु नापितवचनं निशम्य 'असत्यं सत्यं वा हरति महिमानं जनरथः' इति, अहो दुष्टाशयं तं कथं प्रतिकरोमि ब्राह्मणमिति क्षणं विभाव्य, नापितं प्राह—अरे नापित ! असत्योऽपि ममायं परीवादं न प्रकाशनीयः । यत् असत्यस्यापि मन्दकर्मणः समुद्घाटनात् अनेके सन्देहमावहेयुः, अतः अद्यावधि स धूर्तः यथा न पुनरत्रागच्छेत् युक्त्या यथा विधास्यामि । नापितोऽपि तदाकर्ण्य निष्क्रम्य च फलितो मे मनोरथ इति तेभ्यः सभासदस्येभ्यः सर्वं न्यवेदयत् ।

निष्क्रान्ते च नापिते निभृतमुपविश्य राजा अचिन्तयत्, कथं कारम् अपुनरागमनाय तं सोमं प्रतिनिवर्तयामि । यद्येकमपि दिनं तस्या-गतिः प्रतिबध्येत तर्हि नियमलघनात् वृत्तिः प्रतिबध्यते । ततः पुनः स नागमिष्यतीति । एव विचार्य द्वारपालमाह—द्वारपाल ! आगामि-दिवसे प्राक्तनेभ्यः सभासदभ्यो विना अत्रागन्तुं न कस्मैचित् पन्थां देयः ।

अथ देवात् परेषुः सहकृतज्वरेण शिरःशूलेन पीडितः सोमः अरुणनयनश्चिन्तयामास । अहो यदि कथमपि तत्र गम्येत तर्हि चिराय

वृत्तिर्न लुप्येत । ततो रक्तचन्दनद्रवेण कर्पूरकुष्ठमिश्रितेन शिरः प्रलिप्य च दीर्घतमोष्णीशस्य द्वित्रिगुणितेन वेष्टनेन उत्तमांगं प्रावृत्य अनभिज्ञात इव राजसभां प्राविशन् । राजा च सोमस्य आगमनसमयः सम-
तीत इति यावच्चिन्तयामास तावत्सोमः जयोऽस्तु महाराज !
धर्मस्य सूक्ष्मागतिरित्युच्चारयामास ।

राजा च तं वीक्ष्य स्वान्तःक्रोधं प्रच्छाद्य पूर्ववत् संभाष्य रूप्यक-
प्रयं प्रदाय च सोमं परावर्तयन् । आह च द्वारपालं इवो यथाकालं
सदस्येभ्यो विना न कश्चिदपि अन्यं पुमांसं राजभवने प्रवेशयेति ।

अथ परेद्यः सोमस्य द्विगुणतरोः उवरो जातः । गात्रे असह्यवात-
स्पर्शः पद्भ्यां गन्तुगसमर्थश्च स मर्बतो वसनपिहित्वा द्रोणिका-
मारुह्य राजमदनं प्राविशन् । दीवारिकासु द्रोणिकया काचित् प्रमदा-
यातीति मन्यमानास्तं न न्यवारयन् । अथ तस्मिन् दिनेऽपि गत-
दिवसीययुक्त्या स नाथ आगन्तु शक्यतीति चिन्तयति राजनि
जयोऽस्तु महाराज ! धर्मस्य सूक्ष्मागतिरित्युवाच सोमः । अस्मि-
न्नेव क्षणे तं दृष्ट्वा साश्चर्यो राजा अनिच्छयापि पूर्ववत् आलप्य तम-
प्रवीन्—पण्डितवर ! आगमिनि दिवसे दानपत्रमेतत्प्रदृश्य कार्यालये
स्थिताच्छंखनिधेर्वणिजो रूप्यकत्रयात्मिका वृत्तिर्माह्या । सोमोऽपि
तयास्तु इति स्वीकृत्य दानपत्रं ततो निर्गतः ।

अथ राजा वणिजं तमाहूय आज्ञापयामास रे शंखनिधे ! इवो मम
दानपत्रं गृहीत्वा यः कश्चिन् त्वत्तो रूप्यकं ग्रहीतुम् आगमिष्यति, तस्य
अवश्यमेव कर्णनासिके च्छिन्धि । वार्तामिमां च सर्वथा न स्फोरय ।
यथाज्ञा देवपादस्येत्युक्त्वा वणिक् निष्क्रान्तः ।

अथ प्रातः सोमः तदानपत्रमादाय कार्यालयं यावन् यानि
तावत् मध्येमार्गं स नापितो देवेन उपस्थापितोऽवदत्-पूज्यपाद !
अनेकानि दिनानि व्यतीतानि । किञ्चित्पुरस्कारं याचमानं मां, दास्यामि
दास्यामीति केवलं वदसि, किन्तु न किमपि प्रयच्छसि ।

एवं नापितवचनं श्रुत्वा सोमोऽप्रवीन्—रे नापित ! अद्यैव तद्
दास्यामि, तदानामेव तदानपत्रं नापितहस्तसान् करोनिस्म, अवो-
चश्च-रेनापित ! कार्यालये गत्वा एतन् प्रदृश्य शंखनिधेः सकाशान्
विन्यो मुद्रा गृहीत्वा द्वे भवता नये, अपरा च मह्यं देया नापि-
तोऽपि दानपत्रमादाय दत्त्वा च वणिक्करे यावन्मुद्रात्रयमयाचन्
तावत् बहुविधमाक्रोशमानस्य हा तात ! हा मानः ! हा महाराज !

नयेदमनुवदति पद्यम्—

चिन्तामणिश्चिन्तितमेव सूते

कल्पद्रुमः कल्पितमेव दत्ते

सा कामधेनुर्द्रवतेऽन्यसगात्

भवान्न चिन्तादिमपेक्षते गुणी

एव परिणतगुरुगुणोदयाः सर्वे स्व स्व स्वाध्यायविधिना समेध-
माना गुरायशासि परितो विसारयामासु ।

तत मणिबाल गुरुप्रकोष्ठे प्रविष्य—

“गुरुव दृशवादनवेला प्रसरति । कालेजगमन न त्वरयति
भवत , तत्किमिति । इदानीं यावत् किमनुसन्धाय कार्यान्तरे व्यापृण्व-
नै स्थितम्”

गुरु—किस्साकहानीलेखने व्यापृतेन मया समयगवय पुरतो
धावन्नपि नाबलोचितः ।

मणिः—किं किं, किस्साकहानीलेखने । किं कहानीशब्दः किस्सा-
शब्दश्च सस्कृतौ । इमौ तु हिन्दीभाषायां वर्तते ।

गुरु.—धूयताम्, एकः शब्दः सुप्रयुक्त सम्यग्ज्ञात स्वर्गे लोके
कामधुग्भवति इति तत्र भवन्तो महाभाष्यकाराः समामनन्ति । तत्र
सम्यग्ज्ञातः इति पद वर्तते । केवलं सर्वैः सर्वे शब्दाः व्यवह्रयन्ते,
पर सम्यग्ज्ञान सर्वेषां नास्ति । तादृश ज्ञानं तु कवीनामेव । अत-
एवेदमुच्यते—

वानेव शब्दान्वयमाहपामो

वानेव चार्थान्वयमुल्लिराम

तैरेव विन्यासविशेषमव्यै

सम्मोहयन्ते कवयो जगन्ति

मणि —केयं प्रकृते विन्यासविशेषमव्यता ?

गुरुः—समनुविन्दस्व स्वान्त नितान्त शान्तम् ।

या दुग्धापि न दुग्धेव

कविदोष्टमिरन्त्यहम्

हृदि न सन्निधत्ता सा

सृष्टिधेनु सरस्वती

मणि —तनु ‘न दुग्धेव’ इत्यस्य कोऽर्थः ?

गुरुः—अत्र इव शब्द ईषदर्थे, तेन कवयो दोहनकर्तारः तैर्दुग्धा
निस्सारितक्षीरा, तथापि ईषदपि दुग्धा न, अमृतरहिता नीरसान, सदा

सरसा अमृतमयी च । अस्तु, प्रकृतमनुसराम् । कहानीतिशब्दः सुसंस्कृतः कथमित्युच्यते ।

“कं शिरोऽभ्युनि सुखे च” इति कोशात् सुखवाचकः ‘क’ शब्दः, “ओहाइ गतो” (ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः) इत्यस्मात् ज्ञानार्थात् हा घातोर्निष्ठाक्तप्रत्यये, तस्य नत्वे “कादल्पाख्यायाम्” इति सूत्रेण केन सुखेन हानं ज्ञानं यया इति विमहे अल्पात्यायां ङीप् प्रत्यये ‘कहानो’ इति प्रयोग निष्पद्यते । या कहानी भवति तत्र अल्पमेवाख्यायते । नेयं ग्रंथरूपा । एवमेव किस्साशब्दश्च ।

‘कस्’ गतो, इत्यस्मान् भावे क्विपि ‘कस्’ इति निष्पन्नम्, स प्रत्यये बहुल छन्दसि इत्यादेरित्वे स्त्रियां टापि किस्सा इति रूपं भिस्मा इति-वत् निष्पद्यते । “भिस्सा स्त्री भक्त्यन्वोऽन्नम्” इत्यमरः । एवं किस्सा कहानी-संवादः-ज्ञानानां जातकम् इति सर्वे पर्यायाः ।

मणिः—पूज्यपादाः, आश्चर्यम्, श्रीमद्भिर्नवीनं व्याकरण निर्माणीयम् ।

गुरुः—किं भोः, कर्तव्यं बहु, बोद्धव्यं बहु, प्राप्तव्यं बहु, अर्पणीयान् कालः । येषां शब्दानां प्रयोगो न भवति तेषां तु शब्दास्तावदादौः प्रयुक्ताः । यथा भगवत्पादशंकराचार्यविरचिते महात्रिपुरसुन्दरीस्तवे-

“परमनिचमहेले मज्जनागारमेहि”

अत्र महिलापरपर्यायो महोऽस्य शब्दः ।

“निधेहि पदपंकजे कनकपुष्परूमिभके”

एष पुष्पुरु शब्दोऽपि तत्रैव प्रयुक्तो दृश्यते ।

एवं “वस्तुसन्दर्शनादूर्ध्वं लालाच्यावो हि लालचम्” गिजन्तान् ललघातोर्चि स्त्रियां टापि “लाला” इति, तत्र लालोपपदान् ‘च्यु’ घातोः “अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते” इति भावे इ प्रत्यये, टेलोपे, प्रत्ययलक्षण-माश्रित्य ‘लोपोव्योर्बलि’ इति यलोपे प्रातिपदिकत्वात्वाद्युत्पत्तौ मोरमि लालच निष्पन्नम् । सर्वमेतत् मन्निर्मित ‘भाषासमन्वयकोशे’ द्रष्टव्यम् ।

मणिः—माननीयाः, मम तु इदमेव ज्ञानं यत् किम्साकहानी पदार्थः लौकिकः न तु शास्त्रीयः, सोऽप्याधुनिको न प्राचीनः । अस्मिन्विषये प्रकाशकरणानुपश्रियन्तु ।

गुरुः—आम्, अयं विषयोऽतिचिरन्तनः । कश्यपपत्नी दक्षपुत्री मनुरासीत्, तत एव मानवाः संभूताः, यथा दनोर्दानवाः, दितेर्दित्याः, अदितेरादित्या, नतु मनुमदाराजसन्ततिर्मानवो, तथा सति सर्वं

जगत् क्षत्रियं स्यात्, मनुमहाराजस्य क्षत्रियत्वात् । मनुप्रभृति इयं कहानी लोके प्रवृत्ता, सैव स्वपुत्रेभ्यः दितेः, अदितेः, कद्रव्याः विनतायाः स्वभागिनीनां वृत्तान्तमवकथत् । अथचेय कहानी ऋग्वेदे संसारादिग्रन्थे अजीमर्तपुत्रस्य शुनःशेषस्य इन्द्रमरुदग स्त्यानाम्, अगस्त्यस्य लोपामुद्रया धर्मपत्न्या, शिष्यैश्च इन्द्रादिति वामदेवानाम्, वसिष्ठतत्पुत्रयोरिन्द्रस्य च, इन्द्रभार्गवनेमानां यमयम्योः अग्निदेवगणानाम्, इन्द्रेन्द्राणि वृषाकपीनाम्, उर्वशीपुरूरवसोश्च संवादरूपा विद्योत्ते ।

तत्परमुपनिषत्सु, महाभारते, पुराणेषु, उपपुराणेषु कहानी इयं विष्वग्दरीदृश्यते, बौद्धानां जैनानां च जातकग्रन्थेषूपलभ्यते । गुणाढ्यस्य बृहत्कथा, क्षेमेन्द्रस्य कथासरित्सागरः, दशकुमारचरितम्, वासवदत्ता, कादम्बरी, भोजप्रबन्धः, पञ्चतन्त्रम्, हितोपदेशः, वेतालपञ्चविंशतिः, उदयनकथा, नलदमयन्ती, उपानिरुद्धम्, दुष्यन्तशकुन्तला, इत्येवं संस्कृतवाङ्मये महाविस्तृतोऽयं कहानीसम्प्रदायः । भाषायामपि विक्रमादित्यस्य सिंहासनवत्तीसी, महाराजभर्तृहरैर्वैराग्यकथा, पृथ्वीराजस्य शृंगारकथा आल्हाऊदलयोर्वीररसमयी कहानी बहुधा प्रसृता । इदानीमपि तोतामैना, उड़नसटोला, अकबरवीरबल, इति प्रसिद्धाः कहान्यो वर्तन्ते ।

मणिः—आर्य गुरुवः, आसु कहानीषु कस्मै मुख्यो विषयः किं च तासु बलक्षणम् ?

गुरुः—शृणु तावदवधानेन, साहित्यिक-कलात्मक-वैज्ञानिक-धार्मिक-सांस्कृतिक-तिहासिक-राजनीतिक-स्वाभाविक-रुचिमय्यो बहुविधास्ताः आदित आरभ्य इदानीं यावत् परिदृश्यन्ते । तासु च क्वचित् चरित्रस्य वस्तुन, शैलीरूपस्य शीलस्य, कुहचनानुभवस्य अवदानस्य कथंचिदाकस्मिकघटनानां कचन वातावरणस्य दैवसंयोगस्य च प्राधान्यम् ।

इदं तु वश्येनावश्यमाश्वसनीयं यदासु सर्वासु कहानीषु कल्पना-कौशल मुख्यं तथ्यम् । तत्र निसर्गसर्गवर्गीकृतमेकम्, प्रौढिम्ना समुपेतं द्वितीयम् । मुरारेस्तृतीयः पन्था इव तृतीयं मदीयम् । श्रुतं त्वया—

शास्त्रीयं लौकिकं वेति

प्राचीनं साम्प्रतं तथा

कच्चिदज्ञानकं नष्टं

कहानीविषये—तत्र

महामहोपाध्याय डॉ० श्री गोपीनाथ कविराज की दो अमूल्य कृतियाँ

१. साधुदर्शन और सत्प्रमद

(दो खण्ड)

स्वनामवन्ध श्री कविराज जी का 'अनेक साधु-मन्त्र, साधक-सिद्ध महापुरुषों ने मुदीर्घ सम्पक रहा है । आपने अपनी दैनन्दिनी में उक्त सम्पक में महत्त्वपूर्ण पहलुओं को वार्तानाप, घटना-क्रम आदि के संस्मरणों के रूप में लिपिवद्ध किया है । इन्हीं संस्मरणों में ने कुछ चुने हुए अंग 'साधुदर्शन और सत्प्रमद' शीर्षक ने बंगला में दो जिल्दों में प्रकाशित हो चुके हैं । इनका हिन्दी अनुवाद पहली बार प्रकाशित होने वाला है । विभिन्न-साधना-मार्गों के पथिकों से प्रत्यक्ष सम्पक का यह विवरण अत्यन्त रोचक और ज्ञानप्रद है । महामहोपाध्याय जी जैसे अधिकारी मनीषी की लेखनी से प्रस्तुत होने के कारण इसका मूल्य अद्वितीय है ।

२. श्रीकृष्णप्रसन्न

इसका परिचयात्मक विवरण ऊपर लिखे प्रकाशन में दिया जाएगा ।

भारतीय विद्या प्रकाशन

पो० वा० १०८, कचौड़ी गली,

वाराणसी-१

जगत् क्षत्रियं स्यात्, मनुमहाराजस्य क्षत्रियत्वात् । मनुप्रभृति इयं कहानी लोके प्रवृत्ता, सैव स्वपुत्रेभ्यः दितेः, अदितेः, कद्रव्याः बिन-
तायाः स्वभागिनीनां वृत्तान्तमचकथत् । अथचेय कहानी ऋग्वेदे
संसारादिग्रन्थे अजीगर्तपुत्रस्य शुनःशेषस्य इन्द्रमरुदग स्यानाम्, अग-
स्त्यस्य लोपामुद्रया धर्मपत्न्या, शिष्यैश्च इन्द्रादितियामदेवानाम्,
वसिष्ठतत्पुत्रयोरिन्द्रस्य च, इन्द्रभार्गवनेमाना यमयम्योः अग्निदेवग-
णानाम्, इन्द्रेन्द्राणिवृषाकपीनाम्, उर्वशीपुरूरवसोश्च सबादरूपा
विद्योतते ।

तत्परमुपनिषत्सु, महाभारते, पुराणेषु, उपपुराणेषु कहानी इयं
विष्वग्दरीदृश्यते, बौद्धानां जैनानां च जातकग्रन्थेषूपलभ्यते । गुणाद्-
यस्य बृहत्कथा, क्षेमेन्द्रस्य कथासरित्सागरः, दशकुमारचरितम्, वांस-
वदत्ता, कादम्बरी, भोजप्रबन्धः, पञ्चतन्त्रम्, हितोपदेशः, वेतालपञ्चविं-
शतिः, उदयनकथा, नलदमयन्ती, उपानिरुद्धम्, दुष्यन्तशकुन्तला, इत्येवं
संस्कृतवाङ्मये महाविस्तृतोऽयं कहानीसम्प्रदायः । भाषायामपि
विक्रमादित्यस्य सिंहासनवत्तीसी, महाराजभर्तृहरैर्वैराग्यकथा, पृथ्वी-
राजस्य शृंगारकथा आल्हाऊदलयोर्वीररसमयी कहानी बहुधा प्रसृता ।
इदानीमपि सोतामैना, उड़नखटोला, अकबरवीरबल, इति प्रसिद्धाः
कहान्यो वर्तन्ते ।

मणिः—आर्य गुरुवः, आसु कहानीषु कस्मो मुख्यो विषयः किं च
तासु वैलक्षण्यम् ?

गुरुः—शृणु तावदवधानेन, साहित्यिक-कलात्मक-वैज्ञानिक-धार्मिक-
सांस्कृतिक-ऐतिहासिक-राजनीतिक स्वाभाविक-रुचिमय्यो बहुविधास्ता
आदित आरभ्य इदानीं यावत् परिदृश्यन्ते । तासु च कश्चित् चरित्रस्य
वस्तुन शैलीरूपस्य शीलस्य, कुहचनानुभवस्य अवदानस्य कथंचिद्,
कस्मिकघटनानां कचन वातावरणस्य दैवसंयोगस्य च प्राधान्यम्

इदं तु वश्येनावश्यमाश्वासनीयं यदासु सर्वासु कहानीषु कल्पन
कौशल मुख्यं तथ्यम् । तत्र निसर्गसर्गवर्गीकृतमेकम्, प्रौढिम्ना समुपे
द्वितीयम् । मुरारेस्तृतीयं पन्था इव तृतीयं मदीयम् । श्रुतं त्वया—

शास्त्रीयं लौकिकं वेति

प्राचीनं साग्रत तथा

फील्डदशानक मध

कहानीविषये ~~तत्त्व~~

महामहोपाध्याय डॉ० श्री गोपीनाथ कविराज की दो अमूल्य कृतियाँ

१. साधुदर्शन और सत्प्रसङ्ग (दो खण्ड)

स्वनामघन्य श्री कविराज जी का 'अनेक साधु-मन्त्र, साधन-मिष्ट महापुरुषों में सुदीर्घ सम्पर्क रहा है। आपने अपनी दैनन्दिनी में उक्त सम्पर्क में महत्वपूर्ण पहलुओं को वार्तालाप, घटना-क्रम आदि के संस्मरणों के रूप में लिपिबद्ध किया है। इन्हीं संस्मरणों में मे कुछ चुने हुए अंग 'साधुदर्शन और सत्प्रसङ्ग' शीर्षक में बगला में दो जिल्दों में प्रकाशित हो चुके हैं। इनका हिन्दी अनुवाद पहली बार प्रकाशित होने वाला है। विभिन्न-साधना-मार्गों के पथिकों में प्रत्यक्ष सम्पर्क का यह विवरण अत्यन्त रोचक और ज्ञानप्रद है। महामहोपाध्याय जी जैसे अधिकारी मनीषी की लेखनी में प्रस्तुत होने के कारण इसका मूल्य अद्वितीय है।

२. श्रीकृष्णप्रसङ्ग

इसका परिचयात्मक विवरण ऊपर लिखे प्रकाशन में दिया जाएगा।

भारतीय विद्या प्रकाशन

पो० वा० १०८, कच्चीड़ी गली,
वाराणसी-१